

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**VAN VE BİTLİS YÖRELERİNDEKİ URARTU
DÖNEMİNE AİT ESERLER VE BÖLGEDE YAPILAN
KAZILAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ **İhsan KIZMAZ**
ELAĞİĞ-2014

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ BİLİM DALI

VAN VE BİTLİS YÖRELERİNDEKİ URARTU DÖNEMİNE AİT ESERLER VE
BÖLGEDE YAPILAN KAZILAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ

HAZIRLAYAN
İhsan KIZMAZ

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. **Prof. Dr. Aydın ÇELİK**
2. **Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ (Danışman)**
3. **Doç. Dr. İsmail AYTAÇ**
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Van ve Bitlis Yörelerindeki Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar

İhsan Kızmaz

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Eskiçağ Bilim Dalı

Elazığ-2014, Sayfa: XIII + 223

Urartu Krallığı, Van Gölü Havzası merkez olmak üzere Doğu Anadolu’da M.Ö. 9 ve 6. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş önemli bir uygarlıktır.

Bu çalışmada kendilerini Bianili olarak adlandıran Urartu Krallığı, özellikle Urartu Krallığı’nın merkezini oluşturan Van Gölü Havzası’ndaki önemli mimari yapıları ve bu bölgede ele geçen buluntular ele alınmıştır.

Urartu uygarlığının doğup-geliştiği Van Gölü Havzası, bilindiği üzere prehistorik dönemlerden itibaren birçok farklı milletin mesken edildiği önemli bir yer olmuştur. Özellikle çalışmanın temelini oluşturan bölge Erken Demir Çağı’nda çok yoğun bir yerleşime sahne olmuştur. Bu bölge Urartular ve Proto Urartuların kökenleri ve gelişimleri hakkında bizlere önemli ipuçları vermesi açısından da oldukça önemlidir.

Bölge bu kadar önemli olmasına rağmen yeteri kadar araştırma ve arkeolojik kazı çalışması yapılmaması nedeniyle bilimsel açıdan hala kapalı bir kutu konumundadır. Tez çalışmamızla ileride yapılacak bilimsel çalışmalara katkı sağlamaya çalıştık. Bu konuda çalışma yapmamıza neden olan temel etki, arkeolojik olarak karanlık olan bu bölgenin aydınlanmasıyla dünyanın tarihi yol haritasında bazı değişikliklerin olma ihtimalidir.

III

Yaklaşık yüzyıldan bu yana Urartuları daha iyi tanımak için kazı ve yüzey araştırmaları yapılmaktadır. Tezimde elde edilen yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler bir arada değerlendirilerek Urartular Krallığı hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu veriler ışığında Urartuların Anadolu ve Dünya medeniyetinin gelişmesindeki rolü de ispatlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartular, Demir Çağı, Kazı Çalışmaları, Arkeoloji, Kaleler, Sulama Kanalı, Gölet.

ABSTRACT

Masters Thesis

**The Monuments of Urartian Period in Van and Bitlis and Excavations in The
Region**

İhsan Kızmaz

**The University of Fırat
The Institute of Social Science
The Department of History Science
Ancient Age of Sciences
Elazığ-2014, Page: XIII + 223**

The Urartu Kingdom is an important civilization prevailed in Eastern Anatolia, Lake Van Basin as its centre, between 9th century BC and 6th century BC.

In this study, The Urartu Kingdom who described themselves as Bianians, particularly the significant architectural structures in Lake Van Basin consisting the central of Urartu Kingdom and the antiques found in this region have been discussed.

As it is known, Lake Van Basin that Urartu civilization has risen and developed has become an important location where many different nations have settled in since prehistoric ages. Especially the region constituting the basis of the study has encountered an intensive settlement during Early Iron Age. This region has also an importance because of giving us considerable clues about the origins and development of the Urartus and the Proto Urartus.

Although the region is quite important, scientifically it is still a closed book because of inadequate research and archaeological excavations. We have tried to contribute to scientific studies to be carried out in the future through this study. The main impulsion lead us to study on this subject is the possibility of changes in the historical route of the world through the enlightenment of this archaeologically dark region.

In order to know the Urartus better, excavation and surface researches have been done for approximately a century. In this study, the written sources and archaeological data have been assessed together and important information about the Urartu Kingdom has been given. In addition, in consideration of these data, the role of Urartus in the development of the world and Anatolian Civilizations is tried to be proved as well.

Key Words: Urartular, iron ages, Kazı Çalışmaları, Arkeoloji, Kaleler, waters canal, Göletler.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	IX
ÖNSÖZ.....	XI
KISALTMALAR.....	XIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.URARTU KRALLIĞI VE TARİHİ	6
1.1. Urartu Adı ve Urartu Coğrafyası.....	9
1.2. Beylikler Dönemi	15
1.3. Urartu Krallığı'nın Kuruluşu.....	17
1.4. Urartu Kronolojisi	31

İKİNCİ BÖLÜM

2.VAN YÖRESİ URARTU ESERLERİ VE KAZI ÇALIŞMALARI	32
2.1.Doğu Anadolu'da Urartu Yazılı Belgelerinin Araştırılması	32
2.2.Van Bölgesinde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları	35
2.2.1. Hazine Piri Kapısı	36
2.2.2.Yeşilalıç Kapısı.....	38
2.2.3. Meher Kapısı	41
2.3. Van Yöresi Urartu Eserleri ve Kazı Çalışmaları	47
2.3.1. Urartu Krallığı'nın İlk Başkenti Tuşpa-Van Kalesi.....	47
2.3.1.1. Sardurburcu/Madırburç	51
2.3.1.2. İç Kale	53
2.3.1.3. Krali Mezar Yapıları	54
2.3.1.4. Yeni Saray	55
2.3.1.5. Menua Sirşinisi	55
2.3.1.6. Analı Kız - Hazine Kapısı Kutsal Alanı	56
2.3.1.7. Tuşpa'nın Aşağı Şehri-Van Kalesi Höyüğü	57
2.3.2. Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili)	57
2.3.3. Van-Çavuştepe (Sardurihili).....	61

VII

2.3.3.1. Yukarı Kale.....	64
2.3.3.2. Aşağı Kale	66
2.3.4. Van-Karagündüz.....	70
2.3.4.1. Mezar Armağanları	72
2.3.4.1.1. Demir Eserler	72
2.3.4.1.2. Tunç Eserler	74
2.3.4.1.3. Altın Eser	75
2.3.4.1.4. Mühürler	75
2.3.4.1.5. Boncuklar.....	75
2.3.4.1.6. Çanak Çömlek	76
2.3.5. Van-Altıntepe	80
2.3.5.1. Kaya Mezarları	82
2.3.5.2. Urne Mezarları.....	84
2.3.5.3. Basit Toprak Mezarları.....	85
2.3.6. Van-Yoncatepe Sarayı	87
2.3.7. Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri	101
2.3.7.1. Aşağı Anzaf Kalesi	106
2.3.7.2. Yukarı Anzaf Kalesi.....	109
2.3.7.3. Aşağı Kent Doğu Kapısı.....	115
2.3.7.4. Depo Yapıları.....	116
2.3.7.5. Büyük Kule, Kuzey ve Güney Kapıları	116
2.3.7.6. Mutfak Yapıları.....	119
2.3.7.7. Pithoslu Yapılar	120
2.3.7.8. Tapınak ve Kuzeybatı Yapıları	120
2.3.8. Van-Giyimli (Hırkanis).....	122
2.3.9. Hoşap Kalesi.....	126
2.3.10. Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi / Rusahinili Eiduru-Kai.....	127
2.3.11. Van-Dilkaya Höyüğü	144
2.3.12. Ernis-Evditepe Kalesi ve Nekropolü	148
2.3.13. Kalecik Köyü Nekropolü	153
2.3.14. Körzüt Kalesi ve Nekropolü	155
2.3.15. Urartu Krallığı'nın Van Yöresindeki Önemli Sulama Kanalları, Baraj ve Göletleri	156

VIII

2.3.15.1. Memedik Göleti	161
2.3.15.2. Menua (Semiramis-Şamran) Kanalı.....	162
2.3.15.3. Ferhat Sulama Kanalı	168
2.3.15.4. Rusa Barajı (Keşişgöl).....	168
2.3.15.5. Harabe Barajı	173
2.3.16. Van Yöresindeki Diğer Urartu Kanal, Baraj, Gölet ve Kaleleri.....	173
2.3.16.1. Keşiş Göl Barajı ve Kalesi.....	173
2.3.16.2. Gelincik Barajı ve Kalesi.....	175
2.3.16.3. Azap Göleti ve Zivistan Kalesi	176
2.3.16.4. Kurugöl Barajı ve Beyaztaş Kalesi	176

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİTLİS YÖRESİ URARTU ESERLERİ VE KAZI ÇALIŞMALARI.....	178
3.1. Semiramis Kaya Tüneli	181
3.2. Adilcevaz-Kef Kalesi.....	186
3.3. Adilcevaz Kalesi.....	192
3.4. Süphan Barajı	192
3.5. Adilcevaz-Aygır Gölü Sulama Sistemi	194
3.6. Ahlat Eski Kale (Harabe Şehir Kalesi)	196
3.7. Ahlat Sütey Yaylası.....	197
3.8. Ahlat-Arinkar Kalesi ve Nekropolü	198
SONUÇ	199
BİBLİYOGRAFYA.....	209
ÖZGEÇMİŞ	223

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Foto 1. Van Gölü'nden Van Kalesi (Tuşpa) ve Erek Dağı'nın Görünümü	20
Foto 2. Deliçay Liman Kalıntısı	29
Foto 3. Kurban kanlarının akıtıldığı kanallar	37
Foto 4. Yeşilalıç Kaya Kapısı.....	40
Foto 5. Meher Kapısı içindeki çivi yazıtı.....	41
Foto 6. Van Kalesi	48
Foto 7. Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) batıdan görünümü	51
Foto 8. Analı Kız Kült Merkezi ve Kurban Kanalı	56
Foto 9. Toprakkale (Rusahinili).....	58
Foto 10. Çavuştepe Kalesi.....	62
Foto 11. Çavuştepe Kalesi'ndeki erzak deposu.....	67
Foto 12. Van-Karagündüz	70
Foto 13. Urartu kaya mezar örneği.	82
Foto 14. Yoncatepe Sarayı'nın kuzey cepheden görünümü.....	88
Foto 15. Karbonlaşmış yağ tohumları ve küpler içine karbonlaşmış ekmeklik sert buğdaylar örnekleri,	89
Foto 16. Karbonlaşmış ekmeklik sert buğdaylar, mercimekler, nohut ve üzüm çekirdekleri	91
Foto 17. Demir kılıç ve buluntu yeri.....	93
Foto 18. Çekiç başlı demir baltanın üstten ve yandan görünümü	94
Foto 19. Demir kopuz başları	95
Foto 20. Demir kargılar	96
Foto 21. Meşe ağacından yapılmış baston,	100
Foto 22. Anzaf Kalelerinin lokasyonu	102
Foto 23. Anzaf Barajı vaziyet planı ve Anzaf Barajı.....	103
Foto 24. Anzaf Göleti ve suladığı tarım alanları	104
Foto 25. Aşağı Anzaf Kalesi'nin genel görünümü	107
Foto 26. Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı ve Sarayı'nın genel görünümü	110
Foto 27. Yukarı Anzaf Kalesi erzak deposu.....	111
Foto 28. Yukarı Anzaf Kalesi'nin Saray Mutfağı	116
Foto 29. Karbonlaşmış Mercimekler ve Nohutlar, Yukarı Anzaf Kalesi,	119

Foto 30. Van-Ayanis Kalesi kazılarında bir görünüm	128
Foto 31. Ayanis Kalesi'nde bulunan küplerden bazıları,	142
Foto 32. Kalecik Köyü Nekropolü.....	153
Foto 33. Kadem Bastı ve Menua (Semiramis/Şamram) Kanalı	163
Foto 34. Menua Kanalı Yazıtı, Kadem Bastı,	166
Foto 35. Rusa Barajı (Keşişgöl), kuzeybatı savağı.....	169
Foto 36. Rusa Barajı (Keşiş Göl), güneybatı savağı.....	170
Foto 37. Bitlis'in güneyde dağlar arasından giden eski yol kalıntısı.....	180
Foto 38. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli'den geçen ilk otomobil.....	183
Foto 39. Bitlis Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli'nin eski ve yeni görünümü	184
Foto 40. Deliklitaş Kaya Tüneli'nin tahrip edildikten sonraki görünümü	185
Foto 41. Kef Kalesi (http://www.adilcevaz13.com/adilcevaz-kef-kalesi-74h.htm).	187
Foto 42. Adilcevaz'ın güneyinde yer alan Davullu Mağara	189
Foto 43. Adilcevaz Kalesi,	192

ÖNSÖZ

Tarihte olduğu gibi gün geçtikçe değeri artan ve bir cazibe merkezi haline gelen Van Gölü Havzası; antik kalıntıları, kaleleri, tarihi barajları, yapay göletleri ve tarihi sulama tesisleriyle ve burada hakimiyet kuran bir çok medeniyetin günümüze kadar ulaşan eserleriyle günümüzde dahi insanlığın gözlerini kamaştırmaktadır. İlkçağlardan beri Anadolu'nun tarihsel coğrafyası içerisinde daima önemli yerlerden biri olan Van Gölü Havzası'nın yıldızı Urartular döneminde parlamıştır.

Demir Çağ'da Van Gölü Havzasını ana yerleşim merkezi olarak seçen Urartu Krallığı hakkında birçok kitap yayımlanmasına rağmen Urartu Uygarlığı yine de tam olarak bilinmemektedir. Bunun başlıca nedeni bölgede yeterli kazı çalışmasının yapılamamış olması, yapılan çalışmaların sonuçlarının birçoğunun yabancı dilde yazılmış olması ve bilimsel çevreler için yazılmış olmasıdır. Ayrıca Urartu Uygarlığına ait bulguların, belgelerin yetersiz oluşu da bu uygarlık hakkında yeterli bilgiye sahip olmamızı engellemiştir.

Benim bu çalışmamdaki amacım Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Gölü Havzasındaki Urartu mimari eserlerini ve buralarda ele geçen buluntular ışığında bu uygarlığın daha iyi anlaşılmasının yanında dünya mirasına yapmış oldukları katkıyı ortaya koymaktır.

Van Gölü çevresinde yapılan kazı çalışmaları, bu bölgenin çok eski çağlardan beri iskan edildiğini ortaya koymuştur. Bu bölgede yapılan her arkeolojik çalışma, elimizde var olan Urartu bilgilerine yenisini katmış ve katmaya devam edecektir. Urartular bu bölgede bıraktıkları tarihi yapılar ve eserlerle büyük devlet olma önemini günümüzde de korumaktadır. Urartular özellikle bu coğrafyada bıraktıkları yapılarla bizi kendilerine hayran bırakmışlardır. Bütün bu anlattıklarımız derin bir geçmişe sahip Urartular üzerinde çalışma ve araştırma yapmamızda etkili olmuştur.

Günümüzde Van Gölü ve çevresinde Urartu döneminden kalma çok sayıda tarihi eserin varlığına rastlamak mümkündür. Urartu döneminde yapılan çok sayıda kale, baraj, gölet ve sulama kanalı varlığını hala sürdürmektedir. Urartu döneminde yapılan kaleler, sulama tesisleri ile ilgili olarak inşa edilen güçlü ve anıtsal taş duvarlar en şiddetli deprem kuşağında yer almasına rağmen 2800 yıldır alınan bilinçli önlemler sayesinde depremden fazla etkilenmeden günümüze değin varlığını korumuştur.

Urartulara ait yazılı kaynakların yetersiz oluşu, Bu krallık ile ilgili bilgilerimizi daha çok arkeolojik verilerden almamıza gerektirmiştir. Bu bağlamda Urartu kaleleri, içlerindeki yapılar, kentler, barajlar, sulama sistemleri ve Urartulara ait arkeolojik buluntular tezimizde temel alınan unsurlardır. Bu araştırma, özellikle Urartu tarihi ile Van, Bitlis ve çevresindeki önemli Urartu tarihi eserlerine ve buralarda yapılan kazı araştırmalarına odaklanmış olup her türlü buluntunun Urartular hakkında bize vereceği bilgiler tezimizin ana hedefi olmuştur.

Araştırmanın özünü oluşturan Van Gölü Havzası, Urartu Krallığı'nın doğup filizlendiği ve Urartular Devleti'nin merkez konumunda olup Urartuların kültürel mirasını barındırması açısından oldukça önem arz etmektedir. Çalışmamız Urartu döneminde inşa edilen ve günümüzde Van ve yöresinde hala varlığını sürdüren tarihi eserler ve o döneme ait buluntular hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma ile elde edilen bazı kazı sonuçları ve tarihi eserler üzerinden o dönem kısmen de olsa aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Urartu Tarihi ve Krallığı hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise Van Bölgesi'ndeki Urartulara ait önemli yerleşimler, yapılar ve buralarda yapılan önemli kazı çalışmaları özetlenmeye çalışılmıştır.

Van Bölgesi Urartu Dönemine Ait Önemli Eserlerin Araştırma ve Kazı Sonuçları adını taşıyan araştırmamızı iki bölümde ele aldık. Birinci bölümde “Urartu Krallığı ve Tarihi, ikinci bölümde ise “Urartu Eserleri ve Kazı Çalışmaları” ele aldık.

Tez'imın her aşamasında beni yönlendiren, çalışmalarımı titizlikle inceleyen, benden ilgi ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer hocam ve tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ beyefendiye teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
bkz.	: Bakınız
Bil.	: Bilimler
C.	: Cilt
cm	: santimetre
ev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Ens.	: Enstitü
İ.Ö.	: İsadın Önce veya Milattan Önce
H.	: Hicri
g	: Gram
m	: Metre
m²	: Metrekare
M.	: Miladi
MÖ.	: Milattan Önce
km	: Kilometre
km²	: Kilometrekare
kg	: Kilogram
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
Lev.	: Levha
Res.	: Resim
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üni.	: Üniversite
v.b.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları
yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

COĞRAFİ MEKÂN

Doğu Anadolu Bölgesi 163 bin km² yüzölçümüne sahip ve Türkiye'nin 7 coğrafi bölgesi içerisinde en geniş olanıdır¹. Doğu Anadolu Bölgesi sıradağların birbirine çok fazla yaklaşıp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliğin arttığı, arızalı ve yüksek bir bölgedir. Şekil itibarıyla kaidesini adeta doğu sınırlarının teşkil ettiği ve güney kenar dağlarının çevirdiği, zirvesi İç Anadolu'ya doğru ilerleyen bir üçgeni andırmaktadır. Bu itibarla kendine has özellikleri ile yurdumuzun diğer yerlerinden ayrılan bir coğrafi bölge özelliği göstermektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi sınırları, güneyde Maraş civarında Güneydoğu Torosları kavsini dış etekleri, batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, kuzeyde Karadeniz Dağlarının güney eteklerini takip ederek Bayburt Ovası'nı içine aldıktan sonra güneye dönen bir çizgi teşkil etmektedir.

Doğu Anadolu'yu kuzeyde Karadeniz'den ayıran Doğu Karadeniz Dağları, aynı zamanda ormanlarla kaplıdır. Güneyde de Mezopotamya ve Doğu Anadolu Dağları yükselmektedir. Bir duvar gibi yükselen Güneydoğu Torosları, Mezopotamya ile Doğu Anadolu uygarlıklarını birleştirici olmaktan çok, ayırıcı bir özellik taşımaktadır².

Doğu Anadolu Bölgesinin yükseltisi genel olarak fazla olmasına rağmen bölgede basık topografik şekiller ve platolar oldukça yaygındır. Elazığ, kuzeyindeki Harput Platosu da bölgenin bu genel morfolojik durumunu yansıtmaktadır³.

Doğu Anadolu'nun en belirgin özelliklerinden birisi ve diğer Anadolu bölgelerinden ayıran özelliği genellikle burasının engebeli ve yüksek bir bölge olmasıdır. Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı denizden 2000 m'nin üzerinde yükseklikte geniş düzlüklerden oluşmaktadır. Bu düzlükler yer yer dar çöküntü alanları veya yüksek dağlarla bozulur. Bölgenin en alçak yeri 875 m yükseklikte olan Iğdır Ovası'dır. 2.300 m olan Başkale, 1.750-1.800 m olan Erzurum Ovası iskân ve ziraat

¹İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2006, s.441.

²Vedat Evren Belli, "Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi", (ed. O. Belli-V. E. Belli), *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (The First International Symposium On Culture And Art Of The Ahlat-Avrasya)*, İstanbul, 2013, s.18.

³M. Taner Şengün, *Harput Platosu'nda Doğal Ortam-İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması*, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2007, s. 44.

sahaları olup, bu yükseklikler İç Anadolu ve Batı Anadolu’da birçok dağın zirvesini teşkil eden yüksekliklerdir⁴.

Doğu Anadolu’nun ortalama yüksekliği 2.000 m, İç Anadolu’nun ise 1000 m’dir. Doğu Anadolu büyük düzlüklerle kaplı yüksek bir bölgedir. Batı ve Orta Anadolu’da eriştiği büyük yükseltilerde yahut ormanların üst sınırlarının yukarısında uzanan boş sahalarla aynı seviyede bulunan Doğu Anadolu platolarında tarım yapılmakta, hayvan yetiştirilmekte ve insan toplulukları bir arada yaşamaktadır⁵. Anadolu’da ana zemin en fazla bu bölgede yükseklik kazanarak Hakkari yöresinde Buzul Dağı’nda (Cilo) 4.135 m’ye erişir. Anadolu’da volkanik elemanların yığılmasıyla yükseklik kazanmış olan dağların en yükseği olan Büyük Ağrı Dağı (5.137 m) yine Doğu Anadolu Bölgesindedir⁶. Diğer bir özellik, Alp sistemine bağlı sisliilerin yurdumuzun bu bölgesinde çok sıkışık bir durum meydana getirmiş olmasıdır. Doğu Anadolu’nun orta kısmı dağların birbirine girmesinden meydana gelen tabii bir kale manzarası gösterir. Buradan itibaren Orta Anadolu ve İran platolarına doğru geniş çöküntü alanları görülmeye başlamaktadır⁷.

Tezimize konu olan Urartu Krallığı’nın merkezi konumundaki Van Gölü Havzası, Doğu Anadolu içinde özellikli bir yere sahiptir. Düzgün olmayan bir üçgen şeklindeki bölgenin güneydoğusunda Toros Dağları, batısında volkanik Nemrut, kuzeyinde Süphan ve doğusunda volkanik Tendürek Dağları önemli yükseltilerdir⁸. Bu bölgenin oldukça önemli yükseltilere sahip olması ve yüksek rakımı Urartu ekonomisi ve savunması açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Bu dağlar arasında Gürpınar, Hoşap, Ahurik, Özalp gibi verimli ovalar olmasına rağmen bölgenin çoğunu kaplayan

⁴Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s. 4-18; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu*, C. 1, İstanbul, 1956, s. 1-4, 5-8; H. F. Russel, *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, BAR International Series 85, Oxford, 1980, s. 8; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992, s. 1-2; Firuzan Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1998. , s. 3; Ersin Güngördü, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 2003, s. 21.

⁵Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s. 20-29; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu*, C. 1, İstanbul, 1956, s. 1-4; İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2006, s. 447-457; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 2

⁶Metin Tuncel, “Anadolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 252-257; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu*, C. 1, İstanbul, 1956, s. 1-4, 5-8; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 1

⁷Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu*, C. 1, İstanbul, 1956, s. 1-4; İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2006, s. 447-457; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 2

⁸Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.5.

Van Gölü'nün sodalı olması nedeni ile gölün suyu tarih öncesinden beri bu ovalarda yapılan tarıma hiçbir faydası yoktur⁹.

Doğudan batıya eğimi bulunan Van Havzası'nın akarsu şebekesi de bu eğimi izlemektedir. Genel olarak Doğu Anadolu'nun en alçak yeri bile Mezopotamya ovaları ve Kura Vadisi ile kıyaslandığında oldukça yüksektir¹⁰. Bölgenin büyük kısmını 16.000 km kare ile Van Gölü kaplar. Van Gölü suyunu dışarı akıtamadığı için suya sodalıdır ve bu yüzden de tarımsal faaliyetlere katkısı yoktur. Van Bölgesi içinde yer alan Nemrut (3.050 m) en son 1441 yılında patlamış olup tepesindeki krater gölü hala sıcaktır. Bölgenin diğer yanardağı 4.434 m ile Anadolu'nun ikinci yüksek dağı olan Süphan'dır. Gölün kuzeyinde yer alan Nemrut ve Süphan, madenin kullanıma girmediği yıllarda uzun zaman bölgenin obsidyen ihtiyacını karşılamıştır. Van Bölgesi'ndeki iklim kuru olup serttir. Zaman zaman sıcaklık -15 derecenin altına düşer¹¹.

1.Doğu Anadolu Bölgesi'nin Tarih Öncesi

Coğrafi konumu itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi, güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölge teşkil etmektedir. Bu sebeple Doğu Anadolu yüksek yaylası, sözünü ettiğimiz bölgeler arasında binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin en eski çağlarından beri eşi az görülür medeniyetlere sahne olmuştur. Yaklaşık 40 yıl öncesine kadar Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki tarih öncesi medeniyetleri hakkında çok az bilgi sahibiydik. Batı Avrupa'daki mağaralarda keşfedilen boyalı kaya resimlerine bakarak, insanlık tarihinin en eski sanat kalıntı merkezlerinin buraları olduğu sanılıyordu. Ayrıca Asya bozkırları, Afrika ve hatta Avustralya kıtalarında keşfedilen mağara ve kaya üstü resimleri, tarih öncesi çağlarda yaşayan Taş devri insanların olmadığını ortaya çıkarıyordu. Oysa Türk bilim adamlarının son yıllarda gerçekleştirdiği sistemli araştırmalar sonucunda, Doğu Anadolu'da tarih öncesi çağların en eskisinden başlamak üzere, yoğun bir iskân geçirdiği bugün artık kesinlikle açıklığa kavuşmuştur.

⁹Atilla Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü*, (Ege Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003, s.43.

¹⁰Atilla Batmaz, *a.g.e.*, s.43.

¹¹Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.5.

Doğu Anadolu Bölgesi, tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak elverişli bütün özelliklerine sahiptir. Su kaynaklarının¹² çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu, insanları en eski çağlardan itibaren buralara çekmiştir¹³. Bölgedeki yaşam alanlarını şekillendiren bir faktör de iklimdir¹⁴. Ancak Doğu Anadolu’da yüksek dağların bulunuşu bölgede değişik kapalı bölgelerin oluşmasına neden olmuştur¹⁵.

Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan tarih öncesi çağlara ait devamlı bir iskânı gösteren çok sayıdaki höyüklerde kazı yapılmaması yüzünden, M.Ö. 6-5. ve M.Ö. 4. bin yılları kapsayan Neolitik ve Kalkolitik devirlere ait kültürler hakkında çok az bilğimiz vardır. Ancak son yıllarda Elazığ bölgesindeki Keban Barajı sularının toplanacağı alanda kurtarma kazıları neticesinde, Doğu Anadolu bölgesinde Kalkolitik, Bronz ve Demir Devri kültürleri hakkında oldukça önemli bilgiler elde edilmiştir.

Van Gölü Havzası’nda yapılan arkeolojik kazılar da bölgenin yerleşik tarihinin M.Ö. 7000 yıl kadar eskiye gittiğini kanıtlamıştır. Örneğin Van Gölü’nün doğu kıyısında Yalıntaş Höyüğü, havzanın en eski kültürü ile ilgili bilgi sunan ender yerleşme yerlerinden ikisidir¹⁶.

Bugüne kadar Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan kazı ve yüzey araştırma neticesinde, kuzeyde Kafkasya’dan batıda Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve doğuda da Urmiye Gölü’ne kadar uzanan çok geniş bir coğrafi alanda M.Ö. 4. binden itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kadar geniş bir coğrafi alanı kapsayan kültüre, bölgenin özelliklerine göre çeşitli isimler verilmek istenmiştir. Teklif edilen bu¹⁷ isimler şunlardır: “Erken Bronz Çağı Kültürü”, “Erken Hurri Kültürü”, “Kura–Aras Kültürü”, “Yanık Kültürü”, “Karaz Kültürü”, “Erken Transkafkasya Kültürü”, “Doğu Anadolu Erken Bronz Çağı Kültürü”. Ancak bu kültürü ortaya koyan halkın ise, Asyanik bir millet olan ve dilleri Türkçenin de dâhil olduğu

¹²Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 7.

¹³Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 8; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002, s. 5. ; İhsan Çölemerikli, “Van Tarihi”, *Van Kent Sempozyumu: Bildiriler Kitabı*, Van, 2009, s.13.

¹⁴Ekrem Memiş, , *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 5.

¹⁵Recep Yıldırım, *Eskiçağ’da Anadolu*, İzmir, 1996, s. 5.

¹⁶Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.14; İhsan Çölemerikli, “Van Tarihi”, *Van Kent Sempozyumu: Bildiriler Kitabı*, s.13.

¹⁷Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 15.

Ural-Altay dillerine benzeyen Hurriler¹⁸ olması yüzünden “Erken Hurri Kültürü” adının verilmesi, gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarınca daha uygun görülmüştür.

M.Ö. III. binyılından itibaren Doğu Anadolu Bölgesinde ilk kez bir kültür birliği kuran Hurriler, çeşitli boy ve budunlardan oluşmaktaydı. Kafkasya’dan tüm Doğu Anadolu Bölgesi’ne yayılan Hurriler, “Asianik Dil” ailesine sahiptir¹⁹. Yani Hurrilerin ve onların torunu olan Urartu dilleri Hint Avrupa ve Sami dilleri ile ilişkisi olmayan “Doğu Kafkasya Dil Ailesi”ne mensuptur. Urartu dili, günümüzde Kafkasya’da yaşayan Çeçen, Abhazya ve İnguş Dilleri ile yakın bir akrabalık ilişkisi içindedir. Urartu Krallığı’nın M.Ö. 7. yy.ın sonlarında yıkılmasından sonra, Doğu Anadolu Bölgesi’ne gelip yerleşen Ermenilerin dilleri ise “Hint Avrupa Dil Ailesi”ne aittir²⁰

¹⁸Hurriler hakkında bkz. Adil Alpman, “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S.25, Ankara, 1982, s.283-314.

¹⁹Vedat Evren Belli, “Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (The First International Symposium On Culture And Art Of The Ahlat-Avrasya)*, İstanbul, 2013, s.19-21.

²⁰Oktay Belli, “Eski Çağ’da Van Gölü’nün Güneyinde Bulunan Taşta Yapılmış Bitlis Geleneksel Konut Mimarlığının Kökenine Ait Yapı Kalıntıları”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Seventy International Symposium Of Van Lake Region)*, (04-07 Ekim 2011-Bitlis), Bursa, 2013, s.72-73.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.URARTU KRALLIĞI VE TARİHİ

Urartu araştırmalarının tarihçesi geçen yüzyılın başlarına değin uzanmaktaysa da, bölgenin sistematik bir incelenmesine ancak son yirmi yıl içinde başlanabilmektedir. Önceki araştırmalar özellikle arkeolojik bilgilerden büyük ölçüde yoksun araştırmacılarca yapılmış olduğundan pek fazla sonuç vermemiştir. Ayrıca önemli bir etken olarak Doğu Anadolu'daki ulaşım şebekesinin yetersizliği de büyük bir rol oynamış olsa gerektir. Buna karşılık son onbeş-yirmi yıl içinde Doğu Anadolu'da İngilizler, Kuzeybatı İran'da Alman Arkeoloji Enstitüleri ve Sovyetler Birliği'nde Sovyet bilim adamlarının yaptıkları yüzey araştırmaları ile çok kısa bir zamanda birçok yeni Urartu yerleşme merkezini saptamak mümkün olmuştur. Bunlara paralel olarak Türk bilim adamları da son yirmi yıl içinde, Doğu Anadolu ile özellikle Urartu Krallığı ile ilgilenmeye başlamışlardır. Yaptıkları çalışmalar ile de Urartu tarih ve kültürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır¹.

Bugün Urartu'ya dair bildiğimiz her şey modern keşiflerin sonucudur. Krallığın M.Ö. 6. yüzyıldaki siyasi çöküşünün ardından, görünüşe göre öylesine kültürel bir yok oluş ve başkalaşım gelmiş olmalı ki, klasik Eskiçağ yazarlarının tamamı bu uygarlığın geleneklerinin hiçbirinden haberdar değildir. Yüzyıllar içerisinde Urartu'ya ait olduğunu tanımlayabileceğimiz bazı anıtlara yapılmış cılız atıflar olsa da bilgiler oldukça kısıtlıdır. Örneğin Van Kalesi'nin güney yüzüne kazılmış büyük krali mezarlar ve bölgedeki çok sayıdaki yazıt, yapıldıkları tarihten beri gözle görülebilmektedir. MS. I. Binyılın ortalarında yaşamış olan Moses Khorenats, bunları efsanevi Asur Kraliçesi Semiramis'e atfetmiştir. Onun bu cehaleti hiç şaşırtıcı değildir. Zira Urartu dönemine yakın Heredotos, Ksenophan ve Kteisias gibileri bile Demirçağı'nda Doğu Anadolu ve çevresindeki bölgelere hükmetmiş olan bu Krallık hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı. Tevrat'taki referanslarda Urartu'yu:

- 1) Nuh'un gemisinin karaya oturduğu dağlık bir bölge,
- 2) Sennaherip'in katillerinin kaçtığı ülke,

¹M. Taner Tarhan-Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları*, S.IV-V, İstanbul, 1977, s.275.

3) Nebukadnezzer'ın Babil'i cezalandırmak için Yeremya'yı yardıma çağırdığı uluslardan biri olarak gösterir.

Konuya dair metinlerin hiçbirisi Tevrat dünyasının kuzeydoğu bölgesine denk gelen coğrafi bir alan tanımlamasının ötesine geçmezmiş ve kesinlikle kimseye Van'ın bir zamanlar Asur'a rakip olacak bir krallık başkenti olduğunu düşündürmemiştir. M.Ö. 3. yüzyılda isimlerinin doğru okunuşu bile unutulmuştu. Septuagint Tevrat diline ilk kez sesli harfleri soktuğunda kelimeyi “Ararat” olarak yazdı. 19. yy.da Urartu filolojinin temellerine gitgide artan bir katkı sağlayan çok az sayıdaki bir grup bilim adamı tarafından bu unutulmuşluktan kurtarıldı². Daha açık bir ifadeyle çivi yazısı 19. yy.ın ikinci yarısında deşifre olmuş ve okunan ilk metinler de Korsabad'daki Sargon Sarayı'nda bulunan Asur metinleri olmuştur. Asurlu Sargon'un savaştığı ülkeler arasından Urartu sivrilmiş ve hece yazılışındaki *Ur-ar-tu* yahut *U-ra-ar-tu* filologların Tevrat'taki Ararat'a dair fonetik değerleri yerine koymalarını sağlamıştır³.

Arkeoloji bilimi de onların başarılarını tamamladı ancak kendi başına ayakta durarak bunu yapması 20. yy.ın ikinci yarısını buldu⁴.

Başkentliğini Van Ovası'nda bugünkü Van Kalesi (Tuşpa) ve sonraki yıllarda Toprakkale'nin (Rusahinili) yaptığı, tarihçilerin Dağlar Krallığı⁵ olarak adlandırdığı Urartu Krallığı, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kafkas ötesi ve Kuzeybatı İran bölgesinde egemenliğini sürdürmüştür⁶.

Urartu Krallığı, Anadolu'da kurulan kısa ömürlü uygarlıklardan biri olmasına rağmen, Anadolu ve Dünya uygarlıklarına katkısı oldukça fazla olmuştur. Örneğin cadde ve sokakları birbirini dik kesen ızgara planlı modern kentler, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk kez Urartu Krallığı tarafından kurulmuş olup kurulan bu kentler üç

²Paul, Zimansky, “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü-A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar(Ed.) *Urartu: Doğu'da Değişim, (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.56-57.

³Mirjo Salvini, Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar(Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim, (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.76.

⁴Paul, Zimansky, “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü-A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim, (Transformation In The East)*, s.56-57.

⁵Nevzat Çevik, “Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar”, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, Sayı: XXXI, Ankara, 1997, s.420.

⁶Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (23-27 Mayıs), Ankara, 1988, s.313.

yüzyıl sonra batı uygarlığı için bir esin kaynağı olmuş ve ‘‘Hippodamos Planı’’ diye anılmaya başlanmıştır⁷.

Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesinde modern kentlerdeki nüfusun besin gereksinmesini, tarla tarımının yanı sıra özellikle bahçe tarımı yoluyla karşılamak amacıyla genellikle demirden yapılmış modern aletlerle yapılan bahçe tarımı ise sürekli ve düzenli bir sulama sistemi ile mümkün olacağından Urartu Krallığı, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki küçük verimli ovaları sulamak için bir mühendislik bilgisi ile baraj, gölet ve sulama kanalları inşa etmiştir⁸. 1987 yılından beri Doğu Anadolu Bölgesi’nde yapılan kazı çalışmaları neticesinde 127 baraj, gölet ve sulama kanalı tespit edilmiş olup birçoğu küçük onarımlarla günümüzde dahi kullanılmaktadır. Bu özelliği ile Van Gölü Havzası, Anadolu ve dünyadaki sulama tesislerinin şimdilik merkezini oluşturmaktadır⁹. Yani Urartuların yazılı belgeleri ve arkeolojik buluntuları yeterince ortaya konup henüz tamamlanmamasına rağmen mimaride de ileri bir düzeye eriştikleri, ilgi çekici su kanalları yaptıkları anlaşılmaktadır¹⁰.

M.Ö. 9-6. yy. arasında egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki ilk ulaşım ağlarının da mimaridir. Urartulardan önce, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki yollar; çay, dere ve ırmak vadilerinin açmış olduğu doğal yollardı¹¹.

Hâkim oldukları coğrafyanın geniş maden yataklarına sahip olması Urartuların maden işletmeciliğinde de ileri bir seviyeye ulaşmasına vesile olmuştur. Bu yönüyle Urartular, Anadolu’nun hatta dünyanın en büyük maden işletmecileri idi¹².

Eskiçağda olduğu gibi günümüzde de büyüklüğünden dolayı deniz olarak tanımlanan Van Gölü kıyılarındaki ilk limanlar yine Urartu Kralları tarafından yapılmıştır. Van Gölü kıyısında yer alan Edremit, Tatvan, Erciş ve Amik’teki liman kalıntıları sular altında kalmasına karşın Madırburcu ile Deliçay (Dainalı) liman kalıntıları günümüze ulaşmıştır¹³.

⁷Oktay Belli, ‘‘Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması’’, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.313.

⁸Oktay Belli, ‘‘Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması’’, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.313.

⁹Oktay Belli, ‘‘Van Gölü Havzası’nda Urartu Bağcılığı ve Şarap Kültürü’’, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.21.

¹⁰İsmet Parmaksızoglu – Yaşar Çağlayan, *Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri-Genel Tarih I*, Funda Yayınları, Ankara, 1976, s.183.

¹¹Oktay Belli, ‘‘Urartular’’, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, 1982, s.179.

¹²Oktay Belli, ‘‘Van ve Urartular’’, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.24.

¹³Oktay Belli, ‘‘Van Gölü Havzası’nda Urartu Bağcılığı ve Şarap Kültürü’’, s.21.

1.1. Urartu Adı ve Urartu Coğrafyası

M.Ö. 13. yüzyılın başlarında Orta Anadolu'da Hitit İmparatorluğu hâkimiyetini sürdürürken Anadolu Bölgesinde Hurri kökenli halkların oluşturduğu feodal beylikler bulunuyordu. İlk kez Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) Doğu Anadolu'daki bu dağlık bölgedeki ülkeden Uruadri olarak söz etmiş ve bu bölgede yaşamlarını sürdüren 8 ayrı kabilenin ismini vermiştir¹⁴. I. Salmanassar (1280-1260)¹⁵, Asur tapınağının yeniden yapımını belgeleyen bu yazıtında, Urartu Krallığı'nın tarihi için çok önemli olan şu bilgileri verir:

“Rahipliğimin başlangıcında Uruadri Ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım”

Bu kayıtlarda geçen Uruadri terimi Yakındoğu tarihinde Urartu adından ilk söz ediliş olup bu kralın Uruadri adından ilk kez söz ettiği tarih kralın tahta çıktığı yıl olan M.Ö. 1274 tarihidir¹⁶. Uruadri deyiimi etnik bir ad olmayıp *dağlık bölge* anlamına gelmektedir¹⁷. Çünkü Urartuların kendilerini Urartu olarak değil de Bianili olarak adlandırdıklarını Urartu kaynaklarından biliyoruz.

Urartu, aslında bu ulusun (Bianili) ülkesinin adıdır. Daha doğrusu Asurluların Bianili için kendi tarihlerinde kullandığı addır. Asurlulardan kalma belgelerde Uruatri (Uruadri diye de okunabiliyor) biçiminde geçiyor. Uru sözcüğü Asur dilinde Ülke-ülkesi anlamına gelmektedir. Rus araştırmacı Piotrowski, Uruatri'nin *Dağlık Ülke* anlamında olduğunu söylese de Asurluların Atri biçiminde yazdığı sözcük elbette ki hemen o dönemin en yaygın Anadolu dili olan Luvi dilinin Adra/Atra (erkek, koca; özellikle Ana tanrıçanın kocası olan tanrı) adını akla getiriyor. Dolayısıyla Uru-Atri/Adri adının öz biçiminin Uru-Adra, yani Adra (diğer adları: Teşup, Tarkhun, Sanda) Ülkesi demek olabileceği de göz önünde tutulmalıdır¹⁸.

İlginçtir ki günümüze değin bu krallık, Bianili olarak değil de Urartu Krallığı olarak yani can düşmanı Asurluların vermiş olduğu ad ile tarihte anılmıştır¹⁹.

¹⁴I. Salmanassar'ın sözünü ettiği 8 ülke;Himme, Uadgun, Bargun, Salua, Halila, Luhu, Nilipahri ve Zingun idi. Bu isimler için bkz.“Mirjo Salvini, Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, s.75.

¹⁵Şemsettin Günaltay,*Yakınşark II- Anadolu (En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)*, Ankara, 1987, s.317.

¹⁶Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994, s.1; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 2000, s.175.

¹⁷Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.17.

¹⁸Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul,1999, s.198.

¹⁹Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.19.

İbrani kaynaklarında, Nuh'un Tufan hikâyesinde Ararat olarak geçen isim, Qumran metinlerinde ise Urarat biçiminde olup, Asur dilinde Urartu olarak geçmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Urartular kendilerini *Bianili* olarak adlandırmaktaydı. Urartuca *Biane* veya *Viane*'den bugünkü *Van* isminin çıkmış olduğu anlaşılmaktadır²⁰. Yaklaşık olarak 3000 yıllık bir geçmişe sahip olan Van sözcüğü *Bian* kelimesindeki B ile V'nin yer değiştirmesinden doğmuştur²¹.

Herzfeld de Van adının kaynağı hakkında aynı düşünceye sahiptir. Asurlulara ait 13. yüzyıldan kalma farklı kaynaklarda “Nairi Ülkeleri” ve “dağlık ülke” anlamında “Urarti” olarak geçer. Van kentinin tarihsel merkezi “Tuşpa” olup yukarıda da geçtiği üzere yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişe sahip olan Van sözcüğü Urartuların verdiği “Vaini” (Waini) adından kaynaklandığı sanılmaktadır²².

Daha sonraki Asur kayıtlarında başka kavimlerin de adları zikredilmiştir. Örneğin Van Gölü'nün güneyinde ve batısında sayıları 60'a ulaşan beyler tarafından yönetilen “Nairi Ülkeleri”nden söz edilmiştir. İşte bu dönemde Doğu Anadolu'da aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmayan bağımsız feodal beylikler, güneyden gelen Asur tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Asur'un tehlike ve baskısı, bu toplumların etnik birliğin verdiği güçle aralarında birleşerek “Uruadri” kabileleri adı altında tarih sahnesine çıkmalarını sağlamıştır. Kabileler halinde yaşarken M.Ö. 1000 yıllarında toparlanan Urartular, çekirdeğini Van Gölü çevresinin oluşturduğu (merkezi Tuşpa-Van Kalesi) ve Doğu Anadolu'daki aşiretlerin kendi tabiriyle “Bianili Devleti”ni kurmuşlardır. Bu devlete Urartu ismini veren yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere yazı ve devlet geleneği binlerce yıl öncesine dayanan Mezopotamyalı komşuları Asurlulardır. İşte bu dönemlerde “Uruadri Ülkesi Halkı” olarak tanımlayacağımız bu insanlar M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında yine Asurlu krallar tarafından Urartu halkı olarak adlandırılacaklardır²³.

İlk kez I. Salmanassar tarafından sözü edilen “Uruadri Ülkesi” nin konumu hakkında değişik fikirler vardır. Bu konudaki farklı fikirler Uruadri Ülkesini Yukarı Zap

²⁰ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.27.

²¹ Oktay Belli, “Urartuların En zengin Takı Modası: Metal Bilezikler”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.49.

²² İbrahim Güner-Mustafa Ertürk, “Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma”, *Muğla Üniversitesi, SBE Dergisi*, S. 12, Muğla, 2004, s.41-42.

²³ Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları (Uygarlık Tarihine Giriş)*, İzmir, 2011, s.162; Osman Aytekin, “Eski Eser Kaçaklığı-Tahribi ve Van Yöresindeki Yansımaları”, *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, Van, 1996, s.195; V. Diakov-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi 1*, (Çeviren Özdemir İnce), Ankara, 1987, s.229.

Vadisi'nde, Van Gölü Havzasında ve Van Gölü'nün güneyinde göstermiştir. Uruadri Ülkesi M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yörelerini kapsamış olmalıdır²⁴. Buradan hareketle başkentliğini Van Ovası'nda bugünkü Van Kalesi'nin (eski Tuşpa) yaptığı Urartu Krallığı M.Ö. 9.- 6. yüzyıllar arasında başta Doğu Anadolu olmak üzere, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdürmüştür²⁵. Daha açık bir ifadeyle merkez Tuşpa (bugün Van) olmak üzere Doğu Anadolu'da yer almıştır. En güçlü devirlerinde egemenlik sınırları, batıda Fırat Nehrine, güneyde Toros Dağlarına, doğuda Tebriz'in doğusundaki Sarab yöresine, Kuzeydoğu'da Sevan Gölü, kuzeyde de Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar uzandığını kaynaklardan öğrenmekteyiz²⁶. Kabaca belirtirsek kuzeyde Gökçe Gölü (Sevan Gölü), güneyde Urmiye Gölü ve Van Gölü ile çevrili bir alanda hâkimiyet sürdürdüklerinden dolayı da Urartu coğrafyasına “Üç Göller” adı da verilmiştir²⁷.

Batıda da Elazığ bölgesine kadar genişlemiş olan Urartu ülkesi yaklaşık 200.000 km² olup Urartu kalıntılarının yoğunlaştığı yerler, daha çok kazı ve yüzey araştırmalarının yapıldığı, merkezi Van Bölgesi, Urmiye Gölü çevresi ve kuzeyde Ermenistan sahasıdır²⁸. Ayrıca Asur ve Urartu çevresinde yapılan kazılarda M.Ö. 9. ve 8. yy.a tarihlendirilen Urartu gemlerinin²⁹ Kuzey Kafkasya'daki Mingçaur ve Arçadzor'da da bulunması M.Ö. 8-7. yy.da Urartuların Kafkasya'da da hâkimiyet kurduklarını göstermektedir³⁰.

²⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.5-14.

²⁵ Oktay Belli, “Urartu Krallığının Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.19.

²⁶ Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, s.6; Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, s.82.

²⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.6.

²⁸ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, s.1. ; Seton LLolyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları* (Çev: Ender Varinlioğlu), Ankara, 2000, s.109.

²⁹ Urartu Gemleri hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Recep Yıldırım, “Urartu At Gemleri”, *Belleten*, s.199-201, C.LI, Ankara, 1988, (s.441-467); Oktay Belli, “Oynar Yanaklıkları Urartu Gemleri”, *AnAr IX*, 1983,(s.373-384).

³⁰ Recep Yıldırım, “Urartu At Gemleri”, *Belleten*, S.199-201, C.LI, Ankara, 1988, s.452.

Harita 1. Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.17.

Bugünkü Türkiye yüzölçümünün yarısı kadar bir coğrafi bölgeye yayılan Urartu Krallığı, ne kuzeyde Karadeniz’e, ne de güneyde Akdeniz’e ulaşamadığı için büyük bir kara devleti olarak karşımıza çıkmaktadır. Deniz ticaretinden yoksun olan Urartu Krallığı’nın ekonomisi bu yüzden fazla gelişmemiştir³¹.

Urartuların hangi dili konuştuğu ile ilgili bilgiye gelince; Urartu dili üzerine yapılan araştırmalar, bu halkın Hurri dilinin bir lehçesini konuştuğunu ortaya koymuştur³². Buna göre Urartu dilinin Hurrice’nin kronolojik gelişimini temsil ettiğini söyleyebiliriz³³.

Hurriler, Urartu Krallığı’ndan beş yüzyıl önce aşağı yukarı aynı bölgelerde yaşamışlardır. Böylece Urartuları Hurrilerin ahfadı olarak kabul etmek doğru olsa gerektir³⁴. Zaten Urartu dili ve grameri, Hurri ve Mitannilerin dili gibi “Asianik Dil” ailesine aittir. Yapılan çalışmalar, Urartu dili ve gramerinin günümüzde Kafkasya

³¹Oktay Belli, “Urartuların Kullandıkları Müzik Aletleri ve Bunlardan Günümüze Ulaşanlar”, *III. Van Gölü Havzası Sempozyumu (International Symposium Of Lake Region)*, Ankara, 2008, s.123.

³²Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s.200.

³³Amelie Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu (yaklaşık M.Ö. 3000-330)*, (Çev. Dilek Şendil), C. II, İstanbul, 2010, s.226.

³⁴Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 1997, s.247; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 2000, s.175; Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s.200.

topluluklarından Abhazya, Çeçen ve İnguş dilleri ile benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur³⁵.

Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu Bölgesine getirmiş olduğu en önemli yeniliklerden biri de çivi yazısıdır. Asurlulardan aldıkları çivi yazısını, daha da geliştirerek kullanmışlardır³⁶. Ayrıca Urartuların, çivi yazısının yanında Hitit hiyeroglifine çok benzeyen fakat onlardan farklı bir resim yazıları mevcuttu³⁷. Bu yazı, hece yerine sözcük belirteçleriyle oluşmuş ve resimlerin yan yana gelmesiyle yazılan bir yazı çeşididir. Urartu hiyeroglif yazısı o dönemdeki insanların inançları, yaşam tarzları, giyimleri hakkında bize önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca bu yazının okunup anlaşılması çivi yazısına göre daha kolaydır³⁸. Bugüne dek bu yazıyla ilgili yalnızca küplere basılmış ve kapasitelerini gösterdiği sanılan az sayıda işarete rastlanılmıştır³⁹.

Çivi yazısı sayesinde ilk kez günümüzden 2840 yıl öncesinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan toplulukların dil ve gramerini, dinsel inançlarını, tanrı, tanrıça, insan, dağ, göl ve yer adlarını öğrenmekteyiz. Kralların bırakmış olduğu çivi yazılı taşlar üzerindeki metinlerden, yapmış oldukları askeri ve tapınma seferleri, ilginç dinsel törenleri, tanrı ve kraliçeler adına kurmuş oldukları üzüm bağları, yaptırmış oldukları baraj, gölet ve sulama kanalları ile çeşitli inşa faaliyetleri konusunda bilgi sahibi olmaktadır⁴⁰.

Yukarıdan da anlaşılabileceği üzere Urartu yazısı genelde anıtsal amaçlı yazılmıştır. Bununla beraber ele geçen bazı bulgulardan hareketle çeşitli amaçlarla yazılmış belgeler de (saray depolarına ait tutanaklar v.b.) mevcuttur. Urartu kralları kazandıkları savaşlar sonrası, zaferi nasıl kazandıklarına dair önemli yazıtlar bırakmışlardır. Zafer anıtları/yazıtları diktiren krallar, devletin en parlak dönemini yaşadığı İşpuini, Menua, Argıştı ve II. Sarduri dönemleridir⁴¹.

Tarihin klasik dönemlerinde, altın çağındaki Urartu halkı, soy ve kültürel köken bakımından Hurrilere geniş ölçüde bağlantılı oldukları halde, geçen zaman içinde kendilerine özgü güçlü bir kültür oluşturmuşlardır. Ayrıca Hititlerde olduğu gibi Urartu

³⁵Oktay Belli, "Urartuların Kullandıkları Müzik Aletleri ve Bunlardan Günümüze Ulaşanlar", s.123.

³⁶Barnett D. R., *The Hieroglyphic of Urartu*, Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of His 65th Birthday, İstanbul Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten, 1974, s.43.

³⁷Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.175.

³⁸Ertan Kuşçu, *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*, (YYÜ Üni. Sbe Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van, 2005, s.19.

³⁹Amelie Kuhrt, *a.g.e.*, s.228.

⁴⁰Oktay Belli, "Urartuların Kullandıkları Müzik Aletleri ve Bunlardan Günümüze Ulaşanlar", s.123.

⁴¹Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, s.3.

halkında da panteon⁴² pek kalabalıktır, pek çok tanrıyı ve tanrıçayı içerir. Çünkü o çağın uluslarında her bölgede hatta kentte yerel tanrılar bulunurdu ve bir ulus başkasının elindeki bölgeyi kendi egemenliği altına alınca o bölgenin kentin yerel tanrılarını da kendi ulusal panteonu içine alıyordu⁴³.

Bilindiği kadarıyla Urartu toplumu köleci bir toplumdur. Devletin başında, gücünü doğuştan soylu sınıftan alan bir kral vardı. Savaşlar sayesinde zenginleşen ve elinde geniş topraklar bulunan askeri aristokrasi son derece güçlüydü. Kralın tapınakların ve soylu sınıfın topraklarında bağcılık ve bahçecilik yapılıyordu. Bunları sulamak için çok sayıda yapay göller oluşturulmuş ve tarlalara, köylere ve dağdaki kalelere su sağlayan geniş bir kanal şebekesi yapılmıştır. Urartu'nun bugünkünden çok daha verimsiz olan iklimi bunların yapımını gerekli kılmıştır⁴⁴.

Urartu coğrafyasında bulunan kalıntılar (sulama sistemleri ilgili yapılar, küpler, tahıl buluntuları v.b.) Urartuların tarım ve hayvancığa ne denli önem verdiklerini göstermektedir. Yazıtlardan da anlaşılacağı üzere tanrılara adanan kurbanlar (Meherkapı Yazıtı) Urartuların bizzat yetiştirdikleri hayvanlardır.

Urartu halkının at yetiştirmede de ileri düzeyde olduğu günümüzde bilinmektedir. Asur kaynaklarında Asur Kralı Sargon Urartu Ülkesi'nde bol miktarda at olduğunu zikretmiştir. Ayrıca yapılan araştırmalar Urartuların dokumacılık ve madencilikte de ileri bir seviyeye ulaştıklarını ortaya koymuştur⁴⁵.

Hatırı sayılı miktarda arkeolojik malzemeye rağmen Urartu tarihi ve düzeni hakkında kesin bilgi sahibi olmak çok zor. Fakat Urartu var olduğu zaman aralığında, hammaddeleri (bakır, gümüş, demir), verimliliği ve uçsuz bucaksız otlakları, büyük maddi serveti, ticari denetimi ile siyasal egemenlik mücadelesinde Asur'un çok ciddi, kimi zaman tehdit edici bir rakibi olmayı başarmıştır⁴⁶.

Urartu Krallığı'nın siyasal tarihi, Beylikler Dönemi ve Klasik Urartu Tarihi olarak ikiye ayrılmaktadır. Beylikler Dönemi, çivi yazılı Asur kaynaklarının ilk kez vermiş olduğu bilgilere göre M.Ö. 13. yüzyılın başlarından, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına değin geçen yaklaşık 400 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Klasik Urartu Krallığı Tarihi ise M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına değin geçen 250 yıllık bir

⁴²Helen dilinde tanrılar takımı, tanrılar takımının bulunduğu yer, tapınak.

⁴³Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s.200.

⁴⁴V. Diakov– S. Kovalev; *İlkçağ Tarihi I*, (Çeviren Özdemir İnce), s.230-231.

⁴⁵Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.176; V. Diakov– S. Kovalev; *İlkçağ Tarihi*, s.231.

⁴⁶Amelie Kuhrt, *a.g.e.*, s.243.

süreyi kapsamaktadır. Urartu Krallığı başkentinin Van Kalesi kayalıklarının üzerinde kurulmasından dolayı, dünyada birçok bilim adamı bu devleti “*Van Krallığı*” olarak adlandırmıştır⁴⁷.

1.2. Beylikler Dönemi

Uruadri adının Yakındoğu tarih sahnesine çıktığı M.Ö. 1274 tarihinden M.Ö. 858 yılına kadar olan yaklaşık 400 yıllık dönem Urartu Krallığı’nın “Kuruluş Yılları” olarak bilinir. M.Ö. 858 tarihi Asur yazılı kaynaklarında, Urartu Krallığı’nın bilinen ilk kralı olan Areme’nin adından ilk kez söz edildiği yıllardır. M.Ö. 13. yüzyıl ile M.Ö. 9. yüzyıllar arasındaki bu evre bazı araştırmacılar tarafından “Urartu’nun Proto Tarihi” olarak adlandırılır. Uruadri-Nairi konfederasyonunu kapsayan bu evreye “Urartu’nun Arkaik Çağı” adı da verilmiştir⁴⁸. Adı geçen konfederasyonlar, Doğu Anadolu’da Van Gölü çevresindeki topraklarda oturan “Feodal Beylikler” tarafından oluşturulmuştur. Bu toplumların ırki kökenleri M.Ö. 3. bin yılda Anadolu’da yaşayan Hurri kavimlerine dayanmaktadır. M.Ö. 13. yüzyılda gelecekteki Urartu Devleti’nin temellerini Uruatri ve Nairi adlarını taşıyan iki büyük siyasi birliğin, “Feodal Beylikler Konfederasyonu” şeklinde tarih sahnesine çıkmasının en başta gelen sebebi, zamanla Asur tehlikesi olacaktır⁴⁹.

Hitit İmparatorluğu’nun güçlü olduğu bu dönemlerde XIII. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu’da Hurri kökenli bazı halklar, aşiretler etrafında toplanmışlardı; merkezi bir yönetim söz konusu değildi⁵⁰. Yukarıda da sözü edildiği üzere İlk kez Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö.1274-1245) dağlık bölgedeki bu ülkeden *Uruatri* olarak söz etmekte ve 8 kabile ile 51 kentten oluştuğunu bildirmektedir.⁵¹ Daha sonraki Asur kayıtlarında sayıları 60’a değin çıkan bu krallar aslında küçük birer aşiret reisinden başka bir şey değillerdi. Her ne kadar aralarında zaman zaman bir federasyon kurmuşlarsa da, Doğu Anadolu’nun topoğrafik özellikleri nedeniyle federasyon üyelerinin birbirleri ile olan bağları gevşekti. IX. yüzyıldan önceki, henüz merkezi devlet otoritesinin kurulmadığı bu dönemde aşiret halinde yaşayan halkın çoğu göçebe ve yarı göçebe idi. Hakkari’de

⁴⁷Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.17; Oktay Belli, “Van Gölü Havzası’nda Urartu Bağcılığı ve Şarap Kültürü”, s.20.

⁴⁸Van Loon, *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 1966, s.32; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.23.

⁴⁹Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 1989,s.93.

⁵⁰Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003, s.201.

⁵¹Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.17-18.

bulunan taş steller üzerindeki kabartmalarda bu türde göçebe çoban savaşçıların yaşantılarını görebilmekteyiz. Van havzasında onları daha çok, Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz’de, Van Ovası’ndaki Yoncatepe’de ve gölün kuzey kıyısındaki Ernis (Ünseli)’te incelenen mezarlıklardan tanıyabilmekteyiz. Bu mezarlıklarda aşiret fertleri beraberce oda biçimli mezarlarda kişisel eşyaları ve çeşitli armağanlarla birlikte ortaya çıkarılmıştır. Gerek mezar ve gerekse mezar armağanları klasik Urartu uygarlığının bu aşiret kültürleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur⁵².

Sonraki dönemlerde kent sayısı daha da artmıştır. II. Asurnasirpal (M.Ö.883-659) dönemine ait bir yazıtta, bir savaşta Nairi Ülkesi’nin 250 kentini tahrip ettiğini söylemektedir. Uruatri olarak adlandırılan bölgedeki halk, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı’nın başkenti Tuşpa’yı Van Kalesi kayalıkları üzerinde kurmuş ve 200 yıldan fazla bir süre içinde çivi yazılı Asur belgelerinde sık sık tekrar edilmiştir. Bundan sonra Asur belgelerinde bölge artık Uruatri olarak değil, Nairi olarak adlandırılacaktır. Yani Uruatri Beyliği artık gücünü kaybetmiş, bu sefer Nairi Beyliği ön plana çıkmıştır. Bu tarihlerde “Dağlık Bölge” anlamına gelen “Uruatri” deyiminin yerine kullanılan “Nairi” deymi de “düşman halk” anlamında kullanılmıştır. Bu bölge ile ilgili bilgi veren ikinci Asur yazıtında, Salmanassar’ın oğlu I.Tukulti Ninurta (M.Ö.1244-1208), kendisini Kâinatın Kralı, Asur’un Kralı, Dünyanın Kralı, Yukarı ve Aşağı Deniz’in Kralı ve tüm Nairi Ülkelerinin Kralı olarak tanımladıktan sonra, saltanatının birinci yılında Nairi Ülkesi olarak adlandırdığı bölgeye yapmış olduğu askeri seferi de anlatmıştır. Nairi Ülkesi’ne karşı yapılan bu sefer birçok yazıtta tekrar edilmiştir. Yazıtlarda sözü edilen “*Yukarı Deniz*” deymi, Van Gölü için kullanılmış olmalıdır. Asur Kralı tarafından ilk kez kullanılan Nairi adı, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren tüm Urartu ülkesini içeren bir deyim halini alacak ve Urartu kralları bırakmış oldukları yazıtlarda, kendilerini aynı zamanda “*Nairi Ülkesi Kralı*” olarak tanımlayacaklardır⁵³. Bazı Asur kralları yazıtında Nairi ve Urartu kavramlarının birlikte geçmesi bunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim Urartu Beyliği teşekkül edip kudret kazandığı dönemlerde Nairi memleketlerinin çoğu Urartu’ya ilhak edilmiştir. Bundan dolayıdır ki Urartu Kralı Sarduri I kendini Nairi Kralı olarak da tanımlamıştır⁵⁴.

⁵²Veli Sevin, *a.g.e.*, s.201-203.

⁵³Oktay Belli, “*Van ve Urartular*”, s.17-18.

⁵⁴Mustafa Selçuk Ar, *Urartu Kılavuzu*, İstanbul, 1944, s.13-14.

Çivi yazılı Asur kaynaklarında sözü edilen kralların, küçük toplulukların beyleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu küçük beylikler zaman zaman ortak düşman Asur Krallığı'na karşı Nairi veya Uruatri adı altında federasyon kurmuşlarsa da, Doğu Anadolu'nun topoğrafik ve iklimsel özellikleri nedeniyle federasyon üyelerinin birbirleriyle olan bağları oldukça gevşekti. Beyler yüksek tepelerin üzerine kurulan küçük kalelerde, halk ise kalelerin eteklerine yerleşmişti. Van Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'na ait kalelerin başında Panz, Musava, Yukarı Sağmal, Kaletepe, Avzini, Norgüh, Meydan Tepe, Uncular, Aliler, Alacahan ve Ernis-Evditepe gelmektedir. Bu önemli kalelerin her biri o dönemde küçük bir beylik merkezi idi. M.Ö. I. binyılın başlarında Urartu Krallığı'nın kurulmasında Van Gölü Bölgesi'ndeki bu beyliklerin çok büyük bir etkisi vardır⁵⁵. Çünkü Asur Krallığı'nın Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan beyliklere karşı yapmış olduğu yağma ve yıkım seferleri ile almış olduğu maden haracı bunları ortak düşman Asur Krallığı'na karşı bir krallık altında birleşmeye zorlamıştır. Bu beylikleri merkeziyetçi bir krallık altında birleşmeye iten en önemli etkenlerden biri de, maden üretimi yüzünden toplulukların gittikçe zenginleşmesi, dinamik ve çok güçlü bir konuma gelmiş olmasıdır⁵⁶.

Maden üretimi sayesinde buradaki halkların zenginleşmesi ve özellikle Asur Krallığı'nın bu bölgeyi sürekli tehdit etmesi Nairi veya Uruatri dediğimiz aşiretleri merkezi bir yapı altında birleşmeye zorlar. Böylece Urartu Krallığı da tarih sahnesindeki yerini alır.

1.3. Urartu Krallığı'nın Kuruluşu

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren bölge Hitit İmparatorluğu ve özellikle Asur Krallığı'nın baskıları üzerine ortak düşmana karşı bir çatı altında toplanan aşiretler yeni bir devletin ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. Böylelikle *Bianili Devleti*, Asurluların deyimiyle de *Urartu Krallığı* kurulmuştur. Güney komşuları Asur'dan farklı olarak kökleri binlerce yıl geriye giden köhne gelenek ve kurumlara sahip olmayan bu halk, kısa sürede kurulup örgütlenen dinamik devlet yapıları ve kurumları ile Doğu Anadolu

⁵⁵Oktay Belli, “*Van ve Urartular*”, s.18-19.

⁵⁶Oktay Belli, “Urartu Krallığı Döneminde Van Gölü'nün Güneyinde Demir Madencilikinin Gelişimi (Development Of Iron Mining At The Southern Van Lake During Urartian Kingdom)”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.30.

yüksek yaylasında etkin oldular⁵⁷ ve günümüzde bile hayranlık uyandıran eserler bırakıldılar.

Çivi yazılı Asur kaynaklarından öğrendiğimiz göre, yukarıda da bahsi geçen ve adı bilinen ilk Urartu Kralı Arame'dir. Asur Kralı III. Salmanassar (M.Ö.858-824) dönemine ait yazılı bilgilerin yanı sıra, Balawat Kapısı (Imgur-Enlil Kapısı) olarak adlandırılan ahşap kapının bronz levhalardan yapılmış kaplamaları üzerindeki resim sahnelerinde, Urartu Krallığı'nın hangi savaşlardan sonra aşama aşama kurulduğunu öğrenmekteyiz⁵⁸.

Ortak düşmana karşı bir araya gelen aşiretlerin oluşturduğu Urartu Krallığı üç asır boyunca Mezopotamya'daki Asur Devleti'nin en büyük rakibi olmuştu. Her ne kadar Urartular iki kez Asur orduları tarafından büyük yenilgiye uğratılmışlarsa da, iki krallık arasında yüzyıllar boyu süren mücadeleler sırasında Urartular, Asurluları sık sık mağlup etmeyi başarmışlardır⁵⁹.

Urartu Kralı Arame'nin ilk başkenti Sugunia, Asurlular tarafından tahrip edildikten sonra Arame, Arzaşkun⁶⁰ adında yeni bir başkent kurmuştur. Sugunia gibi nerede olduğu bilinmeyen Arzaşkun da tıpkı Sugunia gibi tahrip edilmiştir. Ancak her iki başkent de Van Gölü'ne uzak olmayan bir yerde olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Çünkü Asur Kralı'nın zaferden hemen sonra Van Gölü kıyılarına inerek heykelini yaptırması ve gölün kutsal sularında silahlarını yıkaması, her iki başkent de Van Bölgesi'nde yer aldığına işaret etmektedir⁶¹.

Asur Kralı kazanmış olduğu zaferlerini ünlü Balawat Kapısı'nı kaplayan bronz levhalar üzerine betimlemiş olup; bu levhalar üzerinde Asur ordusunun ilerleyişini, Sugunia ve Arzaşkun kentlerinin kuşatılışını, ele geçirilerek yakılıp yıkılmasını, tutsakların alınmasını, ganimetlerin ele geçirilmesini, taşınmasını çok canlı bir şekilde betimlenmiştir⁶².

III. Salmanassar'a (M.Ö.858-824) ait savaş yıllıklarından öğrendiğimize göre M.Ö. 832 yılında bu sefer Urartu tahtında başka bir sülaleden Lutipri oğlu Sarduri

⁵⁷Veli Sevin, *a.g.e.*, s.204; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994, s.29-33.

⁵⁸Oktay Belli, "*Van ve Urartular*", s.19.

⁵⁹Oktay Belli, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul,1982, s.140; Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul,1996, s.80.

⁶⁰Hewsen'e göre Arzaşkun muhtemelen şimdi Van Gölü suları altında eski Erciş'te, yeri yakınlarında bir yer.(bkz.; <http://en.wikipedia.org/wiki/Arzashkun>).

⁶¹Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.29-37; Oktay Belli, "*Van ve Urartular*", s.18-19.

⁶²Oktay Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Van Gölü'nün Güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi (Development Of Iron Mining At The Southern Van Lake Durng Urartian Kingdom)", s.30.

(M.Ö. 840-830)⁶³ adında başka bir kral bulunmaktadır. Çağdaşı olan Salmanassar III'ün (M.Ö.858-824) ünlü “Siyah Obelisk”inde saltanatının 27. yılını (M.Ö.832) kapsayan bölümünde “*Urartulu Seduri*” olarak geçmektedir:

“*Saltanatımın 27. yılında, arabalarımı ve birliklerimi bir araya topladım Turtanu Daian- Asur’u, büyük ordularımın başında, Urartu’ya karşı gönderdim... Urartulu Seduri bunu öğrendi. Birliklerinin gücüne güvenerek, savaş yapmak için, bana karşı ilerledi. Onunla savaştım, onu mağlup etmeyi başardım Geniş ovayı, savaşçıların cesetleri ile doldurdum...*”⁶⁴.

İlginçtir ki bundan sonra Urartu tarihini sadece Asur kaynaklarından değil Urartu kaynaklarından da öğrenmekteyiz⁶⁵. Bu kaynaklarının yanı sıra, arkeolojik bulgular da gösteriyor ki Lutipri oğlu Sarduri I’dan itibaren Urartular, *Merkezi Devlet Sistemi* ile yönetilmeye başlanmışlardır. Urartu dönemini kapsayan tüm araştırmalarda, Sarduri I “Kurucu Kral” olarak tanımlanmaktadır. Sarduri I, birleşik Urartu Devleti’nin kurucusudur. Bunu yaptırmış olduğu ve kendi adıyla anılan Sardur Burcu/Madır Burç üzerinde yer alan yazıtlarda dile getirmiştir:

“*Büyük Kral Lutipri’nin oğlu, kudretli kral, kâinatın kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri’nin yazıtı; (Ben) Lutipri’nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri’yim...*”⁶⁶.

Nitekim M.Ö. IX. yüzyılın başından itibaren Asur Kralları II. Asurnasibal (883-859) ve oğlu III. Salmanassar (858-825) dönemine ait Asur yıllıkları tek bir devlet yani Urartu Devleti’nden söz etmektedir. III. Salmanassar (858-825)’in hükümdarlığının son yıllarına ait sefer kayıtlarında ilk kez olarak Seduri adını taşıyan bir Urartu kralı ile Tuşpa kentinin adından söz edilmektedir⁶⁷. Şimdilik Tuşpa adının geçtiği ilk kayıtlar bu Asur kaynaklarıdır.

⁶³Oktay Belli, “Van Bölgesi’nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri”, *I.Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.43.

⁶⁴M. Taner Tarhan, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları*, İstanbul, 1982, s.83.

⁶⁵Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.19.

⁶⁶M. Taner Tarhan, *a.g.e.*, s.81-82 ; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.95; Şemsettin Günaltay, *Yakınşark II- Anadolu (En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)*, s.318.

⁶⁷Margaret R. Payne, *a.g.e.*, s.7; Şemsettin Günaltay, *Yakınşark II- Anadolu (En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)*, s.318.

Sarduri I, Urartu Krallığı'nın başkentini bugünkü Van Kalesi'ne taşıdı ve adını da Urartu tanrıçası Tuşpae'ya atfedilen Tuşpa koydu⁶⁸. Lutipri oğlu Sarduri (840-830), yeni ve düzenli bir güç oluşturduktan sonra Doğu Anadolu'da yaşayan siyasi toplulukları bir araya topladı. Kendisinden sonra başa geçen oğlu İşpuini de babasının izinden gitmiştir⁶⁹ ve Asurluların Turuşpa dedikleri⁷⁰ Tuşpa'yı korumak için Van Ovası'nın çevresine önemli tesisler yaptırmıştır⁷¹.

Urartu ve Nairi feodal beyliklerinin veya kabilelerinin siyasi birliğinin gerçekleşerek, bir devlet haline gelmesi ancak M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında olmuştur. Kral Sarduri I (M.Ö.840-830) gerçek manada Urartu Devleti'ni kurduğu gibi, başkent Tuşpa'nın, yani bugünkü Van Kalesi'nin de kurucusu olmuştur⁷². Bu yüzden de bu devletin asıl kurucusu I. Sarduri (M.Ö. 840-830) olarak kabul edilmektedir⁷³.

Foto 1. Van Gölü'nden Van Kalesi (Tuşpa) ve Erek Dağı'nın Görünümü

Van Ovası, Eskiçağ'da bir krallık başkentinin kurulması için çok elverişli coğrafi özelliklere sahipti. Van'ın doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen ve 3200 m

⁶⁸Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.19.

⁶⁹Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 2000, s.22.

⁷⁰Nevzat Çevik, *a.g.e.*, s.22.

⁷¹Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.19.

⁷²Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.27.

⁷³Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2005, s.165.

yüksekliğindeki Erek Dağı, batıda yer alan ve ortalama 1750 m yüksekliğindeki Van Ovası'na doğru teraslar halinde alçalmaktadır. Yaklaşık 150 m² büyüklüğündeki Van Ovası, 9 km genişliğinde ve 17 km uzunluğunda olup, oldukça verimli topraklara sahiptir. İşte bu verimli toprakları Anadolu'nun en zengin su kaynaklarına sahip Erek Dağı'ndaki su kaynaklarından beslemek için de Urartu döneminde bilinen 14 adet baraj ve gölet yapılmıştır. Yani Erek Dağı çevresindeki zengin su kaynakları, aynı zamanda Urartu Krallığı başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) Van Ovası'nda kurulmasında en önemli etkenlerden birini oluşturmuştur⁷⁴.

Van Kalesi'nin kuzeybatı eteklerindeki halkın “Madırburcu” dedikleri “Sadurburcu”nun duvarlarındaki taş blokları üzerindeki kuruluş kitabeleri ile Urartu tarihinin yerli yazılı kaynakları başlamaktadır. Yeni Asur çivi yazısı Asur dilinde kaleme alınmış olması Asurlularla kültürel ilişkilerde bulunduğu kanıtıdır. 820 tarihlerinde Urartu krallarını kendi dillerinde yazıtlar kaleme almaya başlamışlardır. Yazı sistemi olarak çivi yazısını yaygın şekilde kullanmış olmakla beraber, Urartular belki de Geç Hitit Devletinin etkisi altında geliştirdikleri bir çeşit hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır. Madırburç'un 30 ton ağırlığında, muntazam kesilmiş taş blokları Urartuların M.Ö. 9 yüzyılın ilk yarısında taş işçiliğinde ve anıtsal mimaride erişmiş oldukları yüksek seviyeyi göstermektedir⁷⁵.

Sardur I'nin siyasi programını kendinden sonra gelen oğlu ve halefi İşpuini ile İşpuini'nin oğlu Menua gerçekleştirmişlerdir. Sardur I'den sonra tahta geçen İşpuini ile onun halefi olan oğlu Menua, Asur Devleti'nin zayıf durumundan faydalanarak kendi devletlerinin gücünü artırmışlar ve gerçek manada genişleme siyasetine başlamışlardır. 110'dan fazla yazıtlarla bildiğimiz Kral Menua zamanında Urartu kudretli, iyi teşkilatlanmış, geniş ve gelişmiş bir devlet haline gelmiştir. Askeri fütuhatla yeni kazanılan toprakların devlete katılması idari teşkilatlanmayı gerektirmiş ve böylece vilayetlere bölünen ülke valiler tarafından idare edilmiştir. Menua devrinde ülkenin kalkınmasına ve inşasına gayret sarf edilmiştir. Kraliçe Semiramis'in adına bağlanmış olan “Menua Kanalı” (bugün Şamran Suyu) inşa edilmiştir ki, bu kanal 51 km uzunluğunda olup, Urartu su mühendisliğinin bir şaheseri olarak halen Van (eski Tuşpa) Ovasına hayat vermektedir⁷⁶. Menua'dan sonra tahta geçen Argişti I (M. Ö. 786-764)'in

⁷⁴Oktay Belli, “Van Bölgesi'nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri”, s.44.

⁷⁵Afif Erzen, *a.g.e.*, s.27-28.

⁷⁶Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.27-30.

zamanında, Asurlular kendini daha toparlayamadığı için Urartuların kudreti daha da arttı⁷⁷. Argiştı I'ın asıl hedefi Doğu ve Güneydoğu ülkelerini almak idi. Bu münasebetle Asurlulara karşı kazandığı muhtelif zaferlerinden gururla söz etmektedir. Argiştı I'ın zaferler kazanmış olması Asur Devleti'nin kudretinin bu sıralarda zayıflamış olduğunu açıkça göstermektedir. Kuzey Suriye'de de Asurlularla Urartular arasında çatışmalar olmuştur. Urartular, Asurluların savaş ve egemenlik metotlarını gayet iyi biliyorlardı. Özellikle Urartular, Asurluların mecburi göç ettirme ve iskân politikasını uygulamışlardır. Argiştı I'ın analarında, Hititler Ülkesi'nden ve Supani'den göç ettirilen 6600 savaşçının Transkafkasya'da mecburi iskâna tabi tutuldukları bildirilmektedir⁷⁸.

Urartu Devleti Sardur II (M.Ö.764-735) zamanında “Önasya” dünyasında, Asur'un da zayıf durumundan faydalanarak, kudretinin zirvesine erişmiş ve geniş bir sahaya sahip olmuştur⁷⁹.

Bu devirde Asur Devleti'nin iç isyanlarla çalkalanması, Sardur II'nin işine yaramış, Kuzey Suriye ve Anadolu'daki vasal devletler Asur'dan ayrılarak Sardur II ile ittifak yapmaya başlamışlardır⁸⁰. Sardur II, Asurninari V'i yenmekle iftihar etmektedir. Fırat'tan İran Azerbaycan'ına ve Kuzeyde Çıldır Gölüne kadar olan yerlerde kitabeleri bulunan Sardur II devrinde Urartu Devleti, coğrafi bakımdan da en geniş sahaya malik olmuştur. Son araştırmalara göre, kuzeyde Gökçegölü-Bayburt, batıda Malatya, güneyde Halep ve Musul, doğuda ise Urmiye Gölü sahası ve hatta Hazar Denizi yakınlarına kadar olan yerlerde Urartu iskân kalıntılarına rastlanmaktadır. Bu durum Urartu Devleti'nin en parlak devrinde, M.Ö. II. binin ortalarındaki Hurri yayılma sahasına tekrar ulaşıldığını göstermektedir. Babası daha ziyade bir doğu politikası gütmüş olduğu halde, Sardur II en önemli girişimlerini batıya karşı yapmıştır. Kommagene mağlup edilip vergiye bağlanmıştır. Bundan sonra Sardur, Malatya Kralı Hilaruvanda'yı mağlup etmiştir. En batıda bulunan İzolu (Habib Uşağı) Urartu Kitabesi Hilaruvanda'ya karşı kazanılan zaferden de bahsetmektedir. Sonra Halep'i topraklarına katmıştır. Sardur II, Urartu Krallarının unvanlarında ifade edilen gayeleri gerçekleştirmeye çalışmıştır ki, bu gayeler Urartu'nun bağımsız ve Anadolu-Suriye

⁷⁷Ekrem Memiş, , *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.170; Şemsettin Günaltay, *Yakınşark II- Anadolu (En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)*, s.319.

⁷⁸Afif Erzen, *a.g.e.*, s.27-31.

⁷⁹Afif Erzen, *a.g.e.*, s.31-32.

⁸⁰Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.170.

sahasında büyük bir devlet halinde yükselmesi ve Asur Devleti'nin yerine geçmesiydi. Sardur II bu suretle M.Ö.2. binde Mittani veyahut da Hitit Devleti'nin yerini alarak büyük bir devlet olmak ve yakın şark dünyasının nazım kuvvetlerinden biri haline gelmek gayesini gütmüştür. Ancak Asur'da Tiglatpileser III. (M.Ö.744-727)'ün tahta çıkmasıyla Asur'da durum değişmiş, ordu yeniden organize edilmiş ve Kral doğuda kaybedilmiş toprakları tekrar kazanarak sistemli bir şekilde batı siyasetine dönmüştür. Sardur II ve müttefikleri Tiglatpileser arasındaki kesin savaş M.Ö. 742 yılında Kommagene'de Kiştan ve Halpi'de (Fırat kıyısında Samsat yöresinde) meydana gelmiş ve bu savaşta Urartu ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu durum karşısında Urartular Van Gölü etrafındaki ana memleketlerine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hatta Tiglatpileser III, Sardur II'yi takip ederek ordusunun bir kısmı ile Tuşpa (Van Kalesi)'ya kadar gelip, baş şehri muhasara etmişse de zapt etmeyi başaramamıştır. Sardur II'nin son devri hakkında fazla bilgi yoktur. Asurlular karşısında uğranılan ağır yenilginin Urartu merkezi hükümetinin de zayıf düşmesine sebep olduğu anlaşıyor. Sardur II devri siyasi bakımdan olduğu gibi, Urartu devletinin imar faaliyeti, kültür ve sanatı bakımından da en yüksek devrini teşkil eder. Bu hususu en parlak şekilde Çavuştepe⁸¹ göz önüne sermektedir. Sardur II'nin “Kudretli Kral, Büyük Kral” olduğunu ispatlamaktadır⁸².

Daha sonra dış politikada babası Sardur II'yi takip eden yine büyük bir kral olan Rusa I (M.Ö. 735-714/3) tahta geçti. Urartu Devleti Rusa I (M.Ö. 735-714/3) zamanında yeni bir teşkilatlanmaya gitmiştir. Bazı kaynaklar Toprakkale'nin (Rusahinili) başkent olması ve yeni başkent su ihtiyacı için Keşiş Gölü'nde bir baraj inşa edilip, oradan yeni bahçe şehrine bir kanal açtığını Rusa I (M.Ö. 735-714/3)'e mal etseler de Rusa II tarafından yaptırılmış olması kuvvetli ihtimaldir. Rusa I zamanında da Urartu, büyük rakibi Asur'dan büyük bir savaş mağlubiyeti almıştır. Çok kudretli bir Asur hükümdarı olan Sargon II (M.Ö. 721-705) Tiglatpileser'in politikasını takip ederek Urartu ile savaşmış ve Rusa I, savaş meydanından ülkesine kaçmak zorunda kalmış ve Sargon'un bildirdiğine göre, bu büyük hezimetini kabullenemeyen Rusa I “demir bir hançerle” intihar etmiştir. Yine de Asurlular, Urartuların başşehrini ele geçirememişlerdir. Rusa I'in Sargon II'ye yenilmesinde, Kimmerlerin Urartu

⁸¹Çavuştepe hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Afif Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978.

⁸²Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.31-35.

üzerine yaptıkları akınlar ve savaşların da rolü olsa gerektir. Bütün bunlara rağmen Rusa I'den sonra tahta geçen oğlu Arğişti II (714/3-685) devrinde de Urartu, bağımsızlığını gerek doğuda, gerekse batıda eski sınırlarını koruyarak kudretli bir devlet olmakta devam etmiştir. Kimmer akınlarının yoğunlaştığı ve tehlikeli bir hal aldığı bu devirde sınırlarını güçlendirerek düşman akınlarını bir müddet de olsa durdurmayı başarmıştır. Arğişti II zamanında Urartu Krallığı'nın yeniden yükseliş devrine girdiği görülmektedir⁸³.

Arğişti II'den sonra tahta çıkan Rusa II (M.Ö.685-645) zamanında ise Urartu Devleti bir Rönesans dönemi yaşamış, geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında, iktisadi ve idari alanda da yeni hamleler yapılmıştır⁸⁴. Rusa II zamanında Urartu kültüründe kimi değişiklikler meydana geldiğini çeşitli maddeler üzerinde bulunan 15 yazıt, daha önceki krallardan çok farklı bir belgeleme anlayışını yansıtmaktadır. Öncelikle savaşa ilişkin metinlerin olmaması dikkat çekicidir. Çok sayıdaki bina ve adak yazıtı, değişen öncelikler sıralamasını göstermektedir. Kil tabletlerin ilk defa yazı taşıyıcısı olarak kullanılması -çivi yazısı yazılmış ve mühürlenmiş kil tabletler- bunun yönetimdeki reformlar çerçevesinde gerçekleşmiş olabileceğine işaret eder. Her durumda bu çeşit belgelere II. Rusa'nın selefleri döneminde rastlanmaz⁸⁵.

Bir diğer yenilik olan alçak kabartmalara da sadece Rusa II zamanının kentlerinde rastlanır. Belirli mimari kalıplar da bu dönem için tipiktir. Rusa II zamanı tıpkı Menua zamanı gibi oldukça yoğun mimari çalışmaların gerçekleştiği bir dönemdir. Menua'nın etkinlikleri sadece yapı yazıtlarıyla kanıtlanırken Rusa II'nin kazılarla araştırılan 5 yeni kentin kurucusu olduğu ortaya çıkartılmıştır. Kurmuş olduğu bu yeni kentler; Karmir-Blur, Bastam, Toprakkale (Rusahinili), Kefkalesi/Adilcevaz ve Ayanis/Van... şehirleridir. Rusa'nın yeni kurduğu müstahkem ikametgâhlardan oluşan bir ağla, devlette yeni bir düzen oturtmaya çalıştığı apaçık ortadadır. Bu şekilde hem eyaletlerin ekonomik açıdan gelişmesini hem de savunmalarının güçlenmesini sağlamıştır⁸⁶. Ayrıca bu enerjik kral, Urartu ordusunu yeniden oluşturmuş ve böylelikle

⁸³ Afif Erzen, *a.g.e.*, s.35-37.

⁸⁴ Afif Erzen, *a.g.e.*, s.37; Şemsettin Günaltay, *Yakınşark II- Anadolu (En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)*, s.321.

⁸⁵ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin AKSOY), İstanbul, 2006, s.114.

⁸⁶ Mirjo Salvini, *a.g.e.*, s.114.

iç duruma da nizam vermiştir. Önceki savaşların hasarlarının giderilmesi ve harabelerin yeniden yapılması için de çok uğraş vermiştir⁸⁷.

II. Rusa'nın faaliyetleri ile ilgili bilgilerin çoğunu kendi yaptırdığı Kalmir-blur⁸⁸, Bastam, Kef Kalesi ve Ayanis gibi kalelerden ve diğer inşa yazıtlarından öğrenmekteyiz⁸⁹.

Urartu Devleti, son yarım yüzyıl içinde devamlı mücadele halinde olduğu büyük rakibi Asur ile yaptığı savaşlar ve bunu takiben kuzeyden saldırıya geçen Kimmer kabilelerinin akınları sebebiyle çeşitli yörelerde büyük sayıda toprak ve insan kaybına uğramıştır. Ayrıca, bu zamanda Asur üzerine yönelen İskit tehlikesi, Urartu'yu kısa bir süre de olsa huzura kavuşturmuş ve dolaylı olarak iki devlet arasında bir “Modus Vivendi” yani geçici bir uzlaşma meydana gelmiştir. Asur Kralı Sargon II'nin kısa bir sürede olsa kuzey politikasını gevşetip, daha çok batı politikasına önem vermesi Urartu Kralı Rusa II için iyi bir fırsat olmuştur. Bunu çok iyi değerlendiren Rusa II, yoğun geçen savaşlar sonucu büyük insan kayıplarına uğramış olan ülkesinin bu açığını kapatmak amacıyla bir iskân ve nüfus politikası uygulamıştır. Bu husus için gerekli halk kitleleri çeşitli komşu ülke ve bölgelerden sağlanarak, Urartu topraklarına yerleştirilmişlerdir. Böylece Rusa II, ekonomik hamleler için gerekli boş toprakları işlemek ve buna paralel olarak yeni şehirler, ticari ve askeri merkezler kurabilmek için yeterli insan gücünü temin amacı ile yeni ve dinç toplumların oluşmasını sağlamıştır. Bunu sağladıktan sonra çok geniş bayındırlık faaliyetlerine girişmiştir. Merkezde ise başkentin Toprakkale'ye (Rusahinili) taşınması ve Adilcevaz (Kef Kalesi) Kalesi'nin kurulması, Rusa II'nin gerek sınırlarda ve gerekse merkezi bölgede uyguladığı şehircilik politikasını açıkça ortaya koymaktadır. Rusa II'nin Asur'un dikkatini başka tarafa çekerek, krallığını güçlendirmeye çalıştığı sırada Urartu Ülkesi bu seferde İskit istilasına maruz kalmıştır. Fakat Rusa II ustaca bir politik manevra ile bu istila tehlikesinden de kurtulmuş ve İskitleri Manna ülkesine göndermiştir⁹⁰.

Rusa II'nin iktidar süresi tam bilinmemekle beraber 20 yıldan fazla olduğu tahmin edilse de⁹¹ ne başlangıcı ne de sonu tam olarak belirlenememiştir. Rusa II'nin ölümünden sonra, Urartu Krallığı Ön Asya tarihindeki eski önemini büyük ölçüde

⁸⁷ Şemsettin Günaltay, *Yakınşark II- Anadolu (En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)*, s.321.

⁸⁸ Kalmir-blur Kalesi, Erivan'ın sınırları içerindedir.

⁸⁹ Atilla Batmaz, a.g.e., s.64.

⁹⁰ Afif Erzen, a.g.e., s.37-39.

⁹¹ Mirjo Salvini, a.g.e., s.120.

kaybetmiştir. Rusa II'nin ölümü üzerine Urartu tahtına çıkan Sarduri III (M.Ö. 645-635) de babasının politikasını takip etmeye çalışmış olsa da Asur Kralı Asurnipal'e elçiler göndererek yardım talebinde bulunmuş ve kendiliğinden gönüllü olarak Asur yüksek hâkimiyetini tanımak istemiştir⁹². Sarduri III'den sonra tahta oğlu Sarduri IV geçmiştir.

Fakat Sarduri III oğlu Sarduri IV ve Erimena çağındaki siyasi olaylar hakkında fazla bilgi sahibi olmamakla beraber, Erimena oğlu Rusa'nın Toprakkale'de bulunan kalkanlarda adının geçmesi ve Armavir'de bulunan yazıtta, kralın burada bir tahıl ambarı inşa ettirdiğini bildirmesi, Urartu Krallığı'nın M.Ö. 7. yüzyılın son yılları içinde kuzey sınır bölgelerinde inşa faaliyetlerine girişebilecek kadar ayakta olduğunu gösterir. Rusa III'ün ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha yaşamakla beraber eski kudretini ve önemini kaybetmiştir. Çünkü M.Ö. 7. yüzyılın 2. yarısında Asur Devleti de eski kudretini yitirmiş ve gittikçe büyüyen Med tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Medler ve İskitler bu dönemde ittifak yapmış ve M.Ö. 605 yılında Asur İmparatorluğu'nu yıkmışlardır. Asur İmparatorluğu'nun yıkılışı Ön Asya'daki siyasi dengeyi bozmuş ve başta İskitler olmak üzere Medler ve Babilliler tarih sahnesinde yeni birer politik güç olarak rol oynamaya başladılar. Ortaya çıkan bu yeni durum arasında, Urartu Krallığı'nın siyasi bir güç olarak varlığı tartışılır. Ancak Babil kronikleri İskitlerin M.Ö. 609'da Urartu bölgesine dayandıklarını ve hemen sonra Yukarı Dicle Havzasındaki Urartu Ülkesini egemenlikleri altına aldıklarını yazmaktadır⁹³.

Yukarıda da belirtildiği üzere II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha yaşamakla beraber eski önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. II. Rusa'dan sonra tahta geçen Urartu hükümdarları hakkında Asur kaynaklarının pek söz etmemesi Urartu Krallığı'nın eski önemini kaybettiğinin delilidir. Bu son krallara ait kalelerin de bilinmemesi, II. Rusa sonrasında krallıkta çöküş başladığını ve kralların, Urartu Krallığı'nın önceki tarihlerde yapılan kalelerle yetindiklerini gösterir. Bu aynı zamanda II. Rusa'nın krallık yılları sonrası Urartu Krallığı'nın askeri faaliyetlerinin son bulduğunun, imar faaliyetlerinin asgariye indiğinin ve krallıkta bir çöküşün başladığının da bir kanıtıdır. Sarduri III 'den sonra ki krallara ait yazıtların yetersizliği nedeni ile dönemin siyasi durumunun açık olmayışı, bu dönemde sadece kralların değil aynı zamanda Urartu kültürünün de karışıklara sürüklendiğini gösterebilir⁹⁴.

⁹² Afif Erzen, *a.g.e.*, s.39.

⁹³ Afif Erzen, *a.g.e.*, s.39-40.

⁹⁴ Atilla Batmaz, *a.g.e.*, s.77-78.

Başlangıçta Asur'un müttefiki olan İskitler, bu defa Medlerle işbirliği yaparak Asur Devleti'ne son vermişlerdir. Daha sonra İskitler, Urartu üzerine yürümüşler ve M.Ö. 609 yılında bu devlete kesin olarak son vermişlerdir⁹⁵.

Çavuştepe kazılarında ele geçen arkeolojik belgeler Urartu Krallığı ve Çavuştepe Kalesi'nin İskitler tarafından yıkıldığını doğrulayacak mahiyettedir. Çavuştepe Kalesi'ni saran surların önünde ve kale içinde ele geçen binlerce İskit tipi ok ucu, kalenin uzun süren bir kuşatma ve mücadele sonucunda zapt edildiğini kanıtlayan en canlı maddi belgelerdir. İstilanın dehşeti, kazı ile ortaya çıkan yangın tabakalarında da belli olmaktadır. Çavuştepe'yi yerle bir eden istila dalgası, Urartu Krallığı'nın son başkenti Toprakkale (Rusahinili)'yi de tahrip etmiştir. Zira Toprakkale (Rusahinili)'de yapılan kazılarda da İskit tipi tunç ok uçlarına rastlanılmıştır. Urartu Krallığını ortadan kaldırdıktan sonra, İskitler bölgede kalmayıp, Suriye'ye ve Mısır'a doğru inince yıkılmaya yüz tutan Urartu Ülkesi de yavaş yavaş Med egemenliğine girmiştir⁹⁶.

Kısaca M.Ö.7. yüzyılın sonlarına kadar siyasi ve ulusal varlıklarını koruyan Urartular, M.Ö.6. ve M.Ö. 5'inci yüzyıllarda Ön Asya ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır. Gerek buluntular ve gerekse Çavuştepe'deki istilaya ait izlere bakarak, Urartu Krallığı'nın M.Ö.7'nci yüzyılın son on yılı içinde Çavuştepe'yi sona erdiren bir İskit saldırısı sırasında ortadan kaldırıldığını, bu istiladan kurtulabilen yerli halk tarafından kurulan son iskânın da Doğu Anadolu'yu alarak Lydia'ya karşı harekete geçen Medler tarafından tamamı tahrip edildiğini kabul etmekteyiz. Çavuştepe'deki son yerleşme kültür bakımından bir köy iskânı düzeyini aşmamakla beraber, mimari bakımından yine Urartu geleneğini sürdürdüğü görülmektedir. Fakat ne bu devirde ne de bundan sonraki bin yıllık bir devre içinde, Urartuların en muhteşem kalesi olan Çavuştepe (Sardurihinili)'de yabancı bir kavmin yahutta kültürün yerleşmiş olduğuna dair herhangi bir iz ve belgeye rastlanmıştır. Diğer Urartu Kaleleri ve iskân yerlerinde de şimdiye kadar bu hususta bir bilgi elde edilememiştir⁹⁷. Yani Urartular, Asur ile yapmış olduğu savaşlar ve Kimmer akınları nedeniyle çeşitli yörelerde toprak ve insan kaybına uğramış⁹⁸, M.Ö. 6. yüzyılın başlarında İskit ve Med akınları sonucunda yıkılmıştır⁹⁹.

⁹⁵Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.212.

⁹⁶Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.40-43.

⁹⁷Afif Erzen, *a.g.e.*, s.40-43.

⁹⁸Ekrem Memiş, *Urartu Krallığı*, s.175.

⁹⁹V. Diakov– S. Kovalev; *İlkçağ Tarihi*, s.233.

Anlaşılabileceği üzere Urartu devlet yapısının yok oluşu, Urartuların bir etnik öge olarak da kayboldukları anlamına gelmez. Devletin çökmesinin ardından daha uzun bir süre Urartu halkının varlığı devam etmiştir. Yeni Babil Dönemi metinlerinden birinde II. Nebukadnezar zamanında 597 yılından sonra İbranilerin yanı sıra Mısırlı, Fenikeli, Elamlı, Med, Pers, İonialılar ve Lydia'lıyla birlikte Urartuların da bulunduğu bir dizi halkın Babylonia'da bulunduğunu öğreniyoruz. Ayrıca Babylon-Haldi hanedanının son kralı Nabonidus'un (555-539) bir metninde bir Urartulunun da adı geçer. Urartu ile ilgili en son bilgiler, aynı zamanda Ermenilerden söz eden Eski Pers yazıtlarıdır¹⁰⁰.

Bugünkü Türkiye yüzölçümünün yarısı kadar bir coğrafi bölgeye yayılan Urartu Krallığı¹⁰¹, I. Sarduri'den sonra tahta geçen oğlu İşpuini (830-810), Menua (810-785/80), I. Argiştı (785/80-760) ve II. Sarduri (760-730) dönemlerinde gücünün doruklarına ulaşmıştı. Ülkenin en geniş sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, kuzeybatıda Erzincan'a, güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına, batıda Fırat Irmağı ve Toros sisliilerine, doğuda da Hazar Denizi yakınlarına değin uzanmıştı. Hatta I. Argiştı 780'lerde Malatya'ya karşı yaptığı seferde Tuatte oğullarının ülkesi Tabal'dan bahsetmesi Urartu etkisinin Fırat'ın batısına kadar yayıldığının kanıtıdır¹⁰². Bu yayılma sahası da gösteriyor ki Urartu Krallığı, her şeyden önce bir kara devleti idi; ne kuzeyde Karadeniz'e, ne de güneyde Akdeniz'e ulaşabilmişti. Deniz ticaretinden yoksun olan Urartu Krallığı'nın ekonomisi bu yüzden de fazla gelişmemişti¹⁰³.

Başkent Tuşpa'da oturan Urartu krallarının Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptırmış olduğu önemli imar faaliyetleri, Eskiçağ'da 250 yıl boyunca bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında kara ulaşımı ağı gelmektedir. Doğu Anadolu, hatta Anadolu'nun en eski ve düzenli karayolları, bizzat Urartu kralları tarafından planlanarak yaptırılmıştır. Yolların geçtiği alçak kaya tünelleri de, yine ilk kez Urartu kralları tarafından yaptırılmıştır. Bu kaya tünellerinin en önemlileri, Sakaltutan Kaya Tüneli ve Semiramis Kaya Tüneli'dir¹⁰⁴. Yollar yalnızca Doğu Anadolu'nun değil, aynı zamanda Anadolu ve Eski Ön Asya'nın en eski ve düzenli karayollarını oluşturmaktadır. Urartu

¹⁰⁰Mirjo Salvini, *a.g.e.*, s.131-132; Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History", s.97.

¹⁰¹Oktay Belli, "Urartu Krallığının Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli", s.20.

¹⁰²Veli Sevin, *a.g.e.*, s.204-205.

¹⁰³Oktay Belli, "Urartu Krallığının Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli", s.20.

¹⁰⁴Oktay Belli, "Van ve Urartular", s.22.

Krallığında ulaşım sistemini merkezini, Tuşpa ve Rusahinili (Toprakkale) gibi iki görkemli başkentin bulunduğu Van Ovası oluşturmaktadır¹⁰⁵.

Eskiçağ'da olduğu gibi, günümüzde de bölge halkı tarafından deniz olarak tanımlanan Van Gölü kıyılarındaki ilk limanlar, yine Urartu kralları tarafından gerçekleştirilmiştir. Van Gölü'nün kıyılarında yer alan Edremit, Tatvan, Erciş ve Amik'teki liman kalıntıları sular altında kalmasına rağmen, Van Kalesi'nin kuzeybatısındaki Madır Burcu ile Deliçay liman kalıntıları günümüze değin varlığını korumuştur¹⁰⁶.

Foto 2. Deliçay Liman Kalıntısı

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.21.

Urartu Kralları tarafından yapılan Doğu Anadolu Bölgesinde kurulan çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanalı, küçük ova ve vadi tabanlarında yapılan tarıma hayat vermiştir. Sulama tesisleri ile ilgili olarak inşa edilen güçlü ve anıtsal taş duvarlar en şiddetli deprem kuşağında yer almasına karşın, alınan bilinçli önlemler sayesinde depremden fazla etkilenmeden günümüze değin varlığını korumuştur. Yaklaşık olarak

¹⁰⁵Oktay Belli, “Urartu Krallığının Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli”, s.20.

¹⁰⁶Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.22.

2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanalının benzerine şimdiye kadar ne Anadolu'da ne de Dünya'nın diğer yerlerinde rastlanılmamıştır. Bu yüzden haklı olarak Urartu Krallığı, Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyasının en büyük “Hidrolik Uygarlığı” olarak tanımlanmaktadır¹⁰⁷.

Aslında Van Ovası yolların kesiştiği bir kavşak noktasında yer alacak elverişli bir coğrafi konuma sahip değildir. Tam aksine, özellikle güneyde o dönemin süper gücü sayılan ve Urartuların can düşmanı olan Asur Krallığı'nın çok zor ulaşabileceği bir konumda yer almaktaydı. Batısı Van Gölü tarafından sınırlandırılan ovanın doğusunu, yarım ay şeklinde çevreleyen 3200 m yüksekliğindeki Erek Dağı kapatmaktadır. Güneyini ise doğu-batı uzanan yaklaşık 3500 metrelik Güneydoğu Toroslari çevrelemektedir. Güneyde Asur Krallığı ile Urartu başkenti arasında doğal bir duvar gibi yükselen bu engebeli dağlar, Urartu Krallığı'na çok elverişli bir savunma olanağı hazırlamıştır¹⁰⁸.

M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgesi'nde egemenliğini sürdüren Urartular, aynı zamanda Anadolu ve dünyanın en büyük madenci krallığı idi. Urartu Krallığı başkentinin M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van Kalesi kayalıkları üzerinde kurulmasında bölgedeki zengin maden yataklarının (demir, bakır, gümüş, kurşun, arsen) çok büyük bir katkısı olmuştur. Van Ovası'na en yakın demir yatakları 50 km batıda yer alan Balaban ile 124 km güneyde Müküs - Pürneşe'de bulunmaktadır. Buradaki demir yatakları Urartulardan önce Erken Demir Çağı'nda da işletilmiştir. Balaban ile Pürneşe'de on binlerce tona ulaşan cüruf deposu içinde bulunan tek hava kanallı üfleç parçalarının benzerine, dünyanın hiçbir yerinde rastlanılmamıştır. Binlerce üfleç parçasının da gösterdiği gibi, Balaban ile Pürneşe ergitme merkezi, Anadolu'nun ve dünyanın en büyük demir ergitme merkezini oluşturmaktadır¹⁰⁹.

Urartu Krallığı'nın M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında yıkılmasından sonra, Siirt kenti Urartuların bakır işçiliğini, Bitlis kenti demir işçiliğini, Van kenti de gümüş işçiliğini başarılı bir şekilde devam ettirmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk kuyumcu toplumu olan Urartuların altın, gümüş ve bronzdan yapmış oldukları süs eşyalarının benzerleri,

¹⁰⁷Oktay Belli, “Urartu Krallığının Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli”, s.20.

¹⁰⁸Oktay Belli, “Urartu Krallığının Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli”, s.20-21.

¹⁰⁹Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.24.

Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde Vanlı kuyumcular tarafından büyük bir başarıyla yapılmaya devam edilmiştir¹¹⁰.

1.4. Urartu Kronolojisi

<i>Asur Kralları</i>	<i>Senkronlar</i>	<i>Urartu Kralları</i>
III. Şalmaneser	Urartulu Aramu'yı anar	[Yazılı kaynak yok]
(M.Ö. 859-824)	(859,856, 844 yılları)	
III. Şalmaneser	Urartulu Seduri'yi anar	[Yazılı kaynak yok]
(M.Ö. 832 yılı)		= Lutipri oğlu I. Sarduri
		(y. 840-830)
V. Şamşi-Adad	Urartulu Uşpina'yı anar	[Onun hakkında yazılı kaynak yok]
(M.Ö. 823-811)	(820 yılı)	Sarduri oğlu İşpuini
		(y. 830-820)
	[Senkron yok]	İşpuini oğlu Minua
		(ca. 810-785/780)
IV. Şalmaneser	Argiştu'yı anar	= Menua oğlu I. Argiştı
(781-772)	(774 yılı)	(785/780-756)
V. Asur-nirari	Urartu yıllığında geçer	= I. Argiştı oğlu II. Sarduri
(781-772)	(774 yılı)	(756-y. 730)
III. Tiglat-pileser	Sarduri, Sardauri'yi anar	= II. Sarduri
(744-727)	(743,735? yılları)	
Sargon	Ursa/Rusai'yı anar	= Sarduri oğlu I. Rusa, (y730-713)
(721-705)	(719-713)	
	Argiştı'yı anar	= Rusa oğlu II. Argiştı
	(709 yılı)	(713-?)
Sennacherip	[Senkron yok]	
(704-681)		
Esarhaddon	Ursa'yı anar	=Argiştı oğlu II. Rusa
(681-669)	(673/672)	(7. yy.ın ilk yarısı)
		
Asurbanipal	Rusa'yı anar	Erimena (aşuli)
(669-627)	(652 yılı)	Erimena oğlu III. Rusa
Asurbanipal	Istar/ Issar-duri'yi anar	= Sarduri oğlu III. Sarduri
	(646/642 yılı) ¹¹¹	

¹¹⁰Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.24-25.

¹¹¹Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, s.98-99.

İKİNCİ BÖLÜM

2.VAN YÖRESİ URARTU ESERLERİ VE KAZI ÇALIŞMALARI

2.1.Doğu Anadolu'da Urartu Yazılı Belgelerinin Araştırılması

Urartu dilinde yazılmış belgeler, Hititçe ve Asurca kaynaklar mukayese edildiğinde göre konuların çeşitliliği yönünden oldukça fakirdir. Şimdiye kadar bulunan 500 kadar Urartu belgesinin büyük çoğunluğunu kralların mimari, dini ve daha az miktarda da askeri eylemlerini anlatan yazıtlar oluşturmaktadır. Ritüellere, mitolojik ya da hukuki konulara bu taş yazıtlar üzerinde yer verilmemiştir. Madeni eşyalar ve toprak kaplar üzerindeki tek satırdan ibaret yazılar ile ekonomik nitelikteki tabletlerin sayısı çok kısıtlıdır. Urartu epigrafyasını meydana getiren, kaya yazıtları ile steller ve yazıtlı mimari parçalardır. Uzun ve ayrıntılı anallar niteliğinde olanlar dışında, hemen hemen bütün yazıtlarda klişeleşmiş bazı ifadeler kalıp olarak tekrarlanmaktadır¹.

Urartu yazıtları ilk kez 1827 yılında genç araştırmacı F.E. Schutz tarafından bulunmuştur. Van'dan Hakkari'ye doğru yaptığı bir inceleme gezisi sırasında öldürülen bu bilim adamının çıkarttığı kopyalar daha sonra yayımlanmıştır. Ayrıca Urartu dili de XIX. yüzyılın sonlarında çözümlenmiştir².

Van ve çevresindeki Urartu yazıtlarının envanterini çıkarma çalışmalarına 1972 yılında Afif Erzen'in daveti üzerine Ali M Dinçol ve Van Müzesi Asistanı Ersin Kavaklı'nın katılımıyla başlanmıştır. Körzüt, Köşk, Karahan, Muradiye, Kevenli, Hazine Piri Kapısı, Dağönü, Aşağı ve Yukarı Anzaf gibi Van ve çevresindeki yerlerde ortaya çıkarılan yaklaşık on beş yeni Urartu yazıtı, yurt dışındaki ve ülkemizdeki bilimsel dergilerde yayınlanmıştır³.

Van il merkezinin kuzeyinde hemen Van Gölü'nün kıyısında bulunan Karahan Köyü'nde, 1976 yılında alt kısımları kırılmış dört stel parçası ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında on adet yazıt ve yazıt parçası daha tespit edilmiştir. Bu bulgulardan Karahan Köyü'nün yazılı belge yönünden oldukça zengin bir buluntu yeri olduğu anlaşılmaktadır. Burada bulunan yazıtlar, Karahan Köyü'nün Urartu Devleti zamanında

¹Ali M. Dinçol-E. Kavaklı, *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları-Die Neuen Urartaeischen Inschriften Aus Der Umgebung Von Van*, İstanbul, 1978 s.1.

²Margaret R. Payne, *a.g.e.* s.1.

³Ali M. Dinçol-Belkıs Dinçol, "Doğu Anadolu'da Urartu Yazılı Belgelerinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (1932-1999), Ankara, 2000, s.360.

önemli bir yerleşme merkezi olduğunu kanıtlasa da buranın Urartu ve Asur yazılı kaynaklarında geçen şehir isimlerinden hangisi ile eşitlenmesi gerektiği henüz bilinmemektedir. Bazı yazarlarca Karahan *Suini* ismi ile eşitlenmişse de kanıtlanamamıştır⁴.

Van İl Merkezi'nin 5 km kadar kuzeydoğusunda yer alan Kevenli Köyü'nde 1975 yılında bulunan yazıt, Van Bölge Müzesi'ne getirilmiştir. Eski literatürde *Susanths* ya da *Şuşanis* adı verilen Kevenli Köyü, yazılı belge açısından oldukça zengindir. Burada bulunan yazıtlar kral Menua'ya ait olması, bu devirde Kevenli'nin önemli bir yerleşme merkezi olduğunu gösterir. Daha önceleri Kevenli'de 12 yazıt daha bulunmuş olup bunların bir kısmı Tiflis Müzesi'nde, bir kısmı da Berlin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir⁵.

Van İlinin Muradiye İlçesi'nde, risalitli bir taş, iki adet kırık stel parçası ve bir stelin kırık alt kısmı bulunmuştur. Bulunan risalitli taş ile stelin kırık alt kısmı İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Ayrıca 1976'da bölgenin uğradığı deprem felaketinden üç ay önce, Muradiye İlçesi'nde bir evin depo görevinde kullanılan ek yapısının merdiveninde basamak olarak duran, diğeri de bir evin kapısının yanında duvara dayalı olarak iki yeni yazıt tespit edilmiş olup depremden sonra yazıtlar bulunamamıştır⁶.

Van il merkezinin 30 km kadar kuzeybatısında ve göl kıyısında yer alan Elerin Köyü'nde bulunan yazıt da Van Bölge Müzesi'nde muhafaza edilmektedir⁷.

Çavuştepe kazılarında bulunan tahıl depolarına ait yazıtlar ve yine Çavuştepe'de ele geçen Urartulara özgü hiyeroglif işaretleri içeren keramik parçaları da yayınlanmıştır. Ayrıca diğer yazıtlı küçük buluntulardan adak olarak kullanılmış bir boncuk ve Anzaf kazılarından Prof. Dr. Oktay Belli tarafından gün ışığına çıkartılmış olan bronz halkalar, sadak ve kalkan da Urartu medeniyetinin daha iyi anlaşılması için oldukça önemlidir. Urartu yazıtlarının sayısının kısa sürede artması ile Urartu dilinin hem gramer özellikleri ve kelime hazinesi açısından yeni kazanımlar sağlanmış, hem de Urartu tarihinin karanlık bazı kesimlerine de ışık tutmuştur⁸.

⁴Ali M. Dinçol-E. Kavaklı, "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları-Die Neuen Urartaeschen Inschriften Aus Der Umgebung Von Van", s.7-8.

⁵Ali M. Dinçol-E. Kavaklı, *a.g.e*, s.24-25.

⁶Ali M. Dinçol-E. Kavaklı, *a.g.e*, s.30-31.

⁷Ali M. Dinçol-E. Kavaklı, *a.g.e*, s.34.

⁸Ali M. Dinçol- Belkıs Dinçol, "Doğu Anadolu'da Urartu Yazılı Belgelerinin Araştırılması", s.360.

Yine yapılan araştırmalar sonucunda kralların kazandıkları zaferleri anlatan toplam 50'ye yakın yazıt (bazıları yıllık şeklinde) ortaya çıkarılmıştır. Anakaya, stel veya taş blok üzerine kazılan bu tür yazıtlara en çok İşpuini, Menua, I. Argiştı, ve II. Sarduri dönemlerinde rastlanmakta; I. Rusa, II. Argiştı ve II. Rusa dönemlerinde ise az sayıda görülmektedirler. Urartu Krallığı'nın kuruluş ve yıkılış dönemlerine ait bu türde yazıtlar elimize geçmemiştir. Kral seferlerinden sonra inşa yazıtları ele alınmıştır. Bu tür yazıtlara her dönemde rastlanmaktaysa da, yoğunluk Menua ve daha az miktarda İşpuini, I. Argiştı ve II. Sarduri dönemlerine aittir. Bunların bazılarında yapının sadece hangi kral tarafından yapıldığı kaydedilir, bazılarında yazıtı tahrip edenlere karşı bir lanet dileği bulunur, bazılarında ise tanrılar için gereken kurbanlar sıralanır veya tanrıdan kralı koruması ve kollaması istenir⁹.

Van Kalesi'nin batı eteğindeki burçların batı ve doğu yüzünde büyük kalker bloklar üzerine birbirlerinin kopyası olan ve Lutipri oğlu Sarduri'ye (I. Sarduri) ait yazıtta Asurca; *‘Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, dünya'nın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, şaşırtıcı çoban, başkaldıran uyruklarıyla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu kentinden getirttim ve bu duvarı yaptırdım’*¹⁰ kaleme alınmıştır.

Elmalık mevkiinde yedi adet sütun kaidesi üzerinde *‘Sarduri oğlu İşpuini bu binayı yaptırdı’*¹¹ ifadesi yer almaktadır.

Ayrıca Kalecik sütun kaidesi üzerinde *‘Sarduri oğlu İşpuini bu tarlayı yaptırdı. Tanrı Haldinin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı yaptırdı. Bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey yapılmamıştı’*¹². Bu yazıtların Sarduri oğlu İşpuini'ye ait oldukları anlaşılıyor.

Aşağı Anzaf Kalesi'nin yakınında Kumtaş sütun kaidesi: *‘Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı kusursuz bir şekilde yaptırdı.’* Aşağı Anzaf Kalesi'nin güney surunda ise; *‘Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral ve Bianili Ülkesinin kralıdır.’* Aşağı Anzaf Kalesi'nin güney surunu yanındaki bir ev duvarında; *‘Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü*

⁹Margaret R. Payne, *a.g.e.* s.4.

¹⁰Margaret R. Payne, *a.g.e.* s.17.

¹¹Margaret R. Payne, *a.g.e.* s.21.

¹²Margaret R. Payne, *a.g.e.* s.23.

kral, büyük kral, Surili Ülkesi'nin ve Bianili Ülkesi'nin kralıdır''¹³. İfadeleri yer almaktadır.

Aşağı Elmalık Kalesi'nin 250 m güneyindeki Hazine Piri Kapısı olarak bilinen niş içinde; “*Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı*”¹⁴.

2.2. Van Bölgesinde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların tanrı, tanrıça ve gizemli dinsel inançları konusundaki ilk bilgilerimizi, M.Ö. 9.-6. yüzyılları arasında bölgede egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'na ait anıtsal kaya kapıları içine yazdırılan çivi yazılarından öğrenmekteyiz. Kayalıkların ön yüzünün oyularak dikdörtgen biçimde çerçevelendirilerek cam gibi düzeltilmesiyle oluşturulan kaya nişleri, anıtsal bir görünüme sahiptir. Bu tür kapı biçimli kaya nişlerinin benzerlerine Anadolu ve Eski Önyasya Dünyası'ndaki uygarlıklarda rastlanılmaktadır. Bu yüzden anıtsal kaya nişi yapma geleneğinin şimdilik Urartulara özgü olduğu anlaşılmaktadır¹⁵.

Oldukça özgün bir biçime sahip olan kaya nişleri, günümüzde de halk tarafından “Taş Kapı”, “Kör Kapı”, “Yalancı Kapı”, “Çoban Kapısı” veya “Hazine Kapısı” olarak adlandırılmaktadır. İlginçtir ki Urartu Krallığı döneminde de bu tür kaya nişlerine “Haldi Kapısı” adı verilmekteydi. Bilindiği gibi Tanrı Haldi Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısıydı. Örneğin kaya nişlerinin en anıtsalını oluşturan ve Urartu dini konusunda en ayrıntılı bilgileri öğrendiğimiz Meher Kapısı yazıtı şu şekilde başlamaktadır: “*Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar*”¹⁶.

Uzaktan bakıldığı zaman dikdörtgen biçimli ve çerçeveli kaya nişi, tıpkı bir kapı gibi görünmektedir. Yani kapı bu görünümüyle, içinde tanrı yontusunun bulunduğu Urartu tapınak kapılarının benzerini oluşturmaktadır. Urartu Krallığı dönemindeki inanca göre dağlarda ve karanlıklarda oturan tanrının bu kapıdan görüleceği ve içinden tanrının çıkacağına inanılmaktaydı. İlginçtir ki benzer inanç günümüzde de halk arasında varlığını sürdürmektedir. Kaya kapılarının günün birinde açılacağı ve içinden

¹³Margaret R. Payne, *a.g.e.* s.23-25.

¹⁴Margaret R. Payne, *a.g.e.* s.25.

¹⁵Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (1932-1999), Ankara, 2000, s.386.

¹⁶Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.386.

tanrıların çıkacağı inancı, halk söylencelerinde canlı bir şekilde yaşamaktadır. Bu yüzden kutsal olarak benimsenen kaya kapıları herhangi bir tahribata uğramadan günümüze kadar varlığını korumuştur. Bugüne kadar yapılan araştırmaların sonuçlarına göre çivi yazılı kaya kapılarının hepsi Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Bölgesi'nde bulunmaktadır. Transkafkasya ve Kuzey Batı İran bölgelerinde benzer kaya kapılarına şimdilik rastlanılmamıştır. Çivi yazılı kaya kapılarının en eski örneğini Hazine Piri Kapısı oluşturmaktadır¹⁷.

2.2.1. Hazine Piri Kapısı

Urartu'nun başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) 12 km güneyinde yer alan Zivistan (Elmalı) Köyü ve yakın çevresi, çok yoğun bir Urartu yerleşmesine sahne olmuştur¹⁸.

Zivistan Köyü'nün 500 m kadar güneyinde, günümüzde “Analı Kız” veya “Hazine Piri Kapısı” olarak adlandırılan Urartu açık hava kült merkezi yer almaktadır¹⁹. En eski Urartu kaya kapısını oluşturan Hazine Piri kaya nişi, Prof. Dr. Ali M. Dinçol tarafından ilk kez bilim dünyasına tanıtılmıştır. Halk tarafından içinde hazinenin olduğu ve günün birinde alınacağına inanıldığı için, Hazine Piri Kapısı olarak adlandırılmaktadır. Kalkerlerden oluşan yayvan bir kayalığın batı yüzünün düzeltilerek bir kapı biçiminde kesilmesi ile 6 m genişliğinde ve 2.80 m yüksekliğinde bir niş oluşturulmuştur. Kapının çerçevesinde, diğer kaya kapılarının yakın çevresinde bulunan nişlere ve stel yuvalarına rastlanılmaktadır. Kapı tek çerçeve ile çerçevelendirilmek istenmişse de başırlanamamıştır. Çerçevenin yapılamamasında bu tür anıtsal kapıların ilk örneğinin olmasının büyük etkisi olmuştur. Oysa daha sonra yapılan iki anıtsal kaya kapısının çevresi, iç içe iki çerçeve ile çerçevelendirilmiştir. Büyük bir özenle düzeltilen grim tırak bir renge sahip kalker kaya kapısının içine, dört satırlık çivi yazısı yazılmıştır. Yazıda şunlar okunmaktadır:

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı”,²⁰

¹⁷Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.386-387.

¹⁸Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.387-388.

¹⁹Oktay Belli, “Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı'na Ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.406.

²⁰Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.388; Çakır Ceyhan Süvari, “Van Bölgesi Halk İnançında Urartu Kutsallarının Tezahürleri Açık Hava Tapınakları Örneği”, *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Sixth International Symposium Of Van Lake Region)*, (09-11 Haziran 2010-Erciş), İstanbul, 2011, s.134.

Gerçekten de kaya kapısının batısında Zivistan Köyü'ne kadar uzanan arazinin yapay teraslar halinde düzenlediği görünmektedir. 1. Dünya Savaşı'na değin Zivistan Köyü ve yakın çevresi üzüm bağları ve meyve bahçeleriyle kaplıdır. Van Kalesi'nden Zivistan Köyü'ne kadar uzanan arazideki üzüm bağları ve meyve bahçeleri MS. 5. yüzyılda yaşamış olan tarihçi Khoroneli Movses tarafından büyük bir övgü ile anlatılmaktadır. 17. yüzyılın ortalarında Van'a gelen ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi, buradaki meyve ve üzüm türlerini tek tek anlatmaktadır. 19. yüzyılın sonunda Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti Toprakkale'de (Rusahinili) kazı yapan Alman bilim adamı Lehmann-Haupt çizmiş olduğu harita, Van Kalesi'nin güneyinden Zivistan Köyü'ne kadar uzanan arazinin üzüm bağları ve meyve bahçeleriyle kaplı olduğunu göstermektedir. Günümüzde Zivistan Köyü ve çevresinde üzüm bağları ortadan kalkmasına karşın, zengin meyve bahçeleri varlığını korumaktadır. Ortaçağ ve Osmanlı Devleti dönemlerinde olduğu gibi günümüzde de bu köye elma anlamına gelen Zivistan / Elmalık adı verilmiştir. Hatta Evliya Çelebi bile burada elma o kadar çoktur ki, gezintiye çıkanlar birbirleri ile elma cengi yaparlar diye atıfta bulunmaktadır. Günümüzde bile Van'ın en güzel mesire yerini Zivistan Köyü ve yakın çevresi oluşturmaktadır²¹.

Foto 3. Kurban kanlarının akıtıldığı kanallar

Kaynak : <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/100233.asp>

²¹Oktay Belli, “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.389.

Yukarıdaki resimde gösterilen kanal Urartular zamanında kurban sunağı olarak kullanılmış olup kurbanların kanlarını akıtmak için açılmıştır. Günümüzde ise halk, bu kanallara oturup bir dilek tutarak aşağıya doğru kaydığı takdirde, bu dileğin gerçekleşeceğine inanıyordu.

Günümüzde bu kanalda evlenmek isteyen genç kızlar “o yanım keçe bu yanım keçe, elime helal süt emmiş bir koca geçe” cümlesini üç kez tekrarladıktan sonra kayarak dilek tutmaktadırlar²².

II. Sarduri tarafından inşa edilen bu açık hava tapınağı Vanlılar arasında “Analıkız” olarak da bilinmektedir. Tapınakta yer alan çivi yazılı taş bloklar II. Sarduri’ye ait önemli yazıtlardır. Alanın güney cephesi üzerine oyulan iki anıtsal niş ve bu nişlerin önündeki ana kayaya oyulmuş düz alan, kutsal alanın temel öğelerini oluşturur. Kayanın güney cephesi boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan platformlar ve batıda kayaya oyulan kurban kanalları, kutsal alanı tamamlayan diğer öğelerdir. Platformlar merasim sırasında kesilen hayvanların bazı parçalarını tanrılara sunulması için kullanılmıştır. Kurban kanallarının veya libasyon sıvısının aktığı kanalların boyutları bu alanda yoğun bir kullanımın varlığına işaret etmektedir²³.

2.2.2.Yeşilalıç Kapısı

Dikdörtgen biçimli Yeşilalıç Kaya Kapısı dış çerçeveye göre 2.40 m genişliğinde ve 5.10 m yüksekliğindedir. Meher Kapı kaya nişinden 1 m daha yüksek olan kapı, Urartu Kaya Kapılarının en büyüğünü oluşturmaktadır. Kaya yüzeyinin cam gibi düzeltilmesi ile oluşturulan kapının içine ve an üst kısmına, 10 satırlık bir çivi yazısı yazılmıştır. Yok olmaya ve tahrip edilmeye karşı bir önlem olmak üzere, yazıtının bir kez daha yinelendiği görülmektedir. Yazıtta şunlar okunmaktadır:

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuni’nin oğlu Menua Efendi Haldi’ye bir Haldi susi’si yaptırdı. Haldi’nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuni güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkelerinin kralı, Tuşba kentinin efendisi. O yeni kurban adakları için tüzük düzenledi:

Küçük bir koyunun Haldi’ye parçalarlar ve bir boğayı Haldi’ye keserler, bir inek Arubaniye, bir koyun Haldi Kapısına ve bir koyun Haldi silahlarına.”

²²Çakır Ceyhan Süvari, *a.g.m.*, s.135.

²³Çakır Ceyhan Süvari, “Van Bölgesi Halk İnancında Urartu Kutsallarının Tezahürleri Açık Hava Tapınakları Örneği”, s.135.

Yazıttan da anlaşılacağı gibi Yeşilaliç Kapısı ve Kutsal Alanı M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde (M.Ö. 820-810) yaptırılmıştır. Bu duruma göre Yeşilaliç Kutsal Alanı ile Meher Kapı kaya nişi çağdaş gibi görünüyorsa da, Yeşilaliç'in biraz daha erken yapıldığı anlaşılmaktadır²⁴.

Urartu başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) ortalama 60 km doğusunda bulunan Yeşilaliç (Pagan) Köyü ve yakın çevresi, tıpkı Zivistan Köyü gibi yoğun bir Urartu yerleşmesine sahne olmuştur. Yeşilaliç Kaya Kapısı, kutsal alanı ve kalesi, ilk önce Prof. Dr. Veli Sevin tarafından ayrıntılı olarak bilim dünyasına tanıtılmıştır. Köyün güneydoğusunda bulunan ve deniz seviyesinden 2546 m yüksekliğindeki Nazarabad Dağı'nın²⁵ kalkerden oluşan kayalıkları, Pagan Çayı tarafından ikiye bölünmüştür. Nazarabad Dağı'nın Pagan Çayı'nın kuzeyindeki sarp ve dik kayalıklar üzerinde bulunan küçük kalenin duvarları, büyük ölçüde tahrip olmuştur. Ancak kalker kayalık içine oyulan erzak çukurları, merdiven biçimli duvar yatakları ve büyük su sarnıcı, günümüze değin korunmuştur. Bu küçük kale tıpkı Yeşilaliç Kaya Kapısı gibi M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde yapılmıştır²⁶.

Nazarabad Dağı ve Pagan Çayı'nın güneyinde ise ikinci bir kale daha bulunmaktadır. Daha alçak ve düz bir tepe üzerinde yer alan bu kale, birinci kaleye kıyasla daha büyüktür. Kabaca kuzey -güney doğrultusunda uzanan bu kale, geniş bir alana yayılmaktadır. İkinci Pagan Kalesi'nin güney ve doğusunda dış yüzeyleri kabaca işlenmiş iri kalker taşlardan yapılan sur duvarları, iki üç sıra halinde günümüze değin koruna gelmiştir. Kalenin üzerinden ve sur duvarlarının eteklerinden toplanan çanak çömlek parçaları, bu büyük kalenin M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında yapıldığını göstermektedir²⁷.

²⁴Oktay Belli, “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.391.

²⁵Veli Sevin, “Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1984”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, s. 290.

²⁶Oktay Belli, “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s. 389-390.

²⁷Oktay Belli, “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.391.

Foto 4. Yeşilalıç Kaya Kapısı

Küçük kalenin 100 m kadar doğusunda, Yeşilalıç Kaya Kapısı bulunmaktadır. Halk tarafından Dergei Aşot ya da Taş Kapı olarak adlandırılan kaya nişi, kutsal sayıldığı için en küçük bir tahribata uğramadan günümüze değin özgün biçimini olduğu gibi korumuştur. Sarımtırak bir renge sahip yüksek kalker kayalıkların güney yüzüne büyük bir özenle yapılan kapı, oldukça anıtsal bir görünüme sahiptir. Dikdörtgen biçimli kapının çevresi, iki basamaklı bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Kaya nişi bu hali ile aşağıdaki yoldan sanki gerçek bir kapıymış gibi tüm görkemleri ile görünmektedir. Kapının çevresindeki ve özellikle güneyindeki kayalıkların büyük bir özenle düzeltilmesi ile geniş bir platform oluşturulmuştur. Yeşilalıç Kapısı biçim, büyüklük ve güneyindeki kaya basamaklarıyla Meher Kapı'ya benzemesine karşın, önündeki kaya platformunun olmasıyla farklılık göstermektedir. Kaya kapısının çevresindeki platforma toplam altı adet stel yuvası açılmıştır. Yan yana açılan stel yuvalarının üç tanesi kapının güney doğusunda, diğer üç tanesi de güneybatısında bulunmaktadır. Güneydoğudaki stellerin güney yönüne baktıkları, güneybatıdaki stellerin ise batıda küçük kaleye doğru baktıkları anlaşılmaktadır. Böylece gerçek anlamda bir açık hava kült merkezi oluşturulmuştur. Ancak ne yazık ki steller tahrip edilmiştir. Bu tür yan yana dikilen ve

kutsal olarak benimsenen üçlü steller, Erzincan'ın 20 km doğusundaki Altıntepe Kalesi'nin tapınak avlusunda da bulunmuştur.²⁸

2.2.3. Meher Kapısı

Van'da Toprakkale'nin de inşa edildiği Zimzim Dağı'nın göle bakan eteklerindeki bir kaya nişi içinde yer alan ve Meher Kapı Yazıtı olarak adlandırılan yazıt, Urartu tanrılar âlemiyle ilgili çok önemli bilgiler veren tek kaynaktır²⁹.

Foto 5. Meher Kapısı içindeki çivi yazıtı

Yazıtta şunlar okunmaktadır;

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu kapıyı efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar:... Tanrı Haldi'nin, Tanrı Teişaba'nın, Tanrı Sivini'nin ve bütün tanrıların...

Tanrı Haldi'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak;

Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun;

²⁸Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.391.

²⁹Altan Çilingiroğlu, “Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı”, s.153; B.B. Piotrovskiy, “*Urartu Dini*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.23, S.1/2, Ankara, 1966, s.38.

Tanrı Teişaba'ya 6 boğa ve 12 koyun;
Tanrı Sivini'ye 4 boğa ve 8 koyun;
Tanrı Hutuini'ye 2 boğa ve 4 koyun;
Tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun;
Tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun;
Tanrı Sebitu'ya 2 boğa ve 4 koyun;
Tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun;
Tanrı Anapsa'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Selardi'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Atbini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Quera'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı İrmusini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
... olan tanrıya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Alaptusini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Siniri'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Zuzumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Ziuguni'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Ura'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Arsibedini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin inirase'sine 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Haldi'nin diruse'sine 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun;
 Tanrı Teişaba'nın ordusuna 2 boğa ve 4 koyun;
 Artu'arasi tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun;
 Ardini Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Qumenu Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Tuşpa Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Haldi Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;
 Arsuniu Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Suba'ya 1 boğa ve 2 koyun;
 Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Eridu Şehri'nin Teişaba kapısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Elia'a'ya 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Haldi'nin susi'sinin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Talapura'ya 1 boğa ve 2 koyun;
 Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun;
 Ülkelerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Dağların tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Göllerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
 Kurbanların tanrısına 2 boğa ve 14 koyun;
2 boğa ve 14 koyun;
 Bütün diğer tanrılara 4 boğa ve 18 koyun;
 Tanrı Haldi'nin sığırlarına ve 4 koyun;
 Nisi [Jni Şehri'nin Ua kapısına 2 koyun;
 Dağlara 10 koyun;
 Tanrıça 'Arubaini'ye 1 inek ve 1 koyun;
 Tanrıça Huba'ya 1 inek ve 1 koyun;
 Tanrıça Tuspu'ya 1 inek ve 1 koyun;

Tanrıça Aui'ye 1 inek;

Tanrıça Aia'ya 1 inek;

Tanrıça Sardi'ye 1 inek;

Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun;

Tanrıça İphari'ye 2 koyun;

Tanrıça Barsia'ya 1 koyun;

Tanrıça Silia'ya 1 koyun;

Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun;

Tanrıça Adia'ya 1 koyun;

Tanrıça Uia'ya 1 koyun;

Ai tanrıçalarına 4 koyun;

Tanrıça Ardi'ye 2 koyun;

İnua tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun)

Tanrı Haldi tarafından ve bütün tanrılar tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin!

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua der ki:... ve bütün tanrılar, 3 boğa ve koyun...

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni bağlar kurdular. Ayrıca Tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni tarlalar diktirdiler ve bir ferman çıkardılar: Bağlar... olduğu zaman, Tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür)tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Asma...³⁰.

Meherkapı yazıtındaki tanrılara adanan kurbanlar ile Ayanis Kalesi'ndeki yazıtlarda tanrılara adanan kurbanlar arasında farklılıklar vardır. Örneğin yukarıda da belirtildiği üzere Meherkapı yazıtında Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun adanmışken Ayanis Kalesi'ndeki yazıtta ise 1 boğa ve 2 koyun adanmıştır.

Meher Kapısı, Urartu başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) yaklaşık 7 km kuzey doğusunda ve ikinci başkent Rusahinili'nin de (Toprakkale) 600 m batısında bulunmaktadır. Bugünkü Akköprü Mahallesi içindeki Meher Kapısı'nın Anzaf Kalelerine uzaklığı ise 6-7 km kadardır. Yani Meher Kapısı Van Kalesi ile Anzaf Kaleleri'nin tam ortasında bulunmaktadır. Anıtsal bir görünüme sahip olan Meher

³⁰Margaret R. Payne, *a.g.e.*, s.42-46; B. B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", s.38-40.

Kapısı, yüksek Zızmım Dağı kayalıklarının güney eteğinde yer almaktadır. Yerden ortalama 17-18 m yükseklikte bulunan ve oldukça sert bir bileşime sahip olan kalker kayalığın güney yüzünün yontulmasıyla yapılan Meher Kapısı, aynı zamanda bir açık hava kült merkezidir. Ancak Yeşilalıç Kaya Kapısı'nın önünde bulunan stel yuvaları burada yoktur. Yerden kapıya kayalıklardan oyularak yapılan basamaklardan çıkılmaktadır. Basamakların bir kısmının aşındığı ve kırıldığı görülmektedir³¹.

Meher Kapısı'nın cephesi güneye bakmaktadır. Ana kayanın ön yüzünün büyük bir özenle düzeltilmesinden oluşturulan dikdörtgen biçimli kapının çevresi, iki çerçeve ile çerçevelendirilmiştir. 2.60 m genişliğinde ve 4 m yüksekliğindeki kapı diğer kale kapıları gibi halk tarafından kutsal sayılmaktadır. Bir cam gibi düzeltilen kapının iç yüzüne toplam 47 satırdan oluşan çivi yazısı yazılmıştır. Yok edilmeye karşı bir önlem olmak üzere 47 satırdan oluşan asıl metin, bir kez daha yinelenmiştir. Böylece Meher Kapısı'nın iç yüzü toplam 94 satırlık çivi yazısıyla doldurulmuş. Meher Kapısı, tıpkı Yeşilalıç kült merkezi gibi Urartu krallarından İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları (M.Ö. 820-810) döneminde ulusal Tanrı Haldi adına yaptırılmıştır. Bu zamana değin ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları, Urartu panteonuna dâhil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapısı Yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu Krallığı'nın politik haritasını canlı bir şekilde yansıtmaktadır³².

Urartu Krallığı'nın devlet dini konusundaki en ayrıntılı bilgiyi, Meher Kapısı içindeki çivi yazısından öğrenmekteyiz. Urartu Krallığı'na ait tüm tanrıların bir sıra düzen içinde sınıflandırdığı bu önemli yazıtta başkent Tuşpa'da tanrılara ne zaman ve hangi tür hayvandan kaç adet kurban kesileceği tek tek belirtilmiştir. Yazıtta yaklaşık olarak 76 tanrı ve tanrıça ile birlikte bu tanrıların önem ve niteliklerine göre sığır, manda, koyun ve kuzu gibi hayvanlardan ne zaman ve kaç adet kesileceği belirtilmiştir³³. Yani Meher Kapısı, Urartu tanrılarının sıra düzenini belirleyen ve her tanrıya kaç adet büyükbaş ve küçükbaş hayvan kurban edileceğini belirtmiştir³⁴. Kısaca Meher Kapısı, bir sıra düzen içinde gösterilen tanrılara kesilecek kurban tüzüğünü belirlemektedir. İlk kez Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların tanrı ve tanrıçaları ile gizemli dinsel inançları konusunda ayrıntılı denilebilecek bir şekilde bilgi sahibi

³¹Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.153-154; Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.391.

³²Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.391-392.

³³Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.392.

³⁴Oktay Belli, “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.214.

olmaktayız. Tanrıların dörtte üçü erkek asıllı tanrıçalar, 16 tanesini tanrıçalar, bir kısmını ülke, dağ, dağ geçitleri, göl gibi eski totem inançlarının yansıtan tanrılar, bir kısmında ulusal Tanrı Haldi'nin soyut ve somut nitelikleri oluşturmaktadır³⁵.

Tanrılar listesinin başında Haldi yer almaktadır. Ulusal tanrı Haldi'ye Güneş Tanrısı Ayı'nda 6 kuzu, 17 sığır ve 34 koyun kurban edilmektedir. Güneş Tanrısı Ayı'nın hangi ay olduğu kesin olarak bilinmiyorsa da Van Bölgesi'nde üzümlerin ve meyvelerin olgunlaşarak toplandığı ve şarapların yapıldığı Eylül ayının ikinci yarısı olduğu sanılmaktadır Urartu dininde hiçbir tanrıya bu kadar çok hayvanın kurban edilmediği görülmektedir. Ayrıca ulusal Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne, gençliğine, yaşlılığına, ışığına, silahına, savaşçılığına, kapılarına ve bir takım somut ve soyut niteliklerine çok sayıda yapılan büyük baş ve küçükbaş hayvan kurbanı ile bu sayı daha da artmaktadır³⁶.

Meher Kapısı kaya yazıtında ikinci sırada Hava Tanrısı Teişeba yer almaktadır. Hurri panteonunun Hava ve Fırtına Tanrısı Teşşub'u ile aynı olan Teişeba, Anadolu'nun en eski ve önemli tanrıları arasında yer almaktadır. Tanrı Teişeba'ya 6 sığır ve 12 koyun kurban edilmektedir. Ayrıca tanrılar listesinin 37. sırasında, Tanrı Teişeba'nın maiyetine 2 sığır ve 4 koyunun kurban edildiği görülmektedir. Urartu dininin de en önemli tanrılarından biri olan Hava Tanrısı Teişeba adına, Urartu krallarından I. Rusa (M.Ö. 735-714) ve II. Rusa (M.Ö. 685-645) tarafından kentler kurulmuştur³⁷. Kurban edilen hayvanlar arasında domuzun bulunmaması dikkat çekicidir.

Üçüncü sırada yer alan Şivini, Hurri dinindeki Şimigi'nin benzeridir. Urartu sanatında bu tanrı genellikle kanatlı güneş riski içinde betimlenmiştir. Güneş tanrısı Şivini'ye ise 4 sığır ve 8 koyun kurban edilmektedir. Bugüne değin Güneş Tanrısı Şivini adına Urartu kralları tarafından herhangi bir kentin kurulmuş olduğuna rastlanılmamıştır. Ulusal Tanrı Haldi, Hava Tanrısı Teişeba ve Güneş tanrısı Şivini Urartu dininde “tanrısal üçlüyü” oluşturduğundan, birçok Urartu yazıtında birlikte geçmektedir³⁸.

Bütün tanrılara kesilecek kurban sayısı toplam olarak 110 büyükbaş ve 310 küçükbaş hayvandan oluşmaktadır. Tanrılara sunulan kurbanların “Güneş Tanrısı

³⁵Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.392.

³⁶Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.153-154; Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.392.

³⁷Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.392.

³⁸Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.392.

Ayı’nda toplu olarak kesildikleri ve parçalandıkları anlaşılmaktadır. Kurbanların Meher Kapısı’nın güney eteklerinde ana kayadan düzeltilerek yapılan teraslarda düzenlenen törenlerle kesildikleri sanılmaktadır. Çok sert bir bileşime sahip olan kalkerlerden oluşan kayalıklara yapılan terasların bazı kısımları aşınıp tahrip olmuşsa da, büyük bir kısmının yeri belirgin olarak görülmektedir. Kayalıklara açılan düzgün ve dikdörtgen biçimli büyük boşluklarda ise, kabartmalı blokların olduğu sanılmaktadır. Ancak daha sonraki dönemlerde tahrip edilen kabartmalı bloklardan günümüze yalnızca boş yerleri kalmıştır³⁹.

Sonuç olarak çivi yazılı kaya kapıları Urartu Krallığı’nın resmi dini konusunda verdiği ayrıntılı bilgi yüzünden, çok büyük bir öneme sahiptir. Bunun yanı sıra kaya kapıları ilginç ve anıtsal bir görünüme sahip olmasıyla da, Anadolu ve Eski Önasya Dünyası’nın en önemli mimarlık anıtları arasında yer almaktadır⁴⁰.

2.3. Van Yöresi Urartu Eserleri ve Kazı Çalışmaları

2.3.1. Urartu Krallığı’nın İlk Başkenti Tuşpa-Van Kalesi

Türkiye’nin doğusunda, Van Gölü’nün kıyısında bulunan Urartu Krallığı’nın eski başkenti yani ilk başkenti Tuşpa, klasik yazarların (Ptolemaios, Strabon, Plinius) eserlerinde Thositis lacus olarak, Ortaçağ yazarlarından birinin eserinde de Tosp olarak geçen bu muhteşem eski Urartu başkentinin anısı, M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir⁴¹.

³⁹Oktay Belli, “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.392.

⁴⁰ Oktay Belli, “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, s.392.

⁴¹Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, s.80.

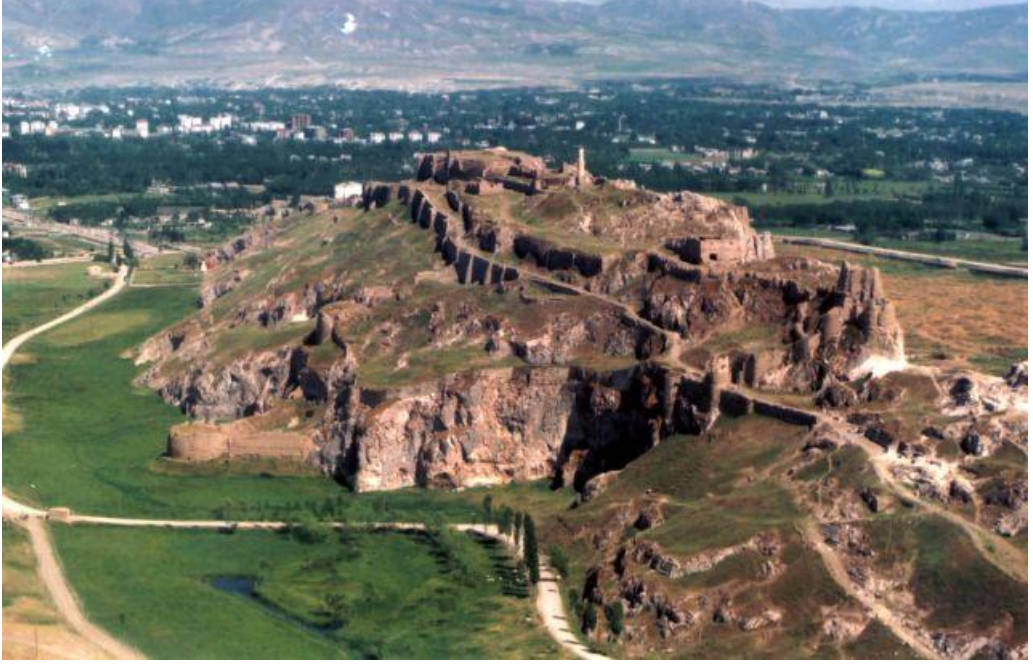

Foto 6. Van Kalesi

Kaynak : <https://www.google.com.tr/search?q=Van+kalesi&rlz>

M.Ö. 3000 yıllarından beri yerleşildiği bilinen Van Kalesi, Urartu Krallığı döneminde, krallığın başkenti olduktan sonra ehemmiyet kazanır. Antik kent, Urartulara ait birçok anıtsal yapının bulunduğu “Kale” ya da “Yukarı Şehir” ile daha eski dönemlere tarihlenen “Van Kalesi Höyüğü” ya da “Aşağı Şehir” denilen bölümlerinden oluşur⁴².

Türkiye’nin en büyük kalelerinden biri olan “Van Kalesi” ve kalenin güneyinde uzanan “Eski Van Şehri”, Van İli’nin sınırları dâhilinde olup il merkezinin takriben 5 km batısında yer almaktadır⁴³.

M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı’nın başkentliğini, bugünkü Van Kalesi (eski Tuşpa)’’ yapmıştır⁴⁴.

Van Ovası’ndaki Urartu başkenti “Tuşpa (Van Kalesi)”, yalnızca Anadolu’nun değil, Eski Doğu Dünyası’nın da en görkemli mimarlık anıtlarından birini

⁴²Charles A. Burney, *The Peoples of the Hills*, s.132; Necmi Karul- Sedef Çokay Kepçe (Ed.), *Gökyüzünden Arkeolojik Türkiye*, Arkeoatlas Yayınevi, İstanbul, 2010, s.117.

⁴³M. Taner Tarhan, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (23-27 Mayıs), Ankara 1988, s.369.

⁴⁴Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, İstanbul, 2010, s.3.

oluşturmaktadır⁴⁵. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Asur çivi yazılı kaynaklarında Turuşpa, Urartu kaynaklarında da Tuşpa olarak geçer. Tuşpa adının, Urartu tanrıçası Tuşpuea ile bağlantılı olduğu ileri sürülmektedir. Van adı ise, Urartuların kendi öz varlıklarını tanımlamak için kullandıkları “Biane/Biani” terimi ile alakalıdır⁴⁶.

Van Kalesi, krallık yönetimin tesis eden ve kurucu krallardan olan I. Sarduri tarafından M.Ö. 835 yılında yaptırılmıştır⁴⁷. Ayrıca Van Kalesi Höyüğü’ndeki arkeolojik veriler bu kentin geçmişinin iskan tarihi açısından M.Ö.3. binyıllara, Eski Tunç Çağı’na kadar uzandığını göstermektedir⁴⁸. Kale, Van Ovası’nda yükselen ve bir doğa harikası olan yalçın “Van Kayalığı” üzerinde kurulmuştur. Doğu-batı doğrultusunda uzanan kaya masifi 1.5 km uzunluğundadır. Eni 70-80 m olup yüksekliği ise 100 m’yi bulmaktadır⁴⁹. Evliya Çelebi, bu dev kayalığı, “diz çökmüş deve”ye benzetir⁵⁰. Kuzey kesimi güneye kıyasla daha alçaktır ve doğal teraslar halinde uzanmaktadır. Güney kesimi ise oldukça dik bir uçurumla sonuçlanmaktadır. Kuzey kesimin savunma yönünden zayıflığını gidermek amacıyla, derin ve geniş hendekler açılmış ve hendeklerin içi kaynak sularıyla doldurulmuştur. Evliya Çelebi, Van Kalesi’nin eteklerinden çıkan kaynak suyun değirmen çarkını döndürecek düzeyde güçlü olduğunu yazmıştır. Özellikle eteklerinden çıkan kaynak sularının çıkarmış olduğu gizemli gürültü, Eskiçağ’da bu kayalığın kutsal bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Bu yüzden başkente verilmiş *Tuşpa* adının, yukarı da belirttiğimiz gibi Urartu dininde üçüncü sırada yer alan Tanrıça *Tuşpuea* ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır⁵¹.

Anadolu Uygarlıklarının önemli bir halkasını oluşturan Urartuların ünlü başkenti Tuşpa (Van) Kalesi Urartu kaya mimarlığının, taş işçiliğinin anıtsal örnekleriyle doludur⁵².

Eskiçağ’da Urartu başkenti Tuşpa’yı Anadolu ve Eski Doğu dünyasındaki krallıkların başkentlerinden ayıran iki önemli özelliği bulunmaktadır; bunlardan ilki kayalıklar içine oyulan anıtsal kral mezarlarının bulunması, ikincisi de Urartu

⁴⁵Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.3.

⁴⁶M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.191.

⁴⁷Abdülkerim Abdülkadiroğlu v.d., *Van Kütüğü*, Ankara, 1993, s.160.

⁴⁸M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.191.

⁴⁹M. Taner Tarhan, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, s.369.

⁵⁰M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, s.191; M. Taner Tarhan, “Tuşpa- Van Kalesi”, *Arkeoatlas- IV*, İstanbul, 2005, s. 126.

⁵¹Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.3-4.

⁵²M. Taner Tarhan, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, s.369.

krallarının mimari ve askeri eylemlerini anlatan çivi yazılarının mezar odalarının çevresine veya çeşitli yerlere yazdırılmış olmasıdır. Bir başka deyişle kral mezar odaları dünyanın en erken ve anıtsal kaya mezarlarını oluşturmaktadır. Ayrıca Tuşpa, Urartu Krallığı'nın anıtsal mezar mimarisini yansıttığının yanı sıra, Urartu siyasi ve askeri tarihini çivi yazılarıyla anlatan en değerli anıttır. Öyle ki Urartu Krallığı'nın kuruluşundan, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre içinde 25'ten fazla uzun yazıtın bulunması, Van Kalesi Kayalığını aynı zamanda bir yazıt anıtına dönüştürmüştür. Hatta çivi yazılarının düzgünlüğü ve fazlalığı, tarihçi ve seyyahları bile hayrete düşürmüştür. Khoroneli Movses, sanki kalemle balmumu üzerine yazar gibi kaya duvarlarının yüzeyine çok sayıda yazı işareti oyulduğunu belirtmektedir. Ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi de çivi yazılarını “hattı ibret-nümanlar” diye tanımlamaktadır⁵³.

Urartu kaya mimarlığının, taş işçiliğinin anıtsal örnekleriyle dolu olan bu kalede tarihin akışı içinde Urartuları takiben bu bölgeye egemen olan muhtelif toplumlar, kendilerine özgü izler bırakmışlardır. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren I. Dünya Savaşı sonuna kadar kesintisiz olarak süregelen 2800 yıllık bir kültür mirasıdır⁵⁴.

Tuşpa'nın başkent olabilme koşulları açısından, topoğrafik özellikleri ve sahip olduğu avantajlar, Urartuların yer seçimi açısından yadsınmaz becerilerini sergilemektedir. Van Gölü havzasındaki merkezi Urartu bölgesinin en stratejik noktasındadır. Her yönden gelen ve Van Ovası'na ulaşan tarihi doğal yolların odağındadır. M.Ö. 7. yüzyılda, II. Rusa zamanında yönetim merkezi, Rusahinili'ye (Toprakkale) nakledilir. Ancak başkent Tuşpa hiçbir zaman önemini kaybetmemiş, krallık yıkılana kadar da bütün Urartu Kralları “*Tuşpa'nın Efendisi*” unvanını övünç duyarak kullanmışlardır. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında, İskit ve Med akınları sonucunda Urartu Krallığı'nın yazgısı sona erdiği gibi başkent olarak Tuşpa'nın yazgısı da noktalanır⁵⁵.

⁵³ Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu'nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.4.

⁵⁴ M. Taner Tarhan, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, s.369.

⁵⁵ M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, s.191-192.

Foto 7. Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) batıdan görünümü

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.18.

Başkent Tuşpa'nın sitadeli, günümüzde de Urartu mimarlığının özgün tasarımlarını içeren, başkente yaraşır görkemli yapılarla doludur. Ayrıca Tuşpa ve çevresinde bulunan in-situ yazıtlara ilaveten, sonraki dönemlerde devşirme yapı malzemesi olarak kullanılan stel, stel ve sütun kaideleri ile diğer parçalar üzerinde yer alan 100'ü aşkın yazıt, başkentini önemini ve de sayısız inşaa faaliyetlerini kanıtlayan çok önemli belgelerdir. Bilinen en eski in-situ yazıtlar, Sadırburcu üzerindedir⁵⁶.

Şimdi de Başkent Tuşpa'nın anıtsal yapıları hakkında bilgi verelim:

2.3.1.1. Sardurburcu/Madırburç

Urartu başkentinden günümüze kalan en etkileyici anıt Sardurburcu'dur. Urartu Kralı I. Sarduri tarafından yaptırılan burç özenle yontulmuş büyük kalker bloklardan oluşmuştur. Evliya Çelebiye göre, Osmanlılar döneminde bu kral mezarları cephanelik ve silah deposu olarak kullanılmıştır⁵⁷. Bu anıt bugün de hala mükemmel şekilde korunmuş durumdadır. Van kayalığının eteklerinde, gölün kıyısına yakın olup birkaç sıra büyük ve kare biçimli kalker bloklarından oluşmaktadır.

⁵⁶M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, s.194.

⁵⁷Necmi Karul- Sedef Çokay Kepçe (Ed.), *Gökyüzünden Arkeolojik Türkiye*, s.117.

Başkent Van Kalesi'nin kuzeybatı ucunda 13x47 m boyutlarında dikdörtgen planlı olarak yaptırılan bu anıtsal yapı Sardurburcu olarak adlandırılmış olup günümüzde de bölge halkı tarafından güçlülüğün bir simgesi olarak Madır Burcu (Bahadır Burcu) olarak tanımlanmaktadır⁵⁸.

Yapı olarak L biçiminde olan Sardurburç/Madırburç'u⁵⁹ "kurucu" kralların en güçlüsü olan I. Sarduri tarafından yapılmış⁶⁰ olup Tuşpa'nın en eski kralı yapısıdır. Oldukça görkemli olan Sardurburcu üzerinde 3'ü doğu, diğer 3'ü de batı cephesinde olmak üzere 6 kez yinelenen Asur dilinde yazılmış olan inşa yazıtı mevcuttur⁶¹. Bu çivi yazıtları, Urartu Krallığı'nın ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk yazılı belgeleridir. Yazıtta şunlar okunmaktadır:

*"Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, evrenin kralı,
Nairi Ülkesi'nin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşımdan korkmayan,
Beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan
Sarduri'nin yazıtı.*

*Ben Lutipri'nin oğlu krallar kralı, bütün krallardan haraç Alan Sardur'um
Lutipri'nin oğlu Sardur şöyle der: Ben bu taş bloklarını Alniunu kentinden
getirdim Bu duvarı ben inşa ettim'*⁶².

Schulz tarafından keşfedilen bu yazılı belgeyle sadece Urartu Krallığı'nın tarihine ilişkin değil Doğu Anadolu, Ermenistan ve İran Azerbeycanı olan bölge boyunca uzanan bir dağlık alan olan tüm Anadolu-Ermeni-İran platosuna ilişkin yazılı kaynak elimize geçmiş oluyor. M.Ö. 832 yılında Asur kralı III. Salmanassar tarafından yenilgiye uğratılan Sarduri, Urartu Devleti'nin ve onun başkenti olan Tuşpa'nın kurucusu olarak kabul edilebilir. Madırburç'un mimarisi tüm Urartu kalelerinden farklıdır. Konumu onun bir kale olarak tanımlamamıza bile izin vermemektedir. Yapıldığında su seviyesinin bugünkünden birkaç m daha yüksek olduğunu düşünürsek ya da yakındaki göl kıyısıyla birleştiren bir kanal olduğunu düşünerek daha ziyade

⁵⁸Oktay Belli, "Eskiçağda Anadolu'nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)", s.4; Mirjo Salvini, "Urartu Tarihi ve Kültürü", s.150.

⁵⁹Mirjo Salvini, "Urartu Tarihi ve Kültürü", s.150.

⁶⁰M. Taner Tarhan, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar(I): Anıt Yapılar", III. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 1985, s.305.

⁶¹M Taner Tarhan, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar(I): Anıt Yapılar", s.305.

⁶²Oktay Belli, "Eskiçağda Anadolu'nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)", s.5; Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History", s.83; Veli Sevin "Aşiretten Krallığa Urartular", National Geographic Türkiye, S. 69, Ocak 2007, s.61.

iskele ya da rıhtım gibi bir liman olduğu varsayılabilir⁶³. Diyebiliriz ki Sardurburcu, kalenin batı ucunu ve burada kaynayan tatlı su kaynaklarını koruyan güçlü bir tahkikat sistemidir⁶⁴.

Bu inşa yazıtlarında çeşitli unvanlarla kendini tanımlayan Sarduri, özellikle de “şar kişşati=evrenin kralı” unvanı ile ezeli düşman Asur’a meydan okumakta, onlarla aynı düzeyde olduklarını vurgulamaktadır⁶⁵. Gerçekten de Urartu Krallığı artık o dönemin en büyük devleti olan Asur Krallığı’nın en büyük rakibi olmuştur. Çünkü beylikler döneminden başlamak üzere 400 yıl boyunca Asur Krallığı’na çeşitli maden ve silah haraç veren Urartular, bundan sonra bir daha bu devlete haraç ödememişlerdir⁶⁶.

2.3.1.2. İç Kale

Yukarı sitadelin en çarpıcı kesimi İç Kale’dir. Van kayalığının en yüksek alanıdır. Başkent’in ilk sarayları ve en eski tapınağı burada yer almaktadır. Bu tapınak başkent Tuşpa’ya özgü bir tapınaktır ve “ata kültü” ile ilintilidir. Çünkü hemen altında Tuşpa’nın en eski anıtsal krali mezar yapıları bulunmaktadır. Kazı çalışmalarında gün ışığına çıkarılan bir başka yapı da Tuşpa’nın “Eski Saray”ının kalıntısıdır. Bu görkemli yapı erken dönemlere ait olup Başkent Tuşpa’nın kuruluş yıllarına aittir⁶⁷.

Kale, yüksek bir iç ve dış duvardan oluşur. Her iki duvarda karakteristik dört köşeye sahiptir. İç duvar 110x445 m boyutlarında, düzgün olmayan dört köşe bir plandadır. Uzun kenarları kuzey güney doğrultusunda uzanır. Giriş batı tarafında bulunmaktadır. Dış duvar ise 500 m uzunluğunda 80 m eninde bir alanı kaplar. Bu şekilde Van kayalarının orta kısmı tamamen müstahkem bir konuma getirilmiştir. Ana kayaya açılmış, bugün de görülebilen iki derin kesikle, kalenin⁶⁸ doğudan ve batıdan korunması amaçlanmıştır.

Ayrıca akropolün düşman saldırısı sırasında su gereksinmesini karşılamak amacıyla, yukarıdan aşağıdaki su deposuna inen ve günümüzde halk tarafından “Bin

⁶³Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, s.83-85.

⁶⁴Charles Burney “Uratian Irrigation Works”, *Anatolian Studies*, S. XXII, Ankara, 1972, s.182; M. Taner Tarhan, *a.g.m.*, s.194-195.

⁶⁵M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, s.194-195.

⁶⁶Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.5.

⁶⁷M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, s.195.

⁶⁸Mirjo Salvini, “*Urartu Tarihi ve Kültürü*”, s.151.

Merdivenler” ya da “Şeytan Merdivenleri” olarak adlandırılan kaya basamakları bulunmaktadır⁶⁹.

İç Kale’de yazıtların olmamasından ötürü tarihlemede kesin bir şey söylenemez. Yapı benzerlikleri, iç kalenin I. Sarduri zamanına tarihlenmesini mümkün kılmaktadır⁷⁰.

2.3.1.3. Krali Mezar Yapıları

Kayalıkların içine oyulmuş Urartu anıtlarının en etkileyici kral mezar odalarıdır⁷¹. Sitadel’de yer alan, bu görkemli krali mezar yapıları, Urartu anıtsal kaya mimarlığının en önemli eserlerindendir⁷². Kayalıkların güney kesimine yapılmış olan anıt mezarların genel karakteri, geniş ve yüksek bir salon ile bunun çevresinde yer alan odalar topluluğundan oluşmaktadır⁷³. En eski krali mezar yapıları, Büyük platformda yer almaktadır. Büyük platformda yer alan mezarların başında, I. Sarduri Mezarı (Neft Kuyusu Mezarı), İşpuini ve Menua Mezarları (Kurucular Mezarı-İç Kale Mezarı), II. Sarduri Mezarı (Doğu Mezarı), I. Arğişti’nin Mezarı (Horhor Mağarası) gelmektedir⁷⁴.

I. Arğişti’ye ait olan mezar girişinin cephesi, kralın siyasi ve askeri eylemlerini anlatan uzun çivi yazılarıyla kaplıdır. Mezarın güneyinde ve kayalığın dibinde yerden çıkan güçlü bir su kaynağının çıkardığı gizemli sestten dolayı, Arğişti yazıtı ve mezarı “Horhor Yazıtı” ve “Horhor Mağarası” olarak da adlandırılmaktadır. Mezarı’nın hemen altında da “Küçük Horhor Mağarası” diye adlandırılan mezar odası yer almaktadır. Ayrıca Arğişti mezar odasının hemen altında da “Küçük Horhor Mağarası” diye adlandırılan mezar odası yer almaktadır⁷⁵.

Ata Kültü’nün gizemli yapılarını oluşturan bu anıt mezarların konumu, açıkça göstermektedir ki, kral ve ailesi başta olmak üzere Sitadelin tüm sakinleri ataları ile beraber, onların ruhları ile birlikte yaşamışlardır⁷⁶.

⁶⁹Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.6.

⁷⁰Mirjo Salvini, “*Urartu Tarihi ve Kültürü*”, s.153.

⁷¹Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.6.

⁷²M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, s.194-196.

⁷³Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.6.

⁷⁴M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, s.194-196.

⁷⁵Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.6-7.

⁷⁶M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.194-196.

2.3.1.4. Yeni Saray

Yukarı Sitadelin dışında yer alan bu krali yapı, I. Argiști tarafından yapılmıştır. 1987-1990 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda büyük bir kısmı gün ışığına çıkarılmıştır⁷⁷. Bu anıtsal kaya mimarlığının yayılma alanı, Batı Hendeği ile adı geçen kralın anıt-mezar yapısı arasında uzanmakta, güneyi ise yalçın Van kayalığının erişilmez uçurumuyla sınırlanmaktadır⁷⁸.

Çeşitli boyutlardaki 12 mekanın tabanları ve kısmen duvarları tümüyle ana kayadan işlenmiştir. Bunlar sarayın alt kattaki hizmetli, servis ve depo odalarıdır. Temel yatakları içine yerleştirilmiş tunçtan adak diskleri, en ilginç in-situ buluntulardandır⁷⁹. Yapı temellerine “adak levhası” yerleştirme geleneği Urartularda mevcut olup, bunu ilk kez Afif Erzen 1960 Toprakkale Tapınağı kazıları sırasında ortaya çıkarmıştı⁸⁰. Yeni Saray’da bulunan tunç diskler ise, aynı geleneğin sunu olarak değişik örneğini oluşturmaktadır. Bu nedenle önem ve değerleri çok fazladır. Her iki örnek dini ve sivil yapılarıdaki sunu farklılığını yansıtmaktadır⁸¹.

Buradaki alan çalışmalarında Urartu dönemine ait *Bianili Keramiği* olarak adlandırılan çanak-çömlek parçaları bol miktarda ele geçmiştir⁸².

2.3.1.5. Menua Sirşinisi

Literatürde “Menua Salonu” olarak da tanımlanan bu anıtsal yapı, in-situ yazıtı nedeniyle kesin tarihlenen krali yapılardan biridir. Tümüyle ana kayaya oyulmuş olup 1989-1990 yılları arasındaki kazı çalışmaları sonucunda tamamen gün yüzüne çıkarılmıştır. *Şirşini*, tanrılara sunulacak kurbanlık hayvanların muhafaza edildiği ahırdır. Doğu yamaçta dikili olan *pulusi*, yani stel, kutsanmış kurbanlık hayvanların arındırılması ile alakalıdır⁸³.

⁷⁷M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.196.

⁷⁸M. Taner Tarhan-Veli Sevin, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1989, s.356.

⁷⁹M. Taner Tarhan-Veli Sevin, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”, s.356; M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.196-197.

⁸⁰M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.196-197.

⁸¹M. Taner Tarhan-Veli Sevin, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”, s.357.

⁸²M. Taner Tarhan-Veli Sevin, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”, s.357.

⁸³M. Taner Tarhan, “Van Kalesi’nin ve Eski Van Şehri’nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar”, s. 306; M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.197.

2.3.1.6. Analı Kız - Hazine Kapısı Kutsal Alanı

Ana kayadan işlenen yapı II. Sarduri tarafından yapılmıştır. İki büyük niş ve bu nişler içinde bulunan –iki kez yinelenen yıllıkları kapsayan- devasa bazalt kaideler üzerindeki iki dev stel, törenlerin yapıldığı büyük bir platform ve izleyenlerin sıralandığı oturma sekileri, kurbanlık hayvanların kanlarının akıtıldığı kanallar, bu gizemli kutsal alanın en çarpıcı mimari elemanlarıdır. 1996-1997’de Marr ve Orbeli; 1938-1940’ta Lake’ler tarafından ortaya çıkarılmıştır⁸⁴.

Foto 8. Analı Kız Kült Merkezi ve Kurban Kanalı

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.24.

Ana kayadan oyularak yapılan üstü yarım kubbe biçimli iki kaya nişinden biri büyük, diğeri ise daha küçüktür. Biçimlerinden dolayı halk tarafından “Analı Kız” olarak adlandırılmış olan bu iki niş arkeoloji literatürüne ise “Hazine Kapısı” olarak geçmiştir. İki büyük nişin cephesinde ve bunların içinde bulunan bazalt taşından yapılmış dikili taşların (stellerin) üstünde, II. Sarduri’nin başarılı yıllıkları anlatılmaktadır. Urartu Krallığı’nın en parlak dönemini anlatan bu yıllıklar çok büyük bir önem taşımaktadır⁸⁵.

⁸⁴M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.197-198.

⁸⁵Oktay Belli, “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, s.9.

2.3.1.7. Tuşpa'nın Aşağı Şehri-Van Kalesi Höyüğü

Van Kalesi Höyüğü, sitadelin kuzey eteklerinin 70.000 m kadar kuzeyinde, yalçın Van kayalığına paralel olarak ovanın düzlüğünde uzanır. 1939'da Kirsopp ve Silva Lake'nin kazıları sonucu ortaya çıkarılmıştır. Charles A.Burney, 1956 yılında Doğu Anadolu'da yapmış olduğu geniş kapsamlı yüzey araştırmalarında, Van Kalesi'nin yanı sıra “ Mound of Van Kale” olarak adlandırdığı bu yeri incelemiş ve buranın İlk Tunç Çağı iskânı olduğunu belirtmiştir. 1959'da Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal ve Baki Ögün yaptıkları çalışmalar sonucunda buranın önemli bir iskân sahası olduklarını vurgulamışlardır. Buradaki en önemli çalışmaları 1989-1991 arasında M Taner Tarhan ve ekibi yapmıştır. Van Kalesi Höyüğü M.Ö. III. binyılda İlk Tunç Çağ'dan itibaren iskân edilmiştir. Henüz mimarisi saptanamamakla birlikte, M.Ö. III. binyılda ve II. binyıla ait çanak çömlek parçaları, höyüğün stratigrafisi hakkında fikir vermektedir. Özellikle “Urmia Ware” de denilen II. binyıl polikrom çanak çömlek parçaları dikkat çekicidir. Tipik Demir Çağı bulguların da oldukça yoğun olduğu Höyük, Urartu Krallığı'nın yıkılmasını takiben, Geç Demir Çağı'ndan itibaren Ortaçağ ve devamında da mezarlık alanı olarak kullanılmaya devam edilmiştir⁸⁶.

2.3.2. Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili)

Rusahinili; Van kentinin kuzeydoğu ucunda bulunan Toprakkale'deki Urartu kentinin adı böyleydi (Rusa'nın kurduğu kent). Tuşpa'nın yerine başkent yapılan Rusahinili'de 1879-1980'de İngiliz uzmanları (E. Clayton, H.Rassam, dr. Reynolds), 1959-1961'de de Afif Erzen ile Emin Bilgiç yönetimindeki Türk heyeti ilk kazı çalışmalarını başlatmışlardır⁸⁷.

Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti olan Toprakkale, deniz seviyesinden 1850 m yükseklikte olup Zımzım Dağı kayalıklarında kurulmuştur. Toprakkale ile Van Kalesi arasında 7 km'lik bir mesafe vardır. Toprakkale II. Rusa (M.Ö.685-645) tarafından kurulduğundan, kaleye “Rusa'nın kurduğu kent” anlamına gelen Rusahinili adı verilmiştir. Bilindiği gibi Kral Rusa'nın Van bölgesinde kurduğu bir başka Rusahinili adlı kent daha vardır. Kral bu iki kentin birbirine karışmaması için Toprakkale'yi Qilbani (Erek) Dağı'nın önündeki Rusahinili⁸⁸ olarak adlandırmıştır. Diğer

⁸⁶M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.198-200.

⁸⁷Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul, 1999, s.201.

⁸⁸Oktay Belli, “Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.223.

Rusahinili'yi ise; M.Ö. 673/672 tarihleri civarında Urartu'nun Şuphira bölgesine Asur'a karşı başarı kazanmasından sonra kurmuş olan Ayanis Kalesi'dir.⁸⁹ II. Rusa Ayanis Kalesini de Eiduru (Süphan) Dağı önündeki Rusahinili olarak adlandırmıştır⁹⁰.

Foto 9. Toprakkale (Rusahinili)

Kaynak : <http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Toprah-Kale.jpg>

Toprakkale, Asur Kralı 3. Tiglatpileser'in M.Ö. 735 yılında Urartu başkenti Tuşpa'ya kadar yaptığı bir askeri seferden sonra, savunma yüzünden daha elverişli özelliklere sahip Zızmım kayalıkları üzerine yapılmıştır⁹¹. Kalkerlerden oluşan Zızmım Dağı kayalıklarının güney batı eteğinde ve Toprakkale'nin de 500 m batısında Urartu Krallığı'nın en büyük kült merkezi sayılan Anıtsal Meher Kapı kaya nişi bulunmaktadır. Gittikçe büyüyen ve gereksinimleri karşılanamayan Tuşpa'da saray yükünü hafifletmek için Toprakkale'de saray yapılmıştır⁹².

Toprakkale'de yapılan yeni saray Tuşpa'daki saraydan daha büyük ve daha görkemlidir. Ayrıca kurulan yeni başkent in eteklerinde işlenmemiş toprakların daha iyi değerlendirilmesi için Erek Dağı'nın doğusunda Rusa Barajı yaptırılmıştır. Rusa Barajı

⁸⁹Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.107; Komisyon, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s.50.

⁹⁰Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları", s.223; Osman Aytekin, "Eski Eser Kaçaklığı-Tahribi ve Van Yöresindeki Yansımaları", s.201.

⁹¹Oktay Belli, "Urartular", s. 174.

⁹²Oktay Belli, *a.g.m*, s.223-224.

Urartu sulama tesislerinin en gelişmişlerinden biridir. Günümüzde Keşiş Göl olarak adlandırılan⁹³ Rusa Barajı Erimena oğlu III. Rusa döneminde yapılmıştır⁹⁴.

Doğu Anadolu Bölgesindeki en eski arkeolojik kazı çalışmaları Toprakkale’de başlatılmıştır. Toprakkale’de ilk kazı çalışmasını yabancılar yapmışlardır. Yapılan kazıların en büyük amacı paha biçilmez arkeolojik eserlerin ele geçirilmesine yönelik olmuştur. Yani bilimsellikten uzaktır. Bu yüzden Toprakkale’de bulunan tapınak, harem, saray, depo binaları, su sarnıcı ve diğer hizmetlilerin oturduğu yapıların planların definecilerin ve doğanın etkileriyle acımasızca tahrip edilmiştir. Bu yıkımın boyutları o kadar büyüktür ki Anadolu’nun hiçbir kenti böylesine yağmalanarak yok edilmemiştir. Kazı yapan yabancı arkeologlar amaçlarına ulaşmış ve kazı sırasında ele geçirdikleri, heykelleri, altın, gümüş, takılar ile fildişi ve bronzdan yapılmış çeşitli eşya ve silahları yasal olmayan yollarla yurt dışına kaçırmışlardır. Özellikle fildişinden yapılmış taht ve üçayaklı bronz şamdan eşsizdir. Ayrıca şamdanın gövdesi üzerinde Kral II. Rusa’nın Tanrı Haldi’nin tapınağına adak olarak sunduğuna dair çivi yazısı bulunmaktadır. Bunların yanı sıra üzeri boğa ve aslan resimleriyle süslü çivi yazılı bronz adak kalkanlarının, Tanrı Haldi’nin tapınağına adak olarak sunulduğu anlaşılmaktadır⁹⁵. Yapı temellerine “adak levhası” yerleştirme geleneğini ilk kez Afif Erzen 1959-61 yıllarında Toprakkale Tapınağı kazıları sırasında ortaya çıkarmıştı⁹⁶.

Toprakkale’de tunçtan yapılmış birçok heykelcik çıkartılmıştır. Üslupsal açıdan tek tip olan insan, hayvan ve doğadışı canlılar, arslan veya boğa üzerinde ayakta duran tanrılar, ayrıca ayakta bir insan figürü söz konusudur. Ayrıca bir mobilyanın bacağına bir parçası olduğu anlaşılan, bir doğadışı yaratık heykelciği ve tunçtan bir tahta ait çok sayıdaki figüratif olmayan parçalar da Toprakkale/Rusahinili’de ortaya çıkarılmıştır⁹⁷.

Daha önce Kuzeybatı İran’da Bastam’da II. Rusa’ya ait silindir üzerinde baston resmi olan bir mühür baskısı ele geçmiş olup, bu mührün bir benzerine de 19. yüzyılın sonlarında Lehmann Haupt tarafından Toprakkale (eski Rusahinili)’de yapılan kazı çalışmalarında ele geçmiştir⁹⁸.

⁹³Oktay Belli, *a.g.m*, s.223-224.

⁹⁴Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, s.97.

⁹⁵Oktay Belli, *a.g.m*, s.224-225.

⁹⁶M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.196.

⁹⁷Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.193.

⁹⁸Oktay Belli-Vedat Belli, “Anadolu ve Dünyanın En Eski Ağaç Bastonu ve Urartu Mühürçülük Sanatında Baston Sahneleri”, s.39-40.

Toprakkale’de 1959-61 yılları arasında Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında yapılan kazı çalışmalarında ulusal Tanrı Haldi’ye ait tapınağın temelleri, yiyecek ve içecekleri sakladığı küpleri bulunduğu depo binaları ile büyük bir su sarnıcı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca kazıda üzerine aslan ve boğa resimleriyle süslü çivi yazılı bronz adak kalkanı bulunmuştur. Bu bronz kalkan Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesinde sergilenmektedir. Daha önce yabancılar tarafından bulunan bu adak kalkanın bir benzeri de British Museum’de sergilenmektedir. Yine Afif Erzen’in başkanlığında Toprakkale’de 1976’da yapılan son kazı çalışmasında kalenin ilk kez Topografik haritası çıkarılarak, plan üzerine tapınak, saray, depo binaları ve su sarnıcının yerleri işlenmiştir. 90 yıl önce çekilen fotoğraflarla Toprakkale’nin yüksek kale duvarları görüldüğü halde günümüzde ise taştan örülen kale duvarları ile bunun üzerinde bulunan 12-20 m’lik kerpiç duvarlardan eser kalmamıştır⁹⁹.

Van Kalesi’nde mevcut olan krali mezar odalarının benzeri, Toprakkale’de görülmemektedir. Anlaşılan o ki Van Kalesi kayalığı aynı zamanda krali mezar kültü ve geleneğini yıkılışına kadar bünyesinde barındırmaya devam etmiştir. Van Kalesi kayalığı bünyesinde barındırdığı çok sayıdaki anıtsal krali mezarlarıyla Eski Ön Asya Dünyası’nın en büyük kaya mezarı anıtına sahip olma geleneğini sürdürmüştür. İlginçtir ki II. Sarduri’den sonra tahta genç krallar hem Van Kalesi kayalığına hem de Toprakkale kayalıklarına mimari ve askeri eylemlerini anlatan çivi yazısı yazdırmamışlardır. Ulusal Tanrı Haldi’ye ait tapınağın ön cephesinde olduğu sanılan özenle işlenmiş siyah andezit taşlar, üzerinde çivi yazısı da çok küçük kırık parçalar halinde bulunmuştur. Kare planlı tapınak, diğer kalelerde ki kale planlı Urartu tapınaklarının benzerini oluşturmaktadır. Tapınak ve sarayın kerpiç duvarları çeşitli bitki geometrik motiflerden oluşan renkli resimlerle bezenmiştir. Tapınak ve sarayın tabanı konsantrik halkalı renkli taşların iç içe geçmesiyle oluşan taban mozaigi ile kaplanmıştı. Ayrıca Toprakkale kazılarında bulunan andezit taşından bir anahtar deliği biçiminde yapılmış ilginç kurban sunağının benzerine diğer Urartu kalelerinde rastlanılmamıştır¹⁰⁰.

Yangın tabakası içinde ele geçirilen çok sayıdaki amorf demir ve mızrak ve ok uçları, Toprakkale’nin bir istila sonucunda yıkıldığını açıkça belgelemektedir.¹⁰¹

⁹⁹Oktay Belli, *a.g.m.*, s.225-226.

¹⁰⁰Oktay Belli, *a.g.m.*, s.226.

¹⁰¹Afif, Erzen, “Toprakkale Kazısı 1977 Çalışmaları”, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, S. XXV-2, Ankara, 1982, s.70.

Anlaşılan o ki; Toprakkale de diğer Urartu kaleleri gibi M.Ö. 7. yüzyılın sonunda doğudan bir çekirge sürüsü gibi gelen İskitler tarafından şiddetli bir şekilde tahrip edilmiştir. İskit savaşçılarının atmış oldukları yangın okları kaledeki yapılarda büyük bir yangının çıkmasına neden olmuş, ahşap direkler ve çatı yanarak çökmüştür. Tapınak, saray, depo ve görevlilerin hizmette bulunduğu birçok yapıda kullanılan yüzlerce eşya, alet ve silahlar çöken binaların altında kalmıştır. Bu yüzden yapılan kazılarda çok sayıda takı alet ve silah bulunmuştur. Sadece demirden yapılan silah sayısı 1000'in üzerindedir. Bu şiddetli yıkımdan sonra Toprakkale büyük tepeye dönüşmüş ve bundan sonra bir daha insanlar buraya yerleşmemişlerdir. Görünümünden dolayı da buraya *Toprakkale adı* verilmiştir¹⁰².

2.3.3. Van-Çavuştepe (Sardurihili)

Van'ın 24 km güneydoğusunda bulunan Çavuştepe Kalesi, Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından yaptırılmıştır¹⁰³. Çavuştepe Kalesi, II. Sarduri Dönemi'nin Urartu Krallığı için büyük bir refah dönemi olduğunu, siyasi ve ekonomik egemenliğinin gücünü ve bu dönemdeki Urartu mimarlığının olağanüstü başarısını tamamen yansıtmaktadır¹⁰⁴.

¹⁰²Oktay Belli, *a.g.m.*, s.227.

¹⁰³Oktay Belli, "Çavuştepe (Sardurihili) Kazıları", s.210.

¹⁰⁴Oktay Belli, "Urartular", s.162. ; "M Taner Tarhan, Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. I., (21-25 Eylül), Ankara, 1982, s.296.

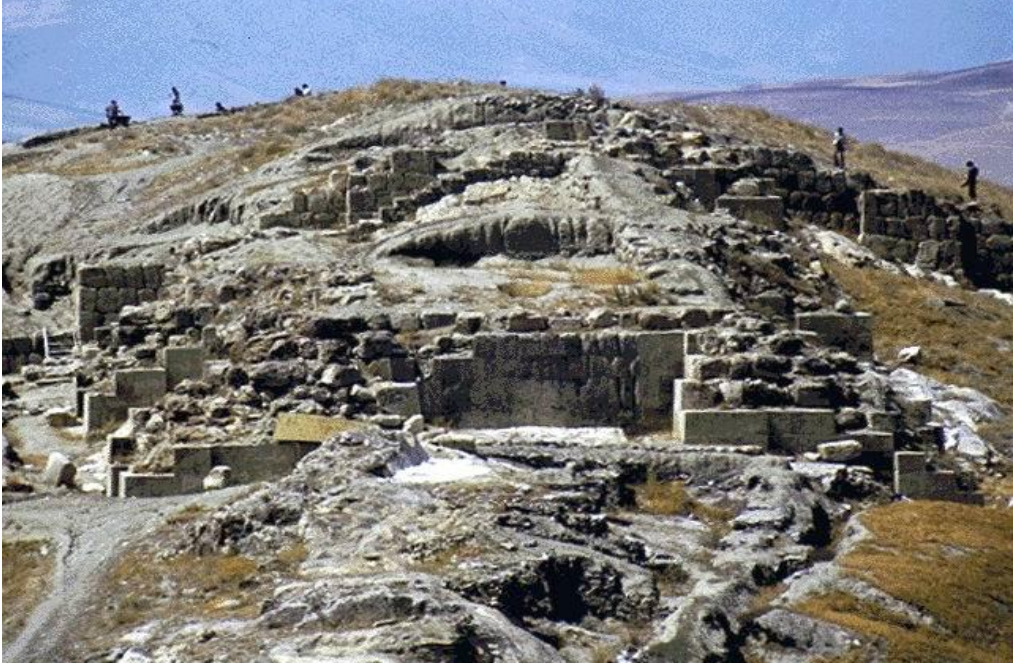

Foto 10. Çavuştepe Kalesi

Kaynak : <http://yasamguzelsanatlar.blogspot.com/2011/06/urartu-mimarisi.html>.

Çavuştepe Kalesi'nin 1963 yılında bulunan ve en eski orijinal kaynak olan Çavuştepe *İrmusini* tapınağı yazıtında da kalenin Sarduri II (M.Ö. 764-735) tarafından kurulduğu ve Sardurihinili (Sarduri Kenti) adını taşıdığı görülmektedir¹⁰⁵. Yani kalenin Urartu dilindeki adı, Sarduri'nin kurduğu kent anlamına gelen *Sardurihinili*'dir. Çavuştepe Kalesi Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında bir bilim kurulu tarafından 1961-1984 yılları arasında kazılarak, mimari yapılarının çok büyük bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. 24 yıl boyunca kazılan Çavuştepe Kalesi, şimdilik Doğu Anadolu Bölgesi'nde en uzun süre çalışılan Urartu Kalesi'dir¹⁰⁶.

Çavuştepe Kalesi Urartu Krallığı'nın en parlak döneminde yapıldığından Urartu mimarlığının olağanüstü başarısını simgelemektedir. Günümüze kadar sağlam olarak kalabilen 5-6 m yüksekliğindeki anıtsal kale duvarları, ana kaya içine açılan su sarnıçları, su biriktirme yapısı, kült merkezi, kaya poterni, iki ayrı tanrı için yapılan tapınak ve saray yapılarındaki özenli işçilik, Urartu başkent sanatının en güzel mimari örneğini yansıtmaktadır. Çavuştepe Kalesi'ni diğer Urartu kalelerinden ayıran bir başka önemli özelliği de, bölgenin en önemli kült merkezi olmasıdır. İki ayrı tanrıya yapılan

¹⁰⁵ Afif Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978, s.1.

¹⁰⁶ Oktay Belli, "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", s.210; Hasan Tahsin Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu*, Ankara, 2000, s.539.

tapınakların benzerine diğer Urartu kalelerinde rastlanılmamaktadır¹⁰⁷. Çavuştepe'deki mevcut kalelerden Yukarı Kale'deki tapınağın Tanrı Haldi'ye, Aşağı Kale'deki tapınağın ise Tanrı İrmuşini'ye adandığını yazıtlardan öğrenmekteyiz.

Çavuştepe Kalesi, Gürpınar Ovası'nda doğu-batı doğrultusunda uzanan ve kalkerden oluşan Bol Dağı kayalıklarının batı uzantısı üzerinde kurulmuş olup askeri ve ekonomik amaçla yapılmıştır¹⁰⁸. Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın seçiminde klasik olarak Urartu kalelerinin ortak özelliğini görebilmekteyiz. Bu topoğrafik ve stratejik özellikleri kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kalenin, gerisinde yükselen ve kuşatılması imkânsız olan bir dağ silsilesinin kayalık uç uzantıları üzerinde kurulmuş bulunması.
- Ovaya ve ovoidan geçen yollara hâkim olması ve bunları daimi olarak kontrol altında tutması.
- Yakın çevresinde bol su kaynaklarının var olması.
- Stratejik yönden zayıf olan noktaların suni hendekler ve iç-içe surlar ve kuvvetli kulelerle güçlendirilmiş olması.

Yukarıda açıklanan özelliklerin hepsini göstermesi açısından Çavuştepe Kalesi'ni, klasikleşmiş bir Urartu Kalesi örneği olarak söyleyebiliriz¹⁰⁹.

Urartu başkenti Tuşpa'dan başlayıp güneydoğu yönüne doğru devam eden 300 km uzunluğundaki ünlü Ordu Yolu, Çavuştepe Kalesi'nin kuzey eteğinden geçmektedir. Yol boyunca çok sayıda kale ve konaklama merkezi kurulmuşsa da, bu önemli yolun en güçlü ve büyük kalesi Çavuştepe'dir. Kale aynı zamanda Gürpınar Ovası'ndaki tarım ürünlerinin depolandığı tipik bir ekonomik yönetim merkezidir. Çok verimli topraklara sahip olan Gürpınar Ovası'nda Çavuştepe Kalesi'nden başka tarım ürünlerini depolamak için kurulmuş ikinci bir ekonomik merkez daha yoktur. Bundan dolayı Çavuştepe Kalesi sahip olduğu askeri ve ekonomik ehemmiyetinden dolayı kuruluşundan yıkılışına kadar geçen 150 yıl boyunca sürekli genişleyerek büyümüştür¹¹⁰.

Çavuştepe Kalesi, biri doğudaki Yukarı Kale, diğeri de batıdaki Aşağı Kale olmak üzere farklı yükseklikteki iki kaleden oluşmaktadır¹¹¹.

¹⁰⁷Oktay Belli, “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, s.211.

¹⁰⁸Oktay Belli, “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, s.211.

¹⁰⁹Afif Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, s.7.

¹¹⁰Oktay Belli, “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, s.211-212.

¹¹¹Afif Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, s.7.

2.3.3.1. Yukarı Kale

Yukarı Kale, doğudaki ünite olup Aşağı Kale'den 30 m yüksekte kurulmuştur. Aşağı ve Yukarı Kale diye ikiye ayrılan Çavuştepe'yi, ortada bulunan Ana Giriş Kapısı birleştirmektedir. Ana Giriş Kapısı'nın 30-35 m güneybatısında, anıtsal bir kaya işareti bulunmaktadır. Oldukça sert bir bileşime sahip kalker kayalığın düzeltildikten sonra üzerine yapılan kaya işaretinin biçim yönünden benzerine, diğer Urartu kalelerinde rastlanılmamaktadır¹¹². Toplam 3 metre uzunluğundaki oluk biçimli işaretin sol üst kısmında, yayvan yarım ay biçimli bir kol, alt kısma yakın sağ kısmı açık olan ve akıtma kanalını oluşturan işaretin soluna ise daire biçimli bir başka işaret daha oyulmuştur¹¹³.

Anıtsal Kaya İşareti, Çavuştepe Kalesi'nin görkemli mimarisiyle uyum içinde, oldukça anıtsal ve etkileyici bir görünüme sahiptir¹¹⁴.

Ana Giriş Kapısı'nın yaklaşık 30 m kuzeybatısında ve daha aşağıda büyük bir kaya boşluğu bulunmaktadır. Kabaca tekne biçimindeki kaya boşluğunun açık olan kuzey kesimi 5.5 m genişliğinde, 6 m yüksekliğinde ve 47 m uzunluğunda bir duvarla kapatılmıştır. Duvarın kurtin¹¹⁵ bastiyon tekniğindeki örgüsü, Aşağı ve Yukarı Kale'deki surların örgüsüyle büyük bir benzerlik içindedir. Tabanı ana kayadan oluşan tekne biçimli bu yapının, büyük bir su biriktirme havuzu olduğu anlaşılmaktadır. Duvarın kuzeybatı köşesinde bulunan su akıtma savağı, hiç bozulmamıştır. Dikdörtgen biçimli savak, özenli bir şekilde yapılmış olup burada biriktirilen sular, kuzeydeki arazide yapılan tarım için oldukça önemli idi. Urartu kaleleri içinde şimdiye kadar bu güzellikte ve etkileyici bir su yapısına daha rastlanılmamıştır. Ancak günümüzde havuzun içi taş ve toprakla dolu¹¹⁶ olduğu için kullanılamamaktadır.

Ana giriş kapısından doğuya giden yol, Yukarı Kaleye çıkmaktadır. Kabaca kare bir plan gösteren 110 metrelik Yukarı Kale, Aşağı Kale ile kıyaslanmayacak ölçüde küçüktür. Kalenin doğusunda yer alan 14 m genişliğinde ve 25-30 m derinliğindeki “Doğu Hendeği” savunmayı güçlü bir duruma getirmiştir. Yol önce çok büyük bir kaya platformuna ulaşmaktadır. Büyük bir özenle oyulan kaya platformunda dinsel törenler

¹¹²Oktay Belli, “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, s.212.

¹¹³Oktay Belli, “Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallığı'na Ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması”, *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Sixth International Symposium Of Van Lake Region)*, (09-11 Haziran 2010-Erciş), İstanbul, 2011, s.94.

¹¹⁴Oktay Belli, “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, s.212.

¹¹⁵Sur duvarı. Antik dönem sur yapılarının burçlar arasında kalan beden duvarlarına verilen isim. bkz.; Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s.107.

¹¹⁶Oktay Belli, *a.g.m*, s.212.

yapılmaktaydı. Mermere benzeyen kristalleşmiş kalker kayalığının bir cam gibi düzgün işçiliği, bugün bile insanı etkilemektedir. Buradaki kaya işçiliği Van Kalesi’nde yine II. Sarduri tarafından yaptırılan “‘Analı Kız” (Hazine Kapısı) kaya platformunun işçiliği ile büyük bir benzerlik göstermektedir¹¹⁷.

Kaya platformundan kaleye girişi sağlayan kapı boşluğu belirgin olarak görülmekte olup güneybatıdaki kapıya, platformdan günümüzde mevcut olmayıp yıkıldığı anlaşılan bir merdivenle çıkıldığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra tapınak ve avlusuna geçilmektedir. Tapınağın çevresini sütunlu galeriler çevrelemektedir. Günümüze yalnızca sütunların kaideleri kalmıştır. Ortada ise ulusal Tanrı Haldi için yapılmış kare planlı tapınak bulunmaktadır. Aşağı Kalede bulunan tapınak gibi, bu tapınağın kapısı da doğuya bakmaktadır. Tapınak Ortaçağ yerleşimcileri tarafından tahrip edilmiştir. Tapınağın doğuya bakan ön yüzünde bulunan ve siyah bazalt taşından büyük bir özenle işlenen blokların hepsi kırılmıştır. Kazı sırasında çıkarılan kırık parçalar üzerinde bulunan çivi yazısı, Aşağı Kale’deki tapınak gibi bu tapınağın ön yüzündeki taşların da çivi yazılı olduğunu göstermektedir. Tapınağın bu denli tahrip edilmesinde Ortaçağ yerleşimcileri tarafından ev olarak kullanılmasının büyük etkisi olmuştur. Tapınağın taban döşemesi gibi önündeki avluda bulunan eski Urartu adak ve kurban sunakları da yine Ortaçağ yerleşimcileri tarafından tahrip edilmiştir¹¹⁸.

Ortalama 460 m uzunluğunda ve ovadan 90 m yüksekliğinde bulunan Yukarı Kale’de tapınak ve avlusundan başka bir şey bulunmaması, burasının tamamen ulusal Tanrı Haldi’ye adandığını göstermektedir. Kabaca kare planı gösteren Yukarı Kale’nin çevresini 5 metrelik anıtsal duvarlar çevrelemektedir. Kurtin-bastiyon şeklinde örülen bu güçlü sur duvarların da üstünde 17-18 metrelik kerpiç duvarların yükseldiği düşünülmektedir¹¹⁹.

¹¹⁷Oktay Belli, *a.g.m*, s.212.

¹¹⁸Oktay Belli, *a.g.m*, s.212-213.

¹¹⁹Oktay Belli, *a.g.m*, s.213.

2.3.3.2.Aşağı Kale

Aşağı Kale'deki hem Uçkale'nin önünde, hem de İrmuşini tapınağının çevresinde işliklerin (atölye) bulunduğunu gösteren çok sayıda mekân ortaya çıkartılmıştır. Tapınak çevresindeki yapılar duvar resimleriyle süslüydü. Burada çok sayıda miğfer, kemer, mühür, keramik, üzerinde aslan ve boğa resimlerinin bulunduğu kalkan parçası ile üzerinde süvari ve savaş arabalarının tasvir edildiği sadak parçaları ele geçmiştir¹²⁰.

Farklı meslek dallarına ait olan bu atölye binaları, Çavuştepe Kalesi'nin inşasından çok daha sonra M.Ö. 7. yüzyılda belirli bir ihtiyaçtan dolayı yapılmıştır. Atölyelerin kapıları, güneş alan ve çok sıcak olan güney teraslarına açılmaktadır. Yan yana yapılan odaların içinde bulunan dericilik ve dokumacılık ile ilgili küçük el aletleri, bu atölyelerin kalenin tahrip olduğu son ana kadar kullanıldığını göstermektedir. Atölyeler batıda Uç Kale olarak isimlendirilen taş duvarlara kadar uzanmaktadır. Uç Kale olarak isimlendirilen dikdörtgen planlı yapının kalker taşları, bugüne kadar hiçbir Urartu merkezinde rastlayamayacağımız güzellikte bir cam gibi pürüzsüz işlenmiştir. 6-7 m yüksekliğindeki taş duvarların üstünde, kerpiçten yapılmış iki katlı binalar bulunuyordu ki, bu da Uç Kale yapılarının temelden yüksekliğinin 20-25 metreye ulaştığını gösteriyor. Kazı sırasında kerpiç yıkıntılar arasında 5 adet “T” biçimli “Kör Pencere” bulunmuştur. Siyah andezit taşından yapılan ve uzaktan pencereye benzemesinden dolayı, bunlara “Kör Pencere” ya da “Yalancı Pencere” denmektedir. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim koşullarında, yapılarda pencere yapılamadığı için, pencereye olan özlem yalancı pencere ile giderilmek istenmiştir¹²¹. Bu kör/yalancı pencere örneklerine Adilcevaz/Kef Kalesi'nde bariz şekilde rastlanılmıştır.

Uç Kale'nin zemin odalarında büyük bir silah topluluğu ortaya çıkarılmıştır. Bronzdan yapılan sadak ve miğferler üzerinde kabartma olarak işlenmiş resimler bulunmaktadır. Bazı miğferler üzerinde ise, silah deposunun II. Sarduri'ye ait olduğunu gösteren çivi yazısı bulunmaktadır¹²².

Uç Kale'den batıya doğru gidildiğinde, tapınak ile Uç Kale arasında yer alan çok sayıda depo binası ile karşılaşmaktadır. İki katlı oldukları anlaşılan yapıların, sadece

¹²⁰Oktay Belli, *a.g.m*, s.213.

¹²¹Oktay Belli, “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, s.213.

¹²²Oktay Belli, *a.g.m*, s.213.

zemin katları görülmektedir. Yan yana bulunan yapıların zemin katlarında 250 adetten fazla olduğu anlaşılan şarap ve erzak küpleri bulunmaktadır. Her küpün üzerinde, içinde kaç ölçek yiyecek ve içecek bulunduğunu bildiren kısa çivi yazısı ile hiyeroglif yazısı bulunmaktadır. Yarıısı toprağa gömülü olan küplerin her biri 1000 litreye yakın şarap ve çeşitli tarım ürünleri almaktaydı. Bazı küplerin içinde ölçek kapları bulunmuştur. Bazı küplerin içinde de buğday, arpa, darı, mercimek ve türleri şimdilik anlaşılmayan çeşitli tarım ürünlerine ait karbonlaşmış kalıntılar bulunmuştur. Çavuştepe Kalesi'ndeki yiyecek küpleri, verimli topraklara sahip Gürpınar Ovası'nda ne denli bir tarımın yapıldığını açıkça göstermektedir¹²³.

Foto 11. Çavuştepe Kalesi'ndeki erzak deposu

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.45.

Depo binalarının ve Aşağı Kale'nin tam ortasında ikinci tapınak ve avlusu bulunmaktadır. Tapınak avlusunun üç tarafı galeri ile çevriliydi. Tabanı düzgün taşlarla döşenmiş avluda bir sunu (adak) masası ve kurbanların kesildiği ortası delik ve yuvarlak biçimli sunak taşı bulunmaktadır. Kesilen kurbanların kanının akıtıldığı üzeri kapalı kanal, sur dışına kadar devam etmektedir. Avlunun batısında yer alan tapınak kapısı, yine doğu yönüne bakmaktadır. Çok iyi korunmuş olan kare planlı tapınak, Urartu tanrılarının Meher Kapı yazıtında 19. sıradaki İrmuşini'ye ithaf edilmiştir. Tapınağın

¹²³Oktay Belli, *a.g.m*, s.213; Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.75.

Tanrı İrmuşini'ye armağan edilmesi Tanrı İrmuşini'nin Gürpınar Ovası'nın yerel tanrısı olduğunu ortaya koymaktadır. Tapınak girişinin solundaki andezit bloklar üzerinde, Kral II. Sarduri'nin iki taş üzerine büyük bir özenle yazılmış adak yazıtı bulunmaktadır. 3. yazılı blok ise kaybolmuştur. Yazıtta özet olarak şunlar okunmaktadır:

“...Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı. Ben krallık makamına geçince burada Tanrı Haldi'ye bir tapınak, Tanrı İrmuşini'ye ise bir susi yaptırdım Guguna Çayı'ndan (Hoşap Çayı) bir kanal açtırdım, Tarla, bahçe ve bağlar kurarak toprağı verimli kıldım Yeni bir kent kurdum...”¹²⁴.

Gerçekten de Guguna Çayı'ndan (Bugünkü Hoşap Çayı) alınan kanallar, Çavuştepe Kalesi'nin güneyinde uzanan verimli topraklara sahip Gürpınar Ovası'nda yapılan tarıma hayat vermektedir. Toprak içine açılan bu kanallar ilginçtir ki günümüzde de aynı amaçla kullanılmaktadır¹²⁵.

Tapınak ve avlu duvarlarının kerpiç kısımları, resimlerle bezenmişti. Beyaz badana üzerine kırmızı, mavi, sarı, yeşil ve siyah renklerden yapılan insan, tanrı ve tanrıça, bitki, hayvan ve çeşitli geometrik motiflerin benzerlerine, diğer Urartu tapınak ve saray odalarının duvarlarında da rastlanılmıştır¹²⁶. Burada çok sayıda miğfer, kemer, mühür, keramik, üzerinde aslan ve boğa resimlerinin bulunduğu kalkan parçası ile üzerinde süvari ve savaş arabalarının tasvir edildiği sadak parçaları ele geçmiştir¹²⁷.

Tapınağın hemen batısında yan yana uzanan çok sayıda atölye topluluğu bulunmaktadır. Atölye olarak kullanılan bu odaların içinde dericilik, dokumacılık, madencilik gibi meslek dallarına ait alet ve eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Atölye odaları birer kapı ile oldukça görkemli yapılan bir koridora açılmakta olup, bu koridor ile de batıda bulunan saray kesimine geçilmekte idi. 81x33 metrelik bir alana yayılan saray kesimi, iki yan koridor ile bir merkezi salondan oluşmaktadır. Bu salonun kuzeyinde ve güneyinde birer koridor uzanmakta ve koridora açılan çok sayıda oda bulunmaktadır. Odaların kapı yanlarında bulunan merdivenler, saray kesimindeki yapıların iki katlı olduğunu göstermektedir. Oldukça görkemli yapılan saray kesiminin alt kısmında mutfak odaları, kilerler, depolar, yemek salonları ve çeşitli hizmet odaları yer almaktadır. Mutfak ve banyodaki atık sular, temel inşaatı sırasında kayaların içine oyulan kanalların yardımıyla sur duvarlarının altından geçirilerek, kalenin dışına

¹²⁴Oktay Belli, Aşiretten Krallığa Urartular'', s.214.

¹²⁵Oktay Belli, *a.g.m*, s.215.

¹²⁶Oktay Belli, *a.g.m*, s.215.

¹²⁷Hasan Tahsin Uçankuş, *a.g.e.*, s.517.

akıtılmıştır. Büyük salonun tabanı sal taşları ile döşenmiş, bunun altına ise ana kayaya oyulmuş 3 büyük ve derin su sarnıcı açılmıştır. Oldukça büyük olan su sarnıçları, kalenin kuşatma sırasında uzun süre su gereksinimini de karşılamaktaydı. Genellikle yağmur sularının depolandığı su sarnıçları, aynı zamanda sıcak yaz aylarında yiyecekler için soğuk hava deposu olarak da hizmet vermektedir. Sarayın batısında bulunan helâ ve 2x2 m ölçülerindeki fösseptik çukuru ile kalenin dış suruna kadar uzanan kanalizasyon, Urartu uygarlığının çağdaş uygarlıklarda rastlanılmayan en önemli özelliğini yansıtmaktadır. Bu alaturka tuvalet şu anda dünyanın en eski tuvalet örneğini göstermektedir. Sarayın ikinci katına, merdivenlerle çıkılmakta olup bu katta elçilerin ve konukların ağırlandığı büyük bir kabul salonu ile harem daireleri bulunmaktadır¹²⁸.

Yapılan kazı çalışmalarında sarayın kuzey sur duvarlarından başlayıp ovaya kadar uzanan ve ana kaya içine büyük bir özenle oyularak açılan yarım bırakılmış derin bir kaya yarığı (poterni) bulunmaktadır. Kral Sarduri tarafından kurulan Varto'daki Kayalıdere Kalesi'nde, benzer kaya yarığı mezar odalarına ulaşmaktadır. Burada ise aşağıdaki ovadan kaya merdivenleriyle ulaşılan sur yakınındaki yerde, mezar odaları ana kayaya oyulmadan bırakılmıştır. Ancak Çavuştepe Kalesi'ndeki yönetici mezar odaları halen bulanamamıştır¹²⁹.

Sarayı çevreleyen geniş ve yüksek sur duvarlarının batısında, tıpkı Yukarı Kale'nin doğusunda olduğu gibi geniş ve derin kaya hendeği bulunmaktadır. “Batı Hendeği” olarak adlandırılan hendek, kaleyi batıya doğru uzanan kayalıklarına ayırmaktadır.

Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından inşa ettirilen Çavuştepe Kalesi'nin 7. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığı anlaşıyor.¹³⁰

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Aşağı Çavuştepe Kalesi İskit akınları ile yıkılmıştır. Kale duvarlarına saplanarak kalan İskit ok uçları ile diğer İskit buluntuları, bu tahribatın delilleridir. Bu tahribattan sonra Aşağı Kale herhangi bir yerleşmeye sahne olmamıştır¹³¹.

¹²⁸Oktay Belli, *a.g.m*, s.215-216.

¹²⁹Oktay Belli, *a.g.m*, s.216.

¹³⁰Hasan Tahsin Uçankuş, *a.g.e.*, s.517.

¹³¹Afif, Erzen, “Çavuştepe Kazısı 1977 Çalışmaları”, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, S. XXV-2, Ankara, 1982, s.68; Oktay Belli, *a.g.m*, s.216.

2.3.4. Van-Karagündüz

Karagündüz Höyüğü, Van'ın 35 km kuzeydoğusundaki adını aldığı Karagündüz Köyü'ndedir. Höyüğün varlığı 1956 yılında İngiliz bilim adamı C.A. Burney'in araştırmaları sonucu saptanmıştır. Höyük 75-50-5 m boyutlarındadır. Bunun 1.5 km batısında ise M.Ö. 1000 yıllarına ait bir nekropol alanı mevcuttur¹³².

Foto 12. Van-Karagündüz

Kaynak : <http://www.hemenogren.net/forum/turkiyedeki-tarihi-yerler/141-vanin-tarihi-yerleri.html>.

Van-Karagündüz'deki ilk kazı çalışmalarını 1959 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Afif Erzen başlatmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi ile Van Müze Müdürlüğü; Halaf Kültürü'nün buraya nasıl geldiği, hangi yollarla ulaştığı, Erken Transkafkasya Kültürü'nün kökeni ve gelişimi, bölgenin karanlık olan M.Ö. II. binyıldaki durumu, Urartu Devleti'nin kuruluşuna yol açan dinamikler ve devletin yıkılışından sonra ortaya çıkan durum konusunda gerekli bilgilere ulaşmak için 1992'de Karagündüz Höyüğü kazılarını başlatmışlardır¹³³. Özellikle Karagündüz nekropolünde 1992'de başlayan kazı çalışmaları sonucunda Erçek Gölü'nün yükselmesi üzerine ve gölün sularının höyüğün

¹³²Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Karagündüz Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.168.

¹³³Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Karagündüz Kazıları", s.168.

yakınlarına kadar ulaşması üzerine yerleşim alanının tahrip olacağı endişesi ile 1994 kazı sezonunda burada çok ciddi kurtarma kazısına başlanmıştır¹³⁴.

1992-1996 yılları arasında nekropolde sürdürülen kazılarda 9 mezar açığa çıkarılmıştır. Bunların 6'sı oda-mezar türündedir¹³⁵. Karagündüz oda-mezarlarında çok sayıda iskelet bulunmaktadır. İskelet sayısı mezarın boyutlarıyla orantılı olarak 20'den 80'e değin değişebilmektedir. Bununla birlikte, aynı oda içine gömülmüş, aynı kültürden, kadınlı erkekli cesetler arasındaki ilişki tam bilinmemektedir. Bu yüzden de bunların bir aile-sülale mezarı mı, yoksa başka özellikleri nedeniyle bir araya gömülmüş kişilere ait mezarlar mı olduğu çözülebilmüş değildir. Cesetler mezara ayaklar karna çekik olarak yani hocker durumunda ve belli bir yön anlayışı olmaksızın, bir yanları üzerine gelecek şekilde yatırılmıştır. Her yeni ceset geldiğinde eskiler geriye doğru itilerek ya da toplanarak odada yer açılmış, bunun sonucunda da eski iskeletler odaların arka duvarlarında zamanla bir yığın haline gelmişlerdir. Böylelikle her mezarda yalnızca en son gömünün orijinal durumu korunabilmiştir. Bu durum klasik Urartu oda mezarlarından tanıdığımız bir gömü özelliğidir¹³⁶.

Cesetler mezarlara bir kumaşa sarılı ya da giyimli olarak bırakılmışlardır. Demir eserler üzerinde bu kumaşa ilişkin izlere sık sık rastlanmaktadır. Ayrıca kimi iskeletlerin omuzları üzerinde karşılaşılan süs iğneleri de bir giysinin varlığına işaret etmektedir. Bazı mezar odalarında, normal gömülerin yanında yakılarak gömülmüş kişilerin varlığı da anlaşılmaktadır. Yakma ve normal gömünün aynı mezarda yan yana olması Urartu mezarlarından tanıdığımız başka bir özelliktir¹³⁷.

İskeletler üzerinde yapılan antropolojik incelemelerden erkekler ve kadınların aynı odalara gömüldükleri ve aralarında gömme biçimi açısından cinsiyete dayalı bir fark gözetilmediği anlaşılmaktadır¹³⁸.

¹³⁴Veli Sevin-Ersin Kavaklı-Aynur Özfirat, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1997, s.573.

¹³⁵Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Karagündüz Kazıları", s.168.

¹³⁶Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, İstanbul, 1996, s.23.

¹³⁷Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.23-24.

¹³⁸Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.23-24.

2.3.4.1. Mezar Armağanları

Burada yapılan araştırmalar ölümlerle birlikte mezarlara çeşitli armağanların bırakıldığını ortaya çıkarmıştır. Bunlar arasında değişmeyenler her ceset için bir set oluşturacak türdeki, pişmiş topraktan açıktağızlı bir çanak ile dar ağızlı ve yüksek ya da alçak boyunlu çömleklerdir. Mezarlarda çoğu kez kuzu-oğlak türü hayvanlara ait omurga parçalarının yanında bazı mezarlarda sıvı konduğu da anlaşılmıştır. Bir mezarda kaplara konmuş yiyeceklerle birlikte, koyun-oğlak türü hayvanlara ait alt çene parçaları ele geçirilmiştir. Mezarlara ölü ile birlikte yiyecek bırakma Anadolu'da III. binyıldan beri uygulanan bir görenektir. Bunların, yalnızca öteki dünyaya uğurlanan ölüye bırakılan bir yolluk ya da kesilen kurbandan çok, yaşayanları da kapsayan bir ölü yemeği ile ilgili olduğu da düşünülmektedir. Nitekim Karagündüz ve Dilkaya'da kimi mezar odalarının hemen bitişiğinde tandır ya da ocaklar bulunması gömü sırasında yemekli bir tören yapıldığına ve bu tören için kesilen küçükbaş hayvanların mezarlıklarda pişirilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca gömü töreni sırasında karanlık oda-mezarı aydınlatmak amacıyla pişmiş topraktan kandiller kullanılmıştır¹³⁹.

Mezarlara çanak çömleklerle birlikte çok sayıda armağan bırakılmıştır. Bunlar kişisel süs eşyaları ile törensel silahlardır. Ancak daha sonraki Urartu mezarlarında sıkça karşılaşılan uygulamanın aksine, bunlardan hiçbirisi kırılıp bükülerek kullanılmaz duruma sokulmuş değildir. Aynı şekilde, klasik örneklerden farklı olarak odalara mobilya ve at-koşum takımı parçaları konulduğuna ilişkin en küçük bir iz de yoktur¹⁴⁰.

2.3.4.1.1. Demir Eserler

Mezar armağanları arasında en ilginçini demirden süs eşyaları ile törensel silahlar oluşturur. Daha sonraki klasik Urartu örneklerinde olduğu gibi, Karagündüz demirleri genellikle düşük karbonlu olarak üretilmiş olup yüksek karbon içeren örneklerle de rastlanılmıştır. Tümü dövme tekniğinde yapılmıştır. En yaygın kullanım görmüş süs eşyaları, çoğu kez bilezik, bazen de halhal denilebilecek halkalardır. Halkaların yuvarlak kesitli ya da dövülerek ince bir şerit haline getirilmiş iki türü vardır. İlk türdekiler açıktağızlılar ya da iki ucu birbiri üzerine bindirilmişler olarak gruplanmaktadır. Açıktağızlıların halhal olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir.

¹³⁹Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.25-26.

¹⁴⁰Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.27.

İkinci gruptaki bileziklerden birinin uçları yılanbaşı şeklindedir. Şimdilik sadece Karagündüz'e özgü görünen ikinci türdeki yassı bilezikler de ince ve kalın olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunların tunçtan ve biraz farklı olanlarına Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'de rastlanılmıştır. Demir süs eşyaları arasında sevilen bir başka grup da yüzüklerdir. Bunlar da yuvarlak kesitli ve yassı şerit olmak üzere iki türdür. Yassılaştırılmış yüzüklerden çoğu düzken, bazıları da dışbükey profillidir. Yuvarlak kesitliler ise bazen basit halka, bazen de üç spirallidir. İn situ buluntulardan bunların da birçok parmaktan yan yana kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Çokça görülen mezar armağanlarından biri de süs iğneleridir. Bunların, pelerinlerin iki ucunu omuz üzerinde tutturmak amacıyla kullanıldıkları anlaşılmaktadır. İğnelerin başları topuz, bazen konik bazen de dörtgen prizma biçimlidir. Bunların benzerlerine Ernis ve Dilkaya'da rastlanılmıştır. Bir örnekte ise iğnelerin baş kısmına büyük bir akik taş yerleştirilmiştir. Taşlı iğnelere Hasanlu IV ve Geoy Tepe ile Orta Anadolu'daki İÖ II. binyıl merkezlerinde rastlanılmıştır¹⁴¹.

Armağanlar arasında törensel silahlar da önemli bir yer tutar. Bunlar arasında sapsız hançer namluları iki ağızlı ve tek omurgalıdır. Yuvarlatılmış geniş omuzları üzerinde ahşap kabzanın perçinlenmesine yarayan iki delik bulunmaktadır. K2 mezarından benzeri olmayan erken bir örnekte ise ahşap kabza, alttan ve üstten demirden iki konveks zırhla kaplanmıştır. Buna göre hançer kabzalarının ucu, daha sonraki kimi Urartu örneklerinde olduğu gibi, hilal biçimlidir. İki perçinli sapsız demir namluların benzerleri Kuzey İran'da, Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarındaki Gilan bölgesinin Erken Demir Çağı mezarlarında; tunçtan benzer bir örneğine ise Alacahöyük'ün Hitit Çağı tabakalarında rastlanılmıştır¹⁴².

Daima tek ağızlı olan bıçaklara da rastlanılmıştır. Bıçaklar namluları sap demirli ve sap demirsiz olmak üzere iki çeşittir. İkinci gruba giren bıçaklarda ahşap sap namluya daima bir perçinle tutturulmuştur. Bunlardan ahşap kabzalı küçük çakı türlerinin benzerlerine Hasanlu IV'te rastlanan burnu yukarı kıvrık olanlar ilginçtir¹⁴³.

Bunların yanında mızrak ucu, topuz başı, zincir kümeleri, bastona benzeyen ucu kıvrık çubuklar ve ahşap bir malzeme ile yapıldığı anlaşılan başka örnekler de vardır¹⁴⁴.

¹⁴¹Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.27-36.

¹⁴²Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.36.

¹⁴³Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.36.

¹⁴⁴Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.36.

Karagündüz mezarlarında ortaya çıkarılan demirden yapılmış malzemelerin hem ziynet eşyası hem de törensel silahlar olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca nekropoldeki erken mezarların Hasanlu IV ve Dinkha II'nin başları ile çağdaş olduğu düşünülmektedir¹⁴⁵.

2.3.4.1.2. Tunç Eserler

Karagündüz'deki tunç eserler demir eserlerle kıyaslanmayacak kadar azdır. Daha çok gelişkin dromuslu¹⁴⁶ oda mezarlarda ele geçirilen tunç eserler daima süs eşyası olarak görülmüştür. Görece olarak kullanılan en çok karşılaşılan tür ise süs iğneleridir. Fibula kullanıldığına dair en küçük bir iz yoktur. Şimdiye kadar bulunan tunç iğnelerin sayısı 8'dir. Burada bulunan tunç iğneler yalnızca Van Gölü Havzasına özgüdür¹⁴⁷.

Bunlardan küçük bir çocuk, gömüsüyle (K9) birlikte ve çocuğun sağ omuzu üzerinde *in situ* durumda ele geçirilen tomurcuklu iğne dikkat çekicidir; çünkü burada iğneye, içlerinde küçük bir mavi (göz) boncuğu da olmak üzere, çeşitli boncuklarla birlikte üzeri bezemeli conus ve dentalium kabukları ile alçı taşından disk biçimli amulet - mühür bulunan bir sarkaç asılmıştır. Bu türde sarkıntılı omuz iğnelerinin kullanımı Mezopotamya'da Erken Süllaleler Dönemi'ne değin uzanmaktadır¹⁴⁸.

Yine birkaç örnekle temsil edilen bir başka tunç eser türü de yüzüklerdir. Basit halka ya da boğumlu olarak iki guruba ayrılabilen bu türdeki yüzüklerin benzerlerine Hasanlu IV, Khurvin ve Sialk gibi merkezlerde rastlanmaktadır. Tunç aynı zamanda küpe yapımında da kullanılmıştır. Şimdiye dek ele geçirilen iki çift tunç küpeden biri yuvarlak frit boncuklu, öteki ise ince iki ucu ortaya doğru giderek şişkinleşen türdedir¹⁴⁹.

¹⁴⁵Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.38.

¹⁴⁶Çeşitli kültürlerde, toprak altına ya da kayalara oyulmuş oda-mezarların önlerine eklenmiş kuyu biçimli küçük giriş bölümüne verilen ad. (bkz.; Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s.57.)

¹⁴⁷Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.38.

¹⁴⁸Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.38-39.

¹⁴⁹Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.39.

2.3.4.1.3. Altın Eser

Karagündüz mezarlığında K2 mezarında bulunan dövme tekniği ile altından yapılmış 3.5 gr. ağırlığındaki halka biçimindeki küpe oldukça kıymetlidir¹⁵⁰. Bu altın küpe, iki ucu sivri yuvarlak bir halka ile buna geçirilmiş kertikli kornalin boncuktan oluşturulmuş bir küpedir. Anadolu’da Asur Koloni Çağı’nın erken evrelerinden beri bilinen bu türde küpelerin kullanımı Urartu Krallığı döneminde ufak bir değişikliklerle sürdürülmüştür¹⁵¹. Masif teknikte yapılmış olan küpe ise 2.8 gr. ağırlığındadır¹⁵².

2.3.4.1.4. Mühürler

Karagündüz mezarlarında şimdiye dek iki taş mühür ele geçirilmiştir. Bunlardan ilki su mermerinden yapılmış olup oturur durumda ve başını sola çevirmiş buzağı şeklindedir. K5 mezarındaki bir kadın cesedini boynunda, diğer boncuklarla birlikte bir kolye olarak kullanılmıştır. Dikdörtgen biçimli baskı yüzünde at üzerindeki bir tanrıya ellerini kaldırarak saygı duruşunda bulunan bir adoranta yer verilmiştir. Bu sahne gerek işçilik gerekse konu açısından klasik Urartu stilinden farklıdır. Alçı taşından yapılmış ikinci mühür ise disk biçimli olup bir çocuk mezarında (K9) iğne sarkıcı olarak kullanılmıştır. Biraz aşınmış olmakla birlikte, baskı yüzlerinden birine Urartu gliptiğinin çok sevilen stilize kanatlı bir hayvan motifi kazılıdır ki bu, Van Havzası’nda, Hasanlu IV’teki çağdaşlarından farklı bir mühürcülük ekolünün varlığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Buna karşılık her iki mühürün de gerçek işlevinden çok, Hasanlu IVB’de olduğu gibi birer güç simgesi olarak kullanılmıştır¹⁵³.

2.3.4.1.5. Boncuklar

Van Bölgesi’nde en zengin boncuk, Karagündüz gömütlüğünde ortaya çıkarılmıştır. Erken Demir Çağı ve Urartu Krallığı’nın başlarına tarihlenen mezarlarda bulunan binlerce boncuğun büyük bir çoğunluğu akikten oluşmaktadır. İlginçtir ki

¹⁵⁰Oktay Belli, “Urartuların En Zengin Takı Modası: Küpeler”, *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Sixth International Symposium Of Van Lake Region)*, (09-11 Haziran 2010-Erciş), İstanbul, 2011, s.73.

¹⁵¹Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.39.

¹⁵²Oktay Belli, “Urartuların En Zengin Takı Modası: Küpeler”, *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Sixth International Symposium Of Van Lake Region)*, s.73.

¹⁵³Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.39-40.

Erken Demir Çağı'na ait Yoncatepe mezarlarında ortaya çıkarılan boncukların çoğu da akik taştan yapılmıştır¹⁵⁴.

Sayıları binleri bulan bu boncukların cinsiyet ve yaş farkı gözetilmeksizin çoğu kez kolye, bilezik ya da iğne sarkıcı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Özellikle boncukların mezarlarda cinsiyet ve yaş gözetilmeksizin boyun kısımları ile bileklerine yakın yerde bulunmaları, bunların kolye amacıyla yani süs amacıyla kullandıklarının yanında¹⁵⁶ kötülüklerden koruyucu amulet olarak da kullanıldıklarını göstermektedir. En sık kullanılan boncuk cinsleri akik, kornalin, cam ve frittir. Tunç, kemik, antimon, dağ kristali ve fayanstır maddelerinin daha az kullanıldığı ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Conus, dentelium ve cyprea türünde deniz hayvanı kabuklarının nadir de olsa kullanıldığını görmekteyiz¹⁵⁷.

Urartu Krallığı'nın kurulmasından yıkılışına kadar geçen 250 yıllık bir süre içinde, boncuk kullanımının doruk noktasına ulaştığı anlaşılmaktadır. Boncukların yaygın olarak kullanılmasında toplumdaki refah düzeyinin yüksek bir seviyeye ulaşmasının da büyük etkisi olmuştur. Büyük olasılıkla toplumun her kesimi tarafından kullanılan kolyelerin, kolaylıkla alınıp satılan bir takı olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁸.

Yapılan araştırmalar insanların en sevdiği takıların arasında günümüzde de olduğu gibi boncukların geldiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, insanlar çeşitli taşlardan yapılan boncukları tüm yaşamları boyunca kullanmalarının yanı sıra, öldükten sonra yine boncukları ile gömülmekteydi. Ayrıca boncukların takı amacının yanı sıra, nazar ve kötü ruhlardan koruyan özelliğinin de unutulmaması gerekir¹⁵⁹.

2.3.4.1.6. Çanak Çömlek

Karagündüz Nekropolünde ele geçirilen mezar armağanlarının çok büyük bir bölümü, sayıları birkaç yüzü bulan çanak çömleklerdir. Her ceset için biri et, öteki de içki türünde yiyeceklerin pişmiş topraktan kaplar içinde bırakılmış olması sayısal kabarıklığın tek nedenidir. Çanak çömlekler teknik, biçim ve bezeme anlayışları açısından iki guruba ayrılabilirler. Sayıca fazla olanlar genelde pembe ve çark

¹⁵⁴Oktay Belli, "Urartular'da En Zengin Takı Modası: Boncuklar", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, İstanbul, 2010, s.16.

¹⁵⁵Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.41-44.

¹⁵⁶Oktay Belli, "Urartular'da En Zengin Takı Modası: Boncuklar", s.15.

¹⁵⁷Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.41-44.

¹⁵⁸Oktay Belli, "Urartular'da En Zengin Takı Modası: Boncuklar", s.16-17.

¹⁵⁹Oktay Belli, "Urartular'da En Zengin Takı Modası: Boncuklar", s.16-17.

yapımıdır. En gözde formlar ağız kenarının altı yatay oluk bezemeli, keskin profilli çanaklar ile omuzları üzerinde sıklıkla kabarcıklar ulunan S profilli küçük çömleklerdir. Bu gruptaki çanak çömlekler teknik ve biçim bakımından Elazığ-Bingöl yöresinden doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına değin yayılmış Demir Çağ mallarıyla aynı sınıfa girmektedir. En yakın akrabalar ise Van Gölü havzasındaki Ernis, Ahlat/Süvey, Van Kalesi Höyüğü ve Dilkaya Nekropolünde görülmektedir¹⁶⁰.

İkinci gruptaki kaplar ilkinde oranla daha azdır. En dikkat çekici özellik, yüzeylerinin kalın ve parlak cilalı kırmızı-kahverengi bir astarla kaplanmış oluşudur. En sevilen biçimler basit ağız kenarları dışa çekik, omurgalı çanaklar ile keskin silmeli çömlekçiklerdir. İnce kulpları oluklu, yonca ağızlı testiler de bu gruptandır. Bunlar, basık ve kalın boyunları, bodur gövdeleri ve maden örneklerin tıpa tıpa bir taklidi denilebilecek kulplarıyla türünün en erken temsilcileri durumundadır. Maden prototiplerle ilişkili olan bu gruptaki kapların tümü, teknik ve biçim açısından klasik Urartu seramiğinden tanınan özellikleri yansıtmaktadırlar. Geniş bir bölgeye yayılmış ilk gruptaki malların aksine, Ernis (Ünseli) Mezarlığı'ndan da tanınan parlak kırmızı cilalı seramiğin Erken Demir Çağı'nda yani Urartu Krallığı öncesinde yalnızca Van Havzası'na özgü olduğu söylenebilir¹⁶¹.

Gerek mimari, gerek ölü gömme biçimi ve gerekse kimi armağanlar açısından Karagündüz'deki dromoslu oda mezarlar Urartularınkine oldukça yakın özellikler göstermektedir. Benzer durumun Ernis Nekropolü için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, yukarıda belirtildiği üzere, Urartu Krallığı döneminde hiç görülmeyen önemli özelliklerin bulunduğu açıktır. Bu farklı özellikler Karagündüz ve Ernis mezarları ile klasik Urartu mezarları arasında belirgin bir zaman farkı bulunduğunun göstergeleri olmalıdır. Toplu olarak ele alındığında, aralarında ufak tefek farklılıklar olmakla birlikte, tüm mezarların Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'nin erken evreleriyle çağdaş olabileceğini söyleyebiliriz. Bu dönem Kuzeybatı İran terminolojileriyle “Demir II ya da Late Grey Ware Horizon” (İÖ. 1000-800) olarak tanımlanmaktadır¹⁶².

¹⁶⁰Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.44-45.

¹⁶¹Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü /An Early Iron Age Cemetery Van/Karagündüz*, s.45-46.

¹⁶²Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.47-48.

Sonuç olarak: Urartu Krallığı öncesinde Erçek Gölü ile Van Gölü'nün kuzey, hatta doğu ve batı kıyıları arasında bir kültür birliğinin varlığı, yani materyal kültür açısından söz konusu havzanın ortak bir bölgenin sınırları içinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Klasik Urartu kültürünün köklerinin İÖ. II. binyılın son yüzyılları içinde Van Gölü Havzasında var olduğu söylenebilir. Karagündüz, Ernis hatta Dilkaya nekropollerini Urartu kabile mezarlıkları olarak niteleyebiliriz¹⁶³.

Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü, Urartu Krallığı öncesi dönemde Erçek Gölü ile Van Gölü'nün kuzey hatta doğu ve batı kıyıları arasında bir kültür birliğinin varlığını ortaya koymaktadır. Urartu Devleti'nin kuruluşundan önceye, yaklaşık olarak M.Ö. 1000 yıllarına uzanan bu göçebe aşiret mezarlığında elde edilen sonuçlar, Doğu Anadolu Erken Demir Çağı ve Urartuların kökeni konularının daha iyi anlaşılmasına önemli katkılarda bulunacaktır. Mezar mimarisi, ölü gömme âdeti, maden teknolojisi ve çanak-çömlekçilik, Van Bölgesi Erken Demir Çağ kültürünün Urartularınkiyle yakın bir ilişki içinde bulunduğunu ortaya koymuştur¹⁶⁴.

1994-1999 yıllarında yapılan kazı çalışmaları sonucunda Ortaçağlardan Erken Transkafkasya Dönemi'ne değin uzanan 7 yapı katının varlığı tespit edilmiştir. Bunlar:

1. yapı katı: Ortaçağ Mezarlığı
2. yapı katı: Orta Çağ
3. yapı katı: Geç Demir Çağı
4. yapı katı: Orta Demir(Urartu)Çağı
5. yapı katı: Erken Demir Çağı
6. yapı katı: Orta-Son Tunç Çağı
7. yapı katı: Erken Transkafkasya Dönemi¹⁶⁵, dir¹⁶⁶.

Yapılan kazı çalışmaları sonucunda bunlardan yukarıda da belirtildiği gibi en üstteki ikisi Ortaçağdan kalmadır. 1. yapı katı sırasında tepenin üzeri mezarlık olarak kullanılmıştır¹⁶⁷. Uzun süreli bir boşluktan sonra Karagündüz'ün en ilginç dönemlerinden olan Geç Demir Çağı Tabakası gelmektedir. Çünkü bu dönem Urartu

¹⁶³Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *a.g.e.*, s.48.

¹⁶⁴Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Karagündüz Kazıları", s.169-170; Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu'da Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul, 2011.

¹⁶⁵Erken Transkafkasya Dönemi hakkında bkz. Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu'da Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul, 2011.

¹⁶⁶Veli Sevin-Ersin Kavaklı-Aynur Özfirat, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları", s.573; Veli Sevin-Ersin Kavaklı-Aynur Özfirat, "Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.409-410.

¹⁶⁷Veli Sevin, E. Kavaklı 1995:339 vdd.; Sevin, Kavaklı, Özfirat 1997:573 vdd.

Krallığı'nın yıkılışından sonraki dönemi aydınlatması bakımından oldukça önemlidir. Geç Demir Çağı, mimari kalıntı yönünden çok zayıf olmasına karşılık çanak çömlek malzemesi bakımından oldukça zengindir¹⁶⁸.

Karagündüz Höyüğü kazıları, Urartu Krallığı'nın M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısı içindeki yıkılışından sonra Van Gölü Havzası'nda önemli değişiklikler olduğunu, her alanda büyük bir gerilemenin baş gösterdiğini ortaya koymuştur¹⁶⁹.

Karagündüz Höyüğü'nde 4. yapı katı birkaç evrelili olup en ilginç, Urartu Krallığı Dönemine ait olan 4b yapı katıdır. Yapılan kazılar, Van Kalesi Höyüğü'nde olduğu gibi, klasik Urartu Krallığı Dönemi'nin burada da esaslı bir biçimde temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Karagündüz höyüğünün kuzey kesimindeki 400 m² lik bir alana yayılmış olan geniş avlulu yapı kompleksi dikkat çekicidir. Bu kompleks Urartuların büyük kaleler dışında, höyükler üzerine kurdukları yerleşmelerin tanınması açısından önem taşır. Bu yapının kazısı sırasında pişmiş topraktan ağırşak, kornalin ve mavi renkte boncuklar; tunçtan yüzük halkalar ile üzerine insan yüzü betimlenmiş tunçtan bir levha ele geçirilmiştir¹⁷⁰. Ayrıca Urartu karakterini yansıtan biri tunçtan, diğeri de siyah taştan yapılmış iki mühür yapı da yine burada ele geçmiştir¹⁷¹.

Urartu tabakasının altında Erken Demir Çağına ait başka bir yapı (5. yapı katı) bulunmaktadır. Günümüze silik olarak ulaşabilmiş olan bu tabaka Karagündüz Erken Demir Çağ Nekropolü ile çağdaştır. Bu tabakada yapılan kazı çalışmalarında herhangi bir mimari yapıya rast gelinememiştir. Bu tabaka şimdilik kimi tahıl çukurlarıyla temsil olunmaktadır. Burada ele geçen çanak çömlekler çark yapımı olup Van Gölü Havzası'ndaki Erken Demir Çağ Nekropollerindeki ele geçen çanak çömleklerin benzerleridir¹⁷². Kalıntıları günümüze iyi ulaşmamasına rağmen, Erken Demir Çağı'nın höyükte bir yapı ile temsil olunması son derece önemlidir. Bu Van Gölü Havzasında M.Ö. II. binyıl başlarından beri devam eden pastoral yaşantının Urartu Krallığı öncesi dönemde son bulmaya başladığı, giderek yerleşik düzene geçildiğine kanıttır. Çivi yazılı

¹⁶⁸G.Arsebük, "1998 Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği", Karatepedeki Işık, Halet Çembel' Sunulan Yazılar, G.Arsebük ve Diğerleri.(yay.), İstanbul:715-726.

¹⁶⁹Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Karagündüz Kazıları", s.171.

¹⁷⁰Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Karagündüz Kazıları", s.171.

¹⁷¹Veli Sevin-Ersin Kavaklı-Aynur Özfirat, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları", s. 577.

¹⁷²Veli Sevin-Ersin Kavaklı, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara,1995.

Asur belgelerinde M.Ö. XIII. yüzyılın ortalarından beri verilmeye başlanan yerleşme yerleriyle de ilgili bilgileri de doğrulamaktadır¹⁷³.

Höyüğün kazılan kuzey bölümündeki 6. yapı katı Orta-Son Tunç dönemine ait olup son derece silik bir durumdadır. Ayrıca İlk Tunç Çağı boyunca süre giden yerleşik yaşam adeta kesintiye uğramış gibidir. Bu dönemin en belirgin özelliği boya bezemeli çanak çömleklerdir¹⁷⁴.

Karagündüz Höyüğü'nün en kalın ve en uzun süreli tabakası Erken Transkafkasya Dönemi'ne aittir. Yaklaşık olarak 8-9 m kadar yüksekliğindeki höyüğün en üstteki beş yapı katının toplam kalınlığı ancak 2 metreyi bulmaktadır; geriye kalan 6-7 m kalınlığındaki kültür tabakaları ise – eğer Kalkolitik Çağ iskânı yoksa - tümüyle III. binyıla ilişkindir¹⁷⁵.

Ayrıca Erken Transkafkasya Dönemine ait çanak çömlekleri biçim ve teknik açısından Doğu Anadolu ve Kura-Aras bölgelerinden çok iyi tanınan örneklerin birer kopyasıdır. Burada özellikle oluk ve kazı bezemeli kaplara büyük bir eğilim olduğu açıktır. Bu özelliği ile Van Bölgesi'nin Ernis ve Dilkaya gibi merkezlerinden farklılık gösterir. Karagündüz Höyüğü Erken Transkafkasya Dönemi tabakaları oldukça zengindir. Bu sayede III. binyılda Van Gölü Havzası'nda ortaya çıkan gelişmeler daha iyi anlaşılacaktır¹⁷⁶.

2.3.5. Van-Altıntepe

Urartu Uygarlığı'nı her yönüyle ortaya çıkarmayı amaç edinmiş bulunan kazı ve araştırmalardan biri de Altıntepe kazılarıdır¹⁷⁷.

Altıntepe¹⁷⁸ kazılarının amacı; Urartuların mezar ve ahiret görüşlerini aydınlatmak ve definelerce talan edilen arkeolojik bir alanı koruyarak yeni bir ilgi mekânı ortaya çıkarmaktır.

¹⁷³Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Karagündüz Kazıları”, s.172.

¹⁷⁴Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Karagündüz Kazıları”, s.172.

¹⁷⁵Veli Sevin-Ersin Kavaklı-Aynur Özfirat, “Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları”, s.579.

¹⁷⁶Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Karagündüz Kazıları”, s.173.

¹⁷⁷Veli Sevin -Aynur Özfirat-Ersin Kavaklı, “1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları”, 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.421; Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Altıntepe Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.217.

¹⁷⁸Urartulara ait iki Altıntepe bölgesi vardır. Van/Altıntepe ile Erzincan/Altıntepe. Burada tezimiz ile alakalı olduğu için Van Bölgesi'ndeki Altıntepe'yi ele aldık.

Yapılan kazı çalışmaları Altintepe'nin Urartuların başkenti olan Tuşpa halkının, mezarlık alanı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Burada zaman zaman bulunan Urartu altınları yüzünden "Altintepe" adı verilmiştir¹⁷⁹.

Altintepe nekropolü doğu batı doğrultusunda 1-1,5 km kuzey güney doğrultusunda da birkaç km'lik bir alana yayılmıştır. Büyük bir yağmaya sahne olan bu nekropol ilk kez 1965 yılında Van-Ağrı karayolu yapımı sırasında belirlenmiş ve aynı yıl burada yapılan bir sondaj kazısı ile biri kreasyon, öteki ise inhumasyon türünde iki mezar ortaya çıkarılmıştır¹⁸⁰. Ayrıca Altintepe'nin 3 yeraltı mezarlarında hem taş lahit hem de ahşap lahit kalıntılarının yanı sıra, yakılarak yapılan definlerin izleri de bulunmuştur. Bunlardan en büyük mezar olan Mezar III'ün ince işlenmiş taş lahdinde, iyi durumda koruna gelmiş bir erkek bir de kadın iskeleti bulunmuştur. Kemik bilimi (osteoloji) erkeğin 1,74 boyunda olduğunu, kadının da 1,54 boyunda olduğunu ortaya koymuştur¹⁸¹.

Urartu mezarlarında yapılan araştırmalarda Urartu Krallığı'nda yakarak ya da yakmadan gömü yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. Yönetici kesim ve olasılıkla aileleri kale yakınlarındaki çok odalı kaya mezarlarına, diğerleri ise sosyal statülerine göre toprak altında inşa edilen basit toprak mezarlara veya yakılarak *Urne* adı verilen küplere konulmaktaydı. Kreasyon¹⁸²un amacı; ölülerini gerçek bir hijyenijasyon amacıyla yakarak ortadan kaldırmak veya bedeni majik olarak temizlemek (kirlenmiş vücudu ve ruhu arındırmak) inancıyla yapmış olmaları düşünülebilir. Çünkü 0-1 yaş aralığındaki bebeklerin vücudunun ve ruhunun kirlenmediği düşüncesi hâkim olduğu için yakılarak gömülmemişlerdir¹⁸³.

Altintepe Nekropolünde bulunan kemiklerin yanma sonucunda aldığı renkler; beyaz, gri, mavimsi, kahverengi ve siyah tonlarındadır. Bilindiği gibi ateşe maruz kalan kemikler ısının artışına paralel olarak kahverenginden siyaha kadar değişen renk tonları alır. Isının 800 dereceye gelmesi halinde mavimsi, gri ve beyaz arasında değişen renklenmeler olur. Beyaz renk kemiğin çok yüksek ısıya maruz kaldığını gösterir.

¹⁷⁹Veli Sevin -Aynur Özfirat-Ersin Kavaklı, "1997-1998 Van-Altintepe Urartu Nekropolü Kazıları", s.421.

¹⁸⁰Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Altintepe Kazıları", s.218.

¹⁸¹Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.167.

¹⁸²ölüyü yakarak gömme.

¹⁸³Ayhan Yiğit v.d., "Altintepe Urartu İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi", 20. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs Konya 2004), Ankara, 2005, s.86.

Buradan anlayacağımız bulunan Urartu iskeletlerinin renk tonlarından yakma işlevlerinin değişik derecelerde olduğunu söyleyebiliriz¹⁸⁴.

Altıntepe Nekropolünde şimdiye kadar 38¹⁸⁵ adet mezar incelenmiş ve 3 tür gömü ortaya çıkarılmıştır. Bunlar:

- 1) Kaya Mezarı
- 2) Urne Mezarı (Ölü Çömlekleri)
- 3) Basit Toprak Mezarı¹⁸⁶dır.

2.3.5.1. Kaya Mezarları

Altıntepe nekropolünde en yoğun mezar grubu şimdilik kaya mezarlarıdır¹⁸⁷. Kaya mezarlarının şimdilik sayısı 33'tür. Tüm yumuşak kalkerle kazılmış olan kazı mezarları ortak özelliklere sahiptir. Buna karşılık yön, boyutlar ve içerik açısından birbirlerinden oldukça farklıdır. Olasılıkla ailelerin ekonomik durumlarıyla ilgili olarak irili ufaklı özenli ya da özensiz olarak yapabilmekteydiler¹⁸⁸.

Foto 13. Urartu kaya mezar örneği.

¹⁸⁴ Ayhan Yiğit v.d., “Altıntepe Urartu İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, s.86.

¹⁸⁵ Ayhan Yiğit v.d., “Altıntepe Urartu İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, s.79.

¹⁸⁶ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, s.17.

¹⁸⁷ Veli Sevin -Aynur Özfırat-Ersin Kavaklı, “1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları”, s.423.

¹⁸⁸ Veli Sevin-Aynur Özfırat, “Van-Altıntepe Kazıları”, s.218.

Toprak altındaki tüm mezarlara ortalama 0.90x0.90 m boyutlarında kuyu biçimli bir dramajla girebilmektedir. Bazılarına inişi kolaylaştırmak için küçük basamak oyukları kazılmıştır. Buradan dar ve alçak bir kapıya ulaşmaktadır. Kapı dikine yerleştirilmiş kum taşından ince uzun levhalarla örtülüdür. Buradan daha alçaktaki bir odaya inilmektedir. Cenaze töreni sırasında toprakla doldurulmuş olan dramaj boşaltılıyor, kapıyı örten taşlar kaldırılıyor ve böylece mezar odasına giriliyor. Cenaze töreni bittikten sonra mezar odasının kapısı yeniden ince sal taş levhalarla kapatılıyor. Kuyuya benzer girişi de taş ve topraklarla doldurularak köreltiliyordu. Ailenin yeni bireylerinin gömülmesi gerektiğinde bu kısım yeniden temizleniyor ve gömü işlemine geçiliyordu. Mezarlar biri dışında tek odalı ve farklı yüksekliktedir. Boyutlarla orantılı olarak bu yükseklik 2.00 m ile 0.86 m arasında değişir. Düzgün dikdörtgenimsi plan veren yalnızca bir mezar bulunmuştur. Bunun dışındaki tüm odalar, resmi görünümlü Urartu mezarlığından oldukça farklı bir biçimde, son derece kaba içeriliktir. Ortak özellikleri tabandan yaklaşık 0.50 m kadar yükseklikte irili ufaklı nişlere yer verilmiş oluşudur. Tümü soyulmuş olduğundan kayaya oyulmuş oda mezarlarından uygulanan gömme türleri konusunda çok sağlıklı bilgiye sahip değiliz. Ancak definecilerden artakan buluntular arasında çok sayıda urne parçası, yanmamış insan kemiklerine beraberce rastlanmıştır. Böylelikle daha önce Erzincan-Altıntepe, Adilceviz, Dilkaya ve Karagündüz Erken Demir Çağ Nekropolü gibi mezarlıklarda bilindiği üzere çok sayıda gömünün yapıldığı odalarda genellikle inhumasyon ve kreasyonun yan yana olduğunu söyleyebiliriz¹⁸⁹.

Her ne kadar mezarlar yağmalanmış olsa da her mezarda çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Bunların büyük kısmını çanak çömlekler oluşturur. Parlak kırmızı cilalı yuvarlak ya da yonca ağızlı testiler yine sevilen türlerdendir. Bunların bazıları üzerinde özellikle kulpların üzerine gelecek şekilde kazınarak yapılmış hiyeroglif işaretlerine yer verilmiştir. Ayaklı kadehler tanınan biçimleri aynen yinelerler. Madeni buluntular arasında demir, ahşap ve tunçtan yapılmış kınları içinde bulunan demir kılıçlar ve bıçaklar ile ejder başlı tunç bilezikler ve fibulalar dikkat çekicidir. Tunç ve gümüşten küpeler çoktur. Bunlar da Urartu için tipik olan granülasyon tekniğine sıkça yer

¹⁸⁹Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Altıntepe Kazıları”, s.218-219.

verilmiştir. Bu tür mezarlarda çok sayıda akik, kornalin ve manyezit gibi taşlardan yapılmış boncuklar ele geçmiştir¹⁹⁰.

2.3.5.2. Urne Mezarları

Nekropoldaki ikinci büyük grubu *Urne* türü mezarlar oluşturmuştur¹⁹¹. Urartu halkının bir kısmı ölülerini yakıp, kül ve kemiklerini bir vazo (urne) içine koyarak gömmekteydi. Bir kısmı da ölülerini gömüyordu. Bu iki farklı gömme göreneğinin aynı mezarlıkta var oluşunun gerçek nedenlerini tam olarak bilinmemektedir. Bu belki de Urartu devletini oluşturan iki ayrı etnik grubun varlığıyla ya da sınıfsal farklılıklarla açıklanabilir. Şimdiye dek in-situ durumda yalnızca 3 mezara rastlanmışsa da Altıntepe'deki ikinci büyük grubu *urne* türü mezarların meydana getirdiği kazı sonuçlarından anlaşılmıştır. Burada yakılmış cesetten arta kalanlar ölü kabı içine konarak ağzı bir çanakla kapatılmış ve sonra kap ya da doğal bir kaya oyuğu içine ya da üç yanı levhalarla çevrili üç görünümlü yapan bir haneye yerleştirilerek üzeri toprakla örtülmüştür. Kaya odalarından farklı olarak bunlar bireysel mezarlardır¹⁹².

Daima ağızları yukarı gelecek şekilde yerleştirilen urneler biçim yönünden bilinenleri yinelerler. Bunlar Urartular için tipik olarak parlak kırmızı cilalıdır. Dar ve alçak boyunlu, şişkin karınlı ve halka tiplidirler. Daha kaba yapımlı ve yumurta gövdeli olanlar da vardır. Benzerleri Iğdır, Adilcevaz Dilhoyo'da da rastlanmıştır. Bu tür de mezarlarda ölülerle birlikte kimi armağanlara da yer verilmiştir. Hatta cesedin giyimli olarak ziynet eşyalarıyla beraberce yakıldığı, yakma işinden ortada kalan parçaları urneler içine konulduğu anlaşılmaktadır. Kişisel süs eşyaları arasında taş ve ender olarak ahşap boncuklu kolyeler, tunçtan süs iğneleri, yüzükler ve bilezikler sayılabilir. Bir kısım armağanlar ise urneler dışına bırakılmıştır. Yakılmamış olan bu grupta tunçtan kemerler ön sırayı alır. Ancak bunlar ikiye katlanarak kullanılmaz duruma sokulmuştur¹⁹³.

¹⁹⁰Veli Sevin -Aynur Özfirat-Ersin Kavaklı, "1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları", s.424.

¹⁹¹Veli Sevin -Aynur Özfirat-Ersin Kavaklı, "1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları", s.424.

¹⁹²Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Altıntepe Kazıları", s.217-220.

¹⁹³Veli Sevin -Aynur Özfirat-Ersin Kavaklı, "1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları", s.424; Veli Sevin-Aynur Özfirat, "Van-Altıntepe Kazıları", s.220.

2.3.5.3. Basit Toprak Mezarları

Altıntepe mezarlığındaki üçüncü grup gömü türünü basit toprak mezarları oluşturur. Bu mezar türü en yalın ve ekonomik mezar olduğu için Urartu halkı arasında oldukça yaygındır. Sadece Dilkaya’da bile 150’nin üzerinde örneğinin ele geçmiş olması bu yaygınlığın boyutları konusunda yeterince fikir vermektedir¹⁹⁴.

Altıntepe mezarlığındaki üçüncü grup gömü türü olan basit toprak mezarlarında cesetler doğrudan doğruya toprağa açılmış basit çukurlar içine gömülmüşlerdir. Bu türdeki gömülerin mezarlıkta özel bir yerleri olup olmadıkları tam olarak bilinmemektedir. İncelenen bu türdeki gömülerde yerleştirilen cesetlerin başları kuzeydoğuya bakar. Yüzeyden bir metre kadar derinde saptanan bu mezarlarda iskelet altında ayrıca eski iskelet kemiklerine rastlanılmıştır. Eğer bir karışma söz konusu değilse bu durum aynı çukura farklı zamanlarda çok sayıda gömü yapıldığını gösterir. Bu mezarlarda en üstteki son gömünün kafatası civarında parlak kırmızı çanak çömlek parçaları ile kimi tunç parçaları ele geçmiştir. Üzeri bir kireçtaşı kümesiyle kapatılmış olan diğer bir örnek mezarda ise ceset, kulaklarına tunçtan helezon biçimli küpeleri parmağında birkaç sıralı halka yüzüğü bileğinde boncuklu bileziği ve boynunda kolyesiyle gömülmüştür. Boyun bölgesi ve göğsünde 2 adet tunç iğnesi ele geçirilmiştir. Kolyenin ortasında siyah ve iri bir boncuk vardır. Ahşaptan oyulmuş olan bu boncuk bir boğa kafası biçimindedir. Gerek bu ahşap boncuk ve gerekse baş kısımları dövülerek yassılaştırılmış olan küçük delikli süs iğneleri eşsizdir. Boncuklar içi boş tunç halkalardan helezon biçimli küpeler ve süs iğneleriyle bu mezar klasik Urartu örneklerinden farklı özellikler taşır. Bu belki de mezarın biraz daha erken bir döneme, Erken Demir Çağına gidebileceğini düşündürür. Her ne kadar yağmalanmış olmakla birlikte her an oda-mezarda soygunculardan arta kalan malzemelerin sayısı az değildir. Bunların büyük çoğunluğunu çanak çömlekler oluşturur. Madeni buluntular arasında demir, ahşap ve tunçtan yapılmış kumları içinde duran demir kılıçlar ve bıçaklar ile ejder başlı tunç bilezikler, süs iğneleri ve fibulalar dikkat çekicidir; demirden yapılmış bir at gemi bulunmuştur. Tunç ve gümüşten küpeler çoktur. Bunlarda Urartu için tipik olan granülasyon tekniğine sıkça yer verilmiştir. Akik, kornalin ve manyezit gibi taşlardan boncuklardan çok sayıda ele geçmiştir¹⁹⁵. Özellikle altın ve gümüşten yapılmış boncukların en güzel örnekleri, Altıntepe’de yönetici insanlara ait aile mezarlıklarında

¹⁹⁴Nevzat Çevik, *a.g.e.*, s.16.

¹⁹⁵Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Altıntepe Kazıları”, s.220-221.

ortaya çıkarılmıştır. Çift konik biçiminde yapılan altın boncukların üzeri telle sarılmıştır. Sanki konik biçimli boncuklar, telden yapılmış sezisini uyandırmaktadır. Çift konik biçimli metal boncuklar, Urartu Krallığı'nda en çok sevilen formu oluşturmuştur. Benzer biçimli metal boncuklar Kafkasya'daki Karmir-Blur kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Urartu kuyumcuları diğer takılarda olduğu gibi çift konik biçimde altından yapılan boncukların üzerini de granülasyon tekniği ile bezenmiştir. Yatay olarak deliği bulunan boncukların ipe dizilmesiyle, çok zarif bir kolye örneği ortaya çıkmaktadır¹⁹⁶.

Altın-tepe mezarlarında ortaya çıkan bir başka ilginç boncuk türü, uzun tüp biçiminde yan yana dizilen parçalardan oluşan kolyedir. Genellikle dört uzun tüpün yan yana dizilmesiyle oluşan baklaların üzeri, yine granülasyon tekniği ile bezenmiştir. Bunların altından ve üstünden bir ipe geçirilerek dizilmesiyle oluşan kolye, Urartu kuyumcularının el becerisinin doruk noktasına ulaştığı ve takanların da sanat zevkini gösterişini yansıtmaktadır¹⁹⁷.

Urartu mezarlarında ele geçen buluntular işlevlerine göre üç kümeye ayrılırlar:

- 1-Mezar eşyaları
- 2-Ölünün özel eşyaları
- 3-Ölü armağanları

Yapılan kazı çalışmaları Urartularda mezar yaşamının gerçek bir ev yaşamı gibi olduğunu ortaya koymuştur. Evde aile üyelerinin ortak kullandığı eşyalar nasıl ki evde mevcutsa, aile bireylerinin kullandığı özel eşyaların benzerleri mezarda da mevcuttur. Mezar düzeni ve demirbaşları, ilgili ailenin sosyal sınıfı, dönemi ve kültürüne ilişkin izler verirken kişisel eşyalar da sahiplerinin cinsiyetlerinden meslek ve özelliklerine kadar pek çok bilgi içerirler. Mezardaki eşyalar ölünün yaşarken kullanmış olduğu eşyalardır. Çoğunlukla takılar, giysi malzemesi ve silahlardan oluşur. Örneğin, Altın-tepe III. mezarında, lahidin yanında bulunan kalkan, demir ok uçları ölünün savaşçı bir erkek olduğunu gösterirken, kadın lahidinde de cinsiyetine uygun olarak altın düğmeler, pullar ve değerli eşyalardan yapılmış gerdanlık bulunmuştur. Kadının saraydan biri olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Böylece mezarda iskelet yapısıyla saptanan cinsiyetler de doğrulanır¹⁹⁸.

¹⁹⁶Oktay Belli, “Urartular’da En Zengin Takı Modası:Boncuklar”, s.19.

¹⁹⁷Oktay Belli, “Urartular’da En Zengin Takı Modası:Boncuklar”, s.19.

¹⁹⁸Nevzat Çevik, *a.g.e.*, s.77-79.

Altıntepe mezarlığındaki ilk gömülerin M.Ö. I. binyılın başlarına değin uzandığını söyleyebilecek kanıt olmamakla beraber şimdiye kadar incelenen mezarlar daha çok M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla aittir¹⁹⁹.

Urartu Krallığı'nın kalabalık nüfuslu başkentine ait olan Van-Altıntepe Nekropolü şimdiye kadar bilimsel olarak incelen en geniş Urartu halk mezarlığıdır. Çok sayıda kaya mezarı ile urne ve normal gömünün yan yana görüldüğü bu nekropolden derlenecek veriler çeşitli yönleriyle Urartular hakkında bize ışık tutacaktır²⁰⁰.

2.3.6. Van-Yoncatepe Sarayı

Yoncatepe Sarayı, 1996 yılında Prof. Dr. Oktay Belli'nin başkanlığında yürütülen “Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması” konulu yüzey araştırması sırasında keşfedilmiş; 1997 yılında ise Van Müzesine bağlı olarak, Prof. Dr. Oktay Belli'nin bilimsel başkanlığında kazılara başlanılmıştır²⁰¹.

Yoncatepe Sarayı, bugünkü modern Van kentini 9 km güneydoğusundaki Yukarı Bakraçlı Köyü'nün 1.5 km güneydoğusunda yer almaktadır²⁰².

Yoncatepe Sarayı, zengin su kaynakları ve otlaklarına sahip Keşişgöl Yaylası'na giden yolu denetim altında tutmaktadır. Oldukça güçlü savunma sistemine sahip olan Yoncatepe, bu işlevini Urartu Krallığı'nın yıkılışına değin sürdürmüştür. Saray yerleşmesinin 700-800 m kuzeyinde ise şimdilik Van Bölgesi'nin en eski sulama tesisi olan Harabe Barajı bulunmaktadır²⁰³. Yoncatepe Sarayından bakıldığında kuzeyde Van Kalesi (Tuşpa), Van şehri ve Toprakkale (Rusahinili) çok rahat bir şekilde görülmektedir. Oldukça elverişli ve güçlü savunma sistemine sahip olan Yoncatepe yerleşmesi, bu işlevini Urartu Krallığı'nın yıkılışına değin sürdürmüştür²⁰⁴.

¹⁹⁹Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Altıntepe Kazıları”, s.221.

²⁰⁰Veli Sevin -Aynur Özfirat-Ersin Kavaklı, “1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları”, 425; Veli Sevin-Aynur Özfirat, “Van-Altıntepe Kazıları”, s.221.

²⁰¹Nihal Ayyıldız, “Van-Yoncatepe Sarayı Çanak-Çömlek Parçalarının Değerlendirilmesi”, İstanbul, 2006 (Yüksek Lisans Tezi), s.8.

²⁰²Oktay Belli-Ersin Kavaklı, “1998 Yılı Van-Yoncatepe Urartu Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.435.

Oktay Belli-Mete Tozkoparan, “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Konya, 2004, s.190.

²⁰³Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, “Urartuların Araziden Faydalanma Yöntemleri: Van-Yoncatepe Sarayı ve Yakın Çevresi”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.104.

²⁰⁴Oktay Belli-Vedat Evren, “Van-Yoncatepe Saray Duvarlarında Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, İstanbul, 2010, s.322; Oktay Belli, “Van Bölgesi'nin En Eski Konut Mimarlığı: Yoncatepe Sarayı ve

Foto 14. Yoncatepe Sarayı'nın kuzey cepheden görünümü

Kaynak : Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulanan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.47.

Yoncatepe Kalesi yalnızca hayvancılık ekonomisi için çok önemli bir konumda yer almamış, aynı zamanda tarım alanları için de önemini korumuştur. Örneğin Varak Dağı’ndan Van Ovası’na doğru doğal teraslar halinde alçalarak uzanan arazi, oldukça verimli topraklara sahiptir. Bölgede yapılan tarımın en büyük sorunu, sulamaya karşı duyulan gereksinimdir. Bu yüzden kalenin 800 m batısında yapılan Harabe Barajı, şimdilik Van Bölgesi’nin en eski barajlarından birini oluşturmaktadır. Barajdaki suların yardımıyla yapılan modern tarımdan elde edilen tarım ürünleri, Yoncatepe Kalesi’nde depolandığını kazı çalışmaları sonunda ele geçen çeşitli hububat türlerinden anlamaktayız²⁰⁵.

Aşağı Kent Yerleşmesi”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Seventy International Symposium Of Van Lake Region)*, (04-07 Ekim 2011-Bitlis), Bursa, 2013, s.25.

²⁰⁵Oktay Belli-Mete Tozkoparan, “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, s.190.

Foto 15. Karbonlaşmış yağ tohumları ve küpler içine karbonlaşmış ekmeklik sert buğdaylar örnekleri,

Kaynak : Oktay Belli, “Van Bölgesi’nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.48.

Sivil yerleşim merkezi ile nekropol alanının iç içe olduğu ve basık bir tepe görünümünde olan Yoncatepe’nin en yüksek kesiminde saray, bunun kuzeydoğu eteğinde sivil yerleşim alanı ve kuzey eteğinde de nekropol bulunmaktadır²⁰⁶. Yerleşim merkezi ile nekropol alanının iç içe olmasında kullanılabilir arazinin çok az ve yetersiz olmasının büyük etkisi vardır. Deniz seviyesinden 2050 m yüksekte olan saray yerleşmesi, şimdilik Türkiye’nin en yüksek rakımlı kazı alanını oluşturmaktadır²⁰⁷. Urartuların burayı seçmesinin iki nedeni olabilirdi. Birincisi, saray yerleşmesinin 1,5-2 km doğusunda yükselen Varak ve Erek dağlarının doğudan esen sert soğuk rüzgârları önleyerek elverişli bir iklim sağlaması, İkincisi de Doğu Anadolu Bölgesi’nin en zengin su kaynaklarına sahip olan bu dağların, Van Bölgesi’nin ulaşım yönünden en elverişli ve kolay çıkabilen yaylalarına da sahip olmasıdır²⁰⁸.

Doğu-batı yönünde uzanan saray yerleşmesi, 2.650 m² lik bir alana yayılmaktadır. Arazinin doğu kesimi dik ve eğimli olduğu için, sarayın en önemli mimari yapıları, batıda 1675 m² lik bir alana yapılmıştır. Bu yüzden Yoncatepe Sarayı’nın kapladığı alan, diğer Urartu saraylarına nazaran daha küçüktür²⁰⁹.

²⁰⁶Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, *a.g.m.*, s.106.

²⁰⁷Oktay Belli-Ersin Kavaklı, “1998 Yılı Van-Yoncatepe Urartu Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, s.435; Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.45.

²⁰⁸Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.65.

²⁰⁹Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.45.

Sarayın iki ayrı kapısı bulunmaktadır; bunlardan biri doğu bölümde yer alan odalara açılan kuzeydoğu kapısı, diğeri de sarayın batısında bulunan kapıdır²¹⁰. Temelleri taştan ve bunun üzeri de kerpiçten örülen saraydaki mimari yapıların çok güçlü ve yüksek dış duvarları, aynı zamanda savunma duvarı görevini de görmektedir. Saraydaki mimari yapıların ilk katının duvarları düzgün kum taşlarından, ikinci katın duvarları da kerpiçten yapılmıştır. Bu haliyle Yoncatepe, Zımsım kayalıkları üzerinde bulunan ve çevresi sur duvarı ile çevrili olmayan Toprakkale'nin (Rusahinili) konumuna çok benzemektedir. Ancak Toprakkale'de ulusal tanrı Haldi adına bir tapınak olmasına karşın, Yoncatepe yerleşmesinde tapınak yoktur. Bilindiği gibi Urartu saraylarının çoğu yüksek ve yalçın kayalıklar üzerinde çevresi çok güçlü savunma duvarları ile çevrelenen kaleler içinde bir veya iki tapınak ile birlikte planlanarak yapılmıştır. Şimdilik bu kuralın dışında kalan tek yerleşme Patnos'daki Giriktepe Sarayı'dır. Bu yüzden Yoncatepe Sarayı, alçak bir tepe üzerinde bulunan Giriktepe Sarayı'nın konumuna çok benzemektedir. Son sekiz yıldan beri akropolde yapılan kazı çalışmalarında herhangi bir çivi yazısına ve de erzak küpleri üzerinde işaret, ölçek ve çivi yazısı ile resim yazısına rastlanılmamıştır. Çok büyük bir olasılıkla Yoncatepe Sarayı, yerleşim merkezi ve nekropolü, Urartu Krallığı egemenliğine tabi olan bir yerel beyliğe ait olmalıdır. Bilindiği gibi hem Asur kaynakları hem de Urartu kaynakları bu tür beyler hakkında bilgiler vermektedir²¹¹. Örneğin Van'da bulunan küçük bir stel üzerinde şunlar okunmaktadır:

*Rusa oğlu Argiştı, Gilurani'nin
Ormanının önü olan bu yerden,
Batu oğlu İşpilini'nin bahçesine kadar,
Okunu 950 lokat (yak. 485 m) attı*²¹².

²¹⁰Oktay Belli, "Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", s.46.

²¹¹Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, *a.g.m.*, s.107.

²¹²Oktay Belli, "Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", s.47.

Foto 16. Karbonlaşmış ekmeklik sert buğdaylar, mercimekler, nohut ve üzüm çekirdekleri

Kaynak : Oktay Belli, “Van Bölgesi’nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, , İstanbul, 2006, s.48.

Van Bölgesi’ndeki Urartu kalelerinin erzak depolarında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan tarım ürünleri ile meyve türleri oldukça çeşitli ve fazladır. Özellikle Yoncatepe Sarayı ve nekropolları ile Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri’nde çok büyük miktarda çeşitli tarım ürünleri ve meyve türleri ortaya çıkarılmıştır. Yoncatepe Sarayı kuzey mutfağında yonca ağızlı bir testi içinde Yağ Bitkisi (*Camelina Sativa*) bulunmuştur. Ayrıca Mercimek (*Lens Culinaris*), Burçak (*Vicia Ervilia*), Kabuklu Arpa (*Hordeum*), Ekmeklik Sert Buğday (*Triticum Aestivum*) ele geçmiştir. Yine Yoncatepe nekropolündeki 3 no’lu mezarda Üzüm (*Vitis Vinifera*) ile karbonlaşmış burçak Nohut (*Cicer Arietinum*) kalıntılarına rastlanılmış olup şimdiye kadar ortaya çıkarılan karbonlaşmış tarım ve meyve türleridir²¹³.

Yoncatepe Kalesi nekropolünde bulunan ve Oktay Belli Hoca’nın 3 nolu mezar olarak adlandırdığı gömütte ele geçen üzüm çekirdeği şimdilik ele geçen en eski üzüm çekirdeğidir. Buradan da anlaşılacağı üzere Urartular, ölen kişiye çeşitli yiyecek ve yemeğin dışında o mevsimin meyveleri de sunulmaktaydı²¹⁴. Gömütte bulunan yiyecekler bize Urartuların ahiret inancına sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Tarım ürünlerinin türleri ve benzer yollarla depolandığı konusunda Grek tarihçileri ilginç bilgiler vermektedir. Tarihin babası Heredotos, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki üzüm bağlarından elde edilen kaliteli şarabın güneyde Basil kenti

²¹³Oktay Belli, “Van Bölgesi’nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri”, s.44-47.

²¹⁴Oktay Belli, “Van Gölü Havzası’nda Urartu Bağcılığı ve Şarap Kültürü”, s.24.

pazarlarında satıldığını yazmaktadır. M.Ö. 400 yılında ise Xenophon'un Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki köy konutlarının depolarında biriktirilen şarap, susam yağı ve diğer tarım ürünlerinin türleri konusunda verdiği bilgi, Urartu kalelerinin depolarında ortaya çıkarılan tarım ürünlerinin benzerini oluşturmaktadır²¹⁵. Yoncatepe Sarayı'nda yapılan kazı çalışmaları sonucunda depo odalarında birçok çanak çömlek örneklerine rastlanılmıştır. Bu depo odalarına yerleştirilen küpler yağ, bakliyat, susam vb. gıda ürünlerini uzun bir süre muhafaza edebilmektedir. Yoncatepe çanak çömlekleri üzerinde yapılan incelemeler sonucunda incelenen 256 keramik içinde, Yoncatepe Saray Keramikleri'nin %52.2'sini (133 adet) çanakların oluşturduğu görülmüştür. Bu çanak türlerine Ayanis, Bastam, Iğdır, Batı İran, Van-Dilkaya Höyüğü ve Van Kalesi'nde de rastlanılmıştır. Yoncatepe Sarayı'nda ele geçirilen çanak çömlek parçalarının geneline baktığımızda bu kapların, yaklaşık 3/2'sinin Urartu keramiklerinin en belirgin özelliği olan kırmızı ve kırmızımsı kahverengi astarlı mallardan oluştuğunu görürüz. Urartu Saray keramiklerinde görülen ince, kırmızımsı astar ve ince kum katkısı da bu çanak çömleklerde yoğun olarak görülmektedir²¹⁶.

2003 yılında sürdürülen kazı çalışmalarında küçük buluntuların sayısı ve çeşitliliği oldukça fazladır. Örneğin tunçtan yapılmış iki küçük fibula, tunçtan yapılmış at koşumuna ait umbular, kabara başlı çiviler, çeşitli taşlardan yapılmış kolyeler ve kumaş parçaları elde edilmiştir. Fibulalar gibi birçok çanak çömlek, tabak, testi, depolama kapları M.Ö. 7. yüzyıla aittir. Bunların yanında neye ait oldukları tam olarak bilinmeyen çok sayıda demir ve bronz parçaları ile kemikten yapılmış ok uçları da bulunmuştur. Metal eşya ve silahların yangından sonra nemli bir ortamda kalmış olmaları, aşırı derecede korozyona uğramalarına ve kırılmalarına neden olmuştur. Hiç kuşkusuz bu buluntuların en ilginç kemikten yapılmış ok uçları oluşturmaktadır²¹⁷.

Yoncatepe Sarayı'nda yapılmış olan kazı çalışmalarında çekiç başlı savaş baltaları, topuz başları, demir kılıç, ok uçları, kargılar, yassı keski, alet (eğiş), dirgen, kürek ve kaşıklara rastlanılmıştır²¹⁸.

²¹⁵Oktay Belli, "Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.397.

²¹⁶Nihal Ayyıldız, *a.g.e.*, s.71-76.

²¹⁷Oktay Belli-Mete Tozkoparan, "2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", s.192.

²¹⁸Oktay Belli, "Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", s.50-55.

Foto 17. Demir kılıç ve buluntu yeri

Kaynak : Oktay Belli, ‘‘Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulanan Demir Eşya, Alet ve Silahlar’’, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.51.

2002’de yapılan kazı çalışmaları sonucunda sarayın batı bölümündeki üç küçük odadan biri olan kuzeydeki odanın tabanında bir demir ‘‘balta’’ bulunmuştur. Ağaçtan yapıldığı için sap kısmı tamamen çürümüştür. Ayrıca 2700 yıl boyunca nemli bir ortamda kalan demir balta oksitlenmiş olmasına rağmen metal özelliğini kaybetmemiştir. Şu anda 1.494 kg ağırlığında olan baltanın, ilk yapıldığı sırada 2 kg’dan fazla olduğu sanılmaktadır. Tek parça demirden dövme tekniği ile yapılan balta, uzun süre kullanıldığı için ağız kısmı ile çekiç kısmı aşınmasına rağmen ağız kısmı hala keskindir. M.Ö. 7. yüzyıla ait olan bu balta, çekiç başlı diğer Urartu baltaları gibi namlu kısmı geniş olmayıp gövdenin bir devamı niteliğindedir. 2004 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında sarayın kuzeybatısındaki odasında, yine M.Ö. 7. yüzyıla ait olan ikinci bir demir balta bulunmuştur. Baltayla birlikte birçok bronz kalkan çakıntısı da bulunmuştur. Öteki balta gibi 26 cm uzunluğunda olan bu baltanın da aynı usta tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Diğer balta gibi bu baltanın namlu kısmı geniş olmayıp tam kare biçimlidir. Bu balta da yangından ve daha sonra da nemden dolayı oksitlenmiştir. Yangından dolayı baltanın ağaçtan yapılmış sap kısmı tümüyle yok olmuştur. Tek parça demirden dövme tekniği ile yapılan baltanın mevcut ağırlığı 1.986 kg ise de ilk yapıldığı sıradaki ağırlığının 2.400 kg olduğu sanılmaktadır. Yalnız bu

balta bugüne değin bulunan çekiç başlı diğer Urartu baltalarının en ağırını oluşturmaktadır²¹⁹.

Foto 18. Çekiç başlı demir baltanın üstten ve yandan görünümü

Kaynak : Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.50.

Şimdiye kadar Yoncatepe’de sürdürülen arkeolojik kazılarda, nekropolde M5 mezarında bir adet ve sarayın çeşitli depolarında ise dövme tekniği ile yapılmış 7 adet “topuz başı” ortaya çıkarılmıştır. Depo odalarında bulunan topuz başlarının bir kısmının sarayın birinci katındaki silah odalarında çıkan yangın ve yıkım sırasında aşağıya düştüğü sanılmaktadır. Ortaya çıkarılan demir topuz başları farklı biçimlere, büyüklüklere ve ağırlıklara sahiptir. Ortak olan özellik ise tahta bir sopaya geçmesi için orta kısımlarının sap delikli olmasıdır. En küçük topuz başı 86 g en büyük topuz başı ise 348 g ağırlığındadır. Ancak korozyona uğrayan ve aşınan topuz başlarının ilk yapıldığı sıradaki ağırlıklarının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Topuz başlarının biri disk biçimli diğerleri de oval biçimlidir. Oldukça ilginç olan disk biçimli topuz başının benzeri şimdilik Urartu Krallığı’nın yayılım alanında görülmezken, yalnızca Van Gölü’nün kuzeyinde yer alan ve Erken Demir Çağı’na tarihlenen Ernis-Evditepe nekropolünde bulunan disk biçimli demir topuz başına benzemektedir. Oval biçimli demir topuz başlarının benzerleri de yine Erken Demir Çağı’na tarihlenen Karagündüz ve Ernis-Evditepe nekropollarında bulunmuştur. İlginçtir ki bugüne değin Urartu Krallığı’nın yayılım alanında demirden yapılmış topuz başlarının benzerine Yoncatepe dışında şimdilik rastlanılmamıştır²²⁰.

²¹⁹Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.48-50.

²²⁰Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.50-51.

Foto 19. Demir kopuz başları

Kaynak : Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.51.

Yukarı Anzaf Kalesi’nde Tanrı Haldi tapınağının batısında bulunan bronz bir kalkan parçası üzerindeki resim sahnesindeki birbiri peşi sıra savaşa giden Urartu tanrıları ellerinde farklı silahlar taşımaktadır. Urartu tanrılar listesindeki 5. sırada yer alan Tanrı Turanî ile 9. sırada yer alan Arsimela, ileriye doğru uzattıkları sol eliyle kalkan, arkada havaya kaldırdıkları sağ eliyle de bir topuzu sapından tutmaktadır. Tanrı Turanî’nin tuttuğu oval biçimli topuz, Erken Demir Çağı ve Yoncatepe topuz başlarına, Tanrı Arsimela’nın tuttuğu topuz da Aşağı Anzaf Kalesi’nde bulunan topuz başına benzemektedir. Anlaşıldığı üzere Van Gölü Havzası’nda demirden dövme tekniği ile yapılan disk ve oval biçimli topuz başlarının Erken Demir Çağı’ndan Urartu Krallığı’nın sonlarına değin kullanıldığı anlaşılmıştır²²¹.

Yoncatepe Sarayı nekropolünde birçok “ok uçları” bulunmuştur. Demirden dövme tekniği ile yapılan ok uçları genellikle söğüt yaprağı biçimindedir. Gövde ve sap kısmı olmak üzere iki bölümden oluşan ok uçları, ortalama 7-10 cm uzunluğundadır. Gövde uzunlukları 4-7 cm, sap kısımları ise 4-6 cm arasında değişmektedir. Ok uçları bu haliyle ortalama 18-25 g ağırlığındadır. Ok uçlarının sap kısmıyla beraber 60-70 cm olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür oklar büyük yaylar tarafından atılıyordu. Yapılan araştırmalar okların av ve savaşlarda yaygın olarak kullanılmasının yanı sıra ok atma

²²¹Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.51-52.

yarışmalarında da kullanıldığını ortaya koymuştur. Bronz kemer ve levhalar üzerine betimlenen resim sahnelerinde okların yay ile nasıl taşındığı ve nasıl kullanıldığı görülmektedir. Yukarı Anzaf Kalesi'nde ulusal Tanrı Haldi Tapınağı'nın batısında bulunan bronz kalkan parçası üzerindeki betimlemede savaş tanrılarında Şebitu, ileriye doğru uzattığı sol eliyle bir yayı ortasında tutmakta, sağ eliyle de iki oku sapından tutmaktadır. Şimdiye kadar bir Urartu tanrısının ok ve yay taşıdığı görülmemiştir. Tanrılar geçitinin sağ tarafında ise Asur askerleri ile süvarilerinin sırtlarına saplı olarak gösterilen oklar da okların savaşlarda nasıl kullanıldığını ve zaferlerin kazanılmasındaki büyük etkisini göstermesi açısından önemlidir²²².

Tek parça demirden dövme tekniği ile yapılan “*kargılar*” ortalama 10-34 cm uzunluklarında değişmekte olup ağırlıkları da 120 ile 200 g arasında değişmektedir. Kargıların çekilen röntgenlerinden bunların da tıpkı ok uçları gibi çelikleştirilmiş olduğunu göstermiştir. Demir kargıları ok uçlarından ayıran özelliği, sap kısmının içinin sopanın geçmesi için boş bırakılmasıdır. Sap kısmıyla beraber kargıların uzunluğunun 140 ile 170 cm arasında değiştiği düşünülmektedir. Saldırı silahı olan kargıların savaş ve avlarda sıklıkla kullanıldığını, bronz kemerler üzerindeki resim sahneleri doğrulamaktadır. Oklar gibi savaşlarda zaferin kazanılmasında kargıların da önemli etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Urartu Tanrılarının ölüm saçan silahını oluşturan kargılar hakkında, çivi yazılı belgeler ilginç bilgiler vermektedir²²³.

Foto 20. Demir kargılar

Kaynak : Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.85.

²²²Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.52.

²²³Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.52-53.

Yoncatepe Sarayı odalarında bulunan demir eşya ve aletlerin çoğu, mutfak odasında ortaya çıkarılmıştır. Burada ortaya çıkarılan “*yassı keski*”, diğer Urartu kalelerinde bulunan yassı biçimli demir keskilere benzemektedir. Mutfak odasının kuzeydoğu köşesine yakın yerde 75 cm uzunluğunda bulunan demir alet köy mutfağındaki ocakları karıştıran “*Eğış*” e benzemektedir. Bu aletin bir ucu çengel biçimli olup gövdesi yuvarlak kesitlidir. Diğer ucu ise dörtlü tırmık biçimli olup ocaklardaki ateşi karıştırmak için kullanıldığı sanılmaktadır. Ancak bu alet aşırı bir şekilde oksitlendiği için parçalara ayrılmıştır. Yine mutfağın kuzeybatı köşesine yakın yerde yangında ağaç sapı yanmış üç çıkıntısı olan 72 cm uzunluğundaki “*dirgen*”, in-situ olarak bulunmuştur. Burada bulunan demir dirgen, bronz ve demirden yapılan diğer Urartu dirgenlerinin bir benzeridir. Ancak bugüne değin ilk kez metalden yapılmış bir dirgen mutfak odasında bulunmuştur. Asur resim sanatında benzer biçimli dirgenler savaş aleti olarak betimlenmişse de şimdilik Urartu resim sanatı metal dirgenlerin savaş aleti olarak kullanıldığı konusunda bir bilgi vermemekle beraber, bunların tarım alanları ile mutfaklarda kullanıldığını göstermektedir²²⁴.

Küveti çevreleyen kerpiç duvarın doğu yüzü yakınında ve atık su kanalının 25 cm kuzeyinde, taban yüzeyinde demirden dövme tekniği ile yapılmış bir “*kürek*” bulunmuştur. Nemden dolayı oksitlenen küreğin ağaç sapı da çıkan yangında tamamen yanmıştır. Küreğin dikdörtgen biçimli olan ağız kısmının çok kısa olması küreğin uzun yıllar kullanıldığını göstermektedir. Bu yüzden küreğin ağız kısmı oldukça aşınmış olup kütleleşmiştir. Bu kürek daha önce bulunan dikdörtgen biçimli Urartu küreklerine benzemesine karşın, onlardan daha küçüktür. Benzer biçimli kürekler, Müküs ve Bitlis’te demirciler tarafından hala yapılmaktadır. Yani Yoncatepe Saray mutfağında bulunan demir kürek, Müküs ve Bitlis’te yapılan demir küreklerin ilk örneğini oluşturmaktadır²²⁵.

Yine Yoncatepe Saray mutfağında bulunan demir “*kaşıklar*”, bir başka ilginç buluntuyu oluşturmaktadırlar. Mutfak tabanında bulunan demir kaşık, çıkan yangından ve daha sonra da nemden aşırı bir şekilde etkilendiği için korozyona uğramıştır. Tek parça dövme tekniği ile yapılan kaşığın sap kısmı 21 cm olup toplam 25 cm uzunluğundadır. Kaşığın sapı çok uzun olmasına karşın, kepçe kısmı küçüktür ve uzun sap ile çelişki oluşturmaktır. Uzun saplı kaşık, yemeklerin karıştırılması işleminde

²²⁴Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.53.

²²⁵Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, 54.

kullanılmış olmalıdır. Kaşığın uç kısmı çok uzun süre kullanıldığı için aşınmıştır. Mutfağın batısındaki banyo odasında bulunan bir başka demir kaşık, bundan daha küçüktür. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki arkeolojik kazılarda ilk kez ortaya çıkarılan demir kaşıklar, günümüzde kullanılan kaşıkların ilk örneğini yansıttığı için çok büyük bir önem taşımaktadır. Bu tür kaşıkların benzerleri genellikle ağaçtan yapılmıştır ve zaman içerisinde çürüdükleri için günümüze ulaşmamıştır. Sarayda metal kaşıkların kullanılması Urartu mutfak kültürüne büyük bir zenginlik kazandırmaktadır²²⁶.

Akropolde bulunan odalardan birinin tam ortasında 1.68x1.65 m büyüklüğünde kare biçimli bir sunak bulunmuştur. Tabana yerleştirilen sunak 18 cm genişliğinde ve 30 cm yüksekliğinde dört adet dikdörtgen biçimli kalker taşının birleştirilmesinden oluşmaktadır. Taşların çok büyük bir özenle işlendiği ve birleştirildiği görülmektedir. Kare biçimli sunağın tabanı sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. İçinde bulunan kül ve kömür tabakasının da gösterdiği gibi, çok büyük bir olasılıkla bunun bir kutsal ateş sunağı olduğu anlaşılmaktadır. Özenli işçiliği ve konumu, ateş sunağının odanın en önemli eşyası olduğunu göstermektedir. Van Bölgesinde benzer biçimli ateş sunağı, Ayanis Urartu Kalesi'nde Tanrı Haldi'ye ait tapınağın hemen kuzeydoğu duvarının köşesinde ortaya çıkarılmıştır²²⁷.

Sarayın güney batısında 5.75x5.80 m büyüklüğünde D7 odasında kumaş parçaları bulunmuştur. Bu bulgu odanın üzerinde bulunan ikinci katta dokuma tezgâhlarının var olduğunu gösterir. Ayrıca kapı girişinin çevresinde boncuk taneleri bulunmuş olup, bunların dokuma tezgâhlarında çalışan kadınlara ait olduğu sanılmaktadır. Ayrıca kadınlara ait bronz saç ve giysi iğneleri de bulunulmuştur. Kaleye yapılan ani düşman saldırısı sırasında, bronz iğneler ve kolyeler, panik içinde kaçan kadınlardan düşmüş olduğu düşünülmektedir. Demirden yapılan eşya silahların çoğu nemden korozyona uğramış olup, dövme tekniği ile yapılan demir bıçak iki parçaya ayrılmıştır. Ayrıca kazı sırasında demirden elips biçimli bir topuz başı da bulunmuştur. 2004 yılında yapılan kazı çalışmalarında bu topuz başının bir benzeri depo odasında bulunmuştu²²⁸.

D7 Odası'nda bulunan küçük buluntular oldukça ilginçtir. Burada çeşitli büyüklükte açık renkli ağırşaklar ve karbonlaşmış kumaşlar ele geçmiştir. Kumaş

²²⁶Oktay Belli, "Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", s.54-55.

²²⁷Oktay Belli-Mete Tozkoparan, "2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", s.192.

²²⁸Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, *a.g.m.*, s.107-110.

parçalarının büyük miktarda olması dikkat çekicidir. Çıkan yangının ısısından dolayı karbonlaşan kumaşların rengi anlaşılamamaktadır²²⁹.

D7 Odası'nın en ilginç buluntusu, şimdiye kadar Urartu Krallığı'nın yayılım alanında sürdürülen arkeolojik kazılarda benzerine rastlanılmayan ağaçtan yapılmış bir bastondur²³⁰. Üçte ikisinden fazlası sağlam olan baston, günümüzde ağaçtan yapılan bastonların ilk örneğini oluşturmaktadır. Dört parçaya ayrılmış bastonun bir parçası yanarak yok olmuştur. Ortalama 1.5-2 cm çapında bir ağaçtan yapılan baston şu anda 43 cm uzunluğunda ise de, ilk yapıldığı sırada bunun 65-70 cm uzunluğunda olması gerekmektedir. Bastonun baş kısmı gövdenin bir devamıdır ve günümüze değin kullanılan baston başları gibi klasik bir biçim göstermektedir. Tam bir soru işareti, ya da çengel biçiminde olan bastonun baş kısmının, yaş ağacın yere çakılan çubuklar arasına sıkıştırılması ve azından birkaç su ile ıslatılması sonucunda bükülerek çengel biçimine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmalar bastonun meşe ağacından yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca baston oldukça sade yapılmış olup üzerinde herhangi bir motife de rastlanılmamıştır.²³¹ Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan ağaç bastonları da tıpkı Yoncatepe bastonu gibi sadedir. Günümüzde Ahlat, Erciş ve Adilcevaz'da ağaç baston üretimi yapılmakta olup; en büyük baston üretim merkezi Ahlat İlçesi'dir²³².

Sonuç olarak Yoncatepe Sarayı'nda bulunan ağaç baston, Van Bölgesi'nde en azından 2700 yıldan beri baston üretildiğini ve kullanıldığını göstermektedir. Bu yüzden Yoncatepe bastonu, şimdiki bilgilere göre Anadolu ve hatta dünyanın en eski ağaç bastonunu yansıtmaktadır²³³. Dünyaca ünlü Yoncatepe bastonu, günümüzde Van Müzesi'nde sergilenmektedir²³⁴.

²²⁹Oktay Belli-Vedat Belli, "Anadolu ve Dünyanın En Eski Ağaç Bastonu ve Urartu Mühürçülük Sanatında Baston Sahneleri", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.35.

²³⁰Oktay Belli-Vedat Belli, "Anadolu ve Dünyanın En Eski Ağaç Bastonu ve Urartu Mühürçülük Sanatında Baston Sahneleri", , s.39.

²³¹Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, *a.g.m*, s.107-110.

²³²Oktay Belli-Vedat Belli, "Anadolu ve Dünyanın En Eski Ağaç Bastonu ve Urartu Mühürçülük Sanatında Baston Sahneleri", s.39.

²³³Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, *a.g.m*, s.111.

²³⁴Oktay Belli-Vedat Belli, "Anadolu ve Dünyanın En Eski Ağaç Bastonu ve Urartu Mühürçülük Sanatında Baston Sahneleri", s.40.

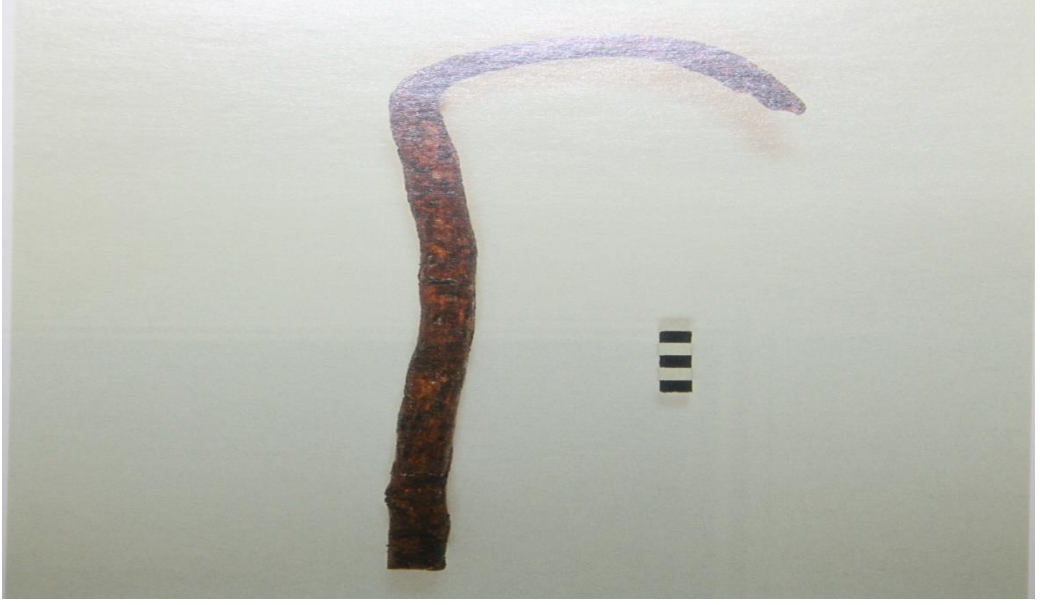

Foto 21. Meşe ağacından yapılmış baston,

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, s.111.

Ayrıca Van Bölgesi’nin en zengin demir eşya, alet ve silahlarının bulunduğu Yoncatepe Sarayı’nda demir eşya, alet ve silah üretme geleneğini, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde Bitlis başarılı bir şekilde devam ettirmiştir²³⁵.

Yoncatepe Sarayı, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu Bölgesi’ne kuzeyden ve doğudan bir çekirge sürüsü gibi giren İskitler tarafından diğer Urartu kaleleri ile birlikte yakılıp yıkılmıştır. Van bölgesinde kazısı yapılan Çavuştepe, Van Kalesi, Toprakkale, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ile Ayanis Kalesi’nin tahrip katında ortaya çıkarılan İskitlerin yangın oklarının benzerleri burada da bulunmuştur. Sarayın savunma yönünden en zayıf kesimini oluşturan kuzey ve kuzeydoğusundan saldırıya geçen İskitler, belki de atmış oldukları bronzdan yapılmış mahmuzlu ok uçları ile yangın çıkmasını ve panik yaşanmasını sağlamış, sonra da öldürücü darbeyi vurmuşlardı²³⁶. Depolarda bulunan karbonlaşmış buğdaylardan İskit saldırılarının Ekim ayında yapıldığı anlaşılmaktadır²³⁷.

Korkunç yıkım ve yağmadan canını zor kurtaran halk, taşınabilir eşya ve silahlarıyla birlikte Erek Dağı’na sığınmıştır. Ayrıca saraydaki insanların kaçarken

²³⁵Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.55.

²³⁶Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.65.

²³⁷Oktay Belli-Mete Tozkoparan, “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, s.193.

yanlarına yiyecek ve bakliyat aldıkları anlaşılmaktadır²³⁸. Büyük Salonun döşeme taşları üzerine dökülen mercimek tanelerinin yanı sıra mutfakta pişirilerek tabak içine konulan yemeğin yenilmeden bırakılması kaçışın ne denli acele ve panik içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu yıkımdan sonra saray kesimi bir daha yeni bir yerleşmeye uğramamıştır²³⁹.

2.3.7. Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri

Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'nın yükseliş ve geç dönemlerine ait kazı çalışmaları yapılmıştır. Kuruluş dönemini de aydınlatmak için Urartu Krallığı'nın kuruluş dönemine ait Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri kazı çalışmaları yapılmıştır. 1991 yılından itibaren sürdürülen bu kazı çalışmalarında Urartu tarihine, mimarisine, dinine ve sanatına çok büyük katkılar sağlamıştır²⁴⁰.

Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri, bugünkü modern Van kentinin 11 km kuzey doğusunda²⁴¹ Van-Özalp karayolu üzerinde günümüzdeki Dereüstü Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır²⁴². Stratejik yönden dönemi için çok büyük bir öneme sahip olan Anzaf Kaleleri, içinde iki Urartu başkentinden *Tuşpa* (Van Kalesi) ve *Rusahinili* (Toprakkale)'nin de bulunduğu Van Ovası'nın büyük askeri merkezleridir. Bu kaleler bulundukları coğrafi bölgede M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde kurulan kaleler arasında bilinen en güçlü askeri ve ekonomik tesisler durumundadır²⁴³.

²³⁸Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, *a.g.m.*, s.107.

²³⁹Oktay Belli-Vedat Evren, "Van-Yoncatepe Saray Duvarlarında Yapılan Restorasyon Çalışmaları", s.322; Oktay Belli, "Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", s.47; Veli Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular", s.65; Oktay Belli-Mete Tozkoparan, "2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", s.193.

²⁴⁰Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.201.

²⁴¹Vedat Onar-Oktay Belli- Hasan Alpak, "M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Ortaya Çıkarılan Büyükbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği Çıkarılması Bulguları", *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu(International Symposium Of Van Lake Region)*, Ankara, 2008, s.195; Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Konya, 2004, s.176.

²⁴²Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.13, İstanbul, 2002, s.18.

²⁴³A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, "Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Bronz Kalkan Parçası'nın Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi", *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1996, s.30.

Foto 22. Anzaf Kalelerinin lokasyonu

Kaynak : Oktay Belli-Hüseyin Toroğlu, “Urartuların Arazinin Coğrafi Özelliklerinden Faydalanma Yöntemleri”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.59.

Aşağı Anzaf Kalesi, Urartu Kralı İşpuini, Yukarı Anzaf Kalesi de bu kralın oğlu Menua tarafından yapılmıştır. 6000 m² lik bir alan üzerine kurulan Aşağı Kale, deniz seviyesinden 1900 m yüksekliğinde olup fazla engebeli olmayan kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Askeri ve ticaret yollarının Urartu başkenti Tuşpa’ya ulaşmadan önce bir düğüm noktasında yer alan Aşağı Anzaf Kalesi, tümüyle askeri amaçlı yapılmıştır. Örneğin kalede bulunan altı inşaat yazıtında da Kral İşpuini çok güçlü bir kale yaptırdığından söz etmektedir²⁴⁴.

800 m güneyde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi ise, Aşağı Anzaf Kalesi’nden 10 kat daha büyüktür. Deniz seviyesinden 1995 m yüksekliğinde olup Türkiye’nin ikinci yüksek rakımlı kazı alanını oluşturmaktadır. 60.000 m² lik bir alana yayılan kale, kendisine sur ile birleşik olarak yapılan güneyindeki aşağı kent ile birlikte 200.000 m² lik bir alanı kaplamaktadır. Kalenin doğusunda bulunan Yukarı Anzaf Barajı, kuzeyinde bulunan geniş ve bereketli topraklardan elde edilen tarım ürünlerinin depolandığı

²⁴⁴Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kazısı” *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu’nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*”, Ankara, 2008, s.47; Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.176.

Yukarı Anzaf Kalesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük üretim merkezlerinden biridir²⁴⁵.

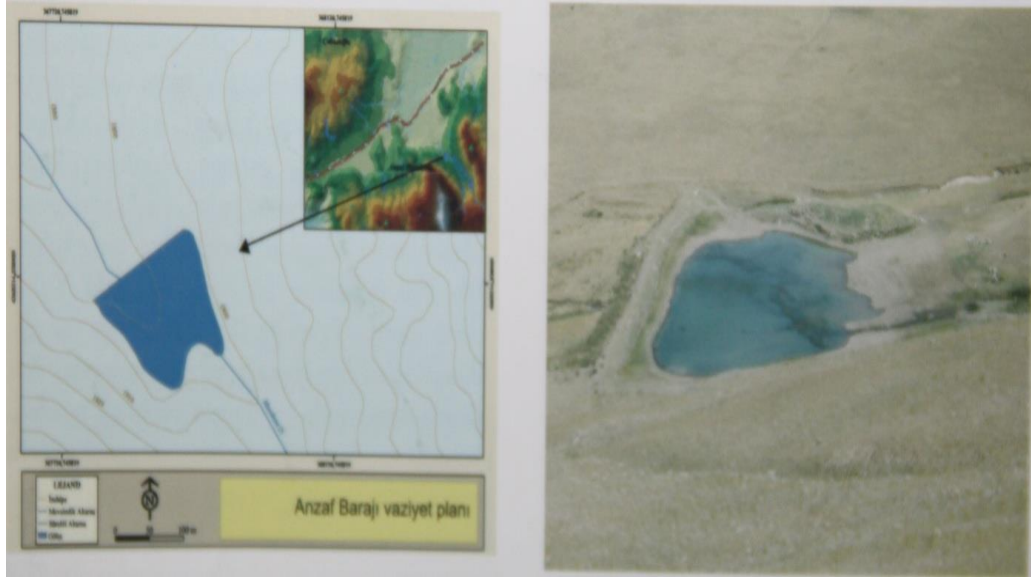

Foto 23. Anzaf Barajı vaziyet planı ve Anzaf Barajı

Kaynak : Oktay Belli-Hüseyin Toroğlu, “Urartuların Arazinin Coğrafi Özelliklerinden Faydalanma Yöntemleri”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.64.

Yukarı Anzaf Kalesi'ni diğer Urartu kalelerinden ayıran en önemli özelliği kurulduğu tarihten yıkılışına kadar sürekli bir yerleşime sahne olması ve sürekli genişlemesidir. Ayrıca Yukarı Anzaf Kalesi şimdiye kadar kazısı yapılan Urartu kalelerinde çivi yazılı bronz eşya ve adak silahının en fazla sayıda ortaya çıkarıldığı yönetim merkezidir. Bugüne kadar Kral İşpuini (M.Ö.830-810), ile II. Arğişti (M.Ö.714-685) dönemleri arasında hüküm süren krallara ait 29 adet çivi yazılı eşya ve silah ortaya çıkarılmıştır. Özellikle bronz eşya ve adak silahları üzerindeki ilginç ve birbirinden değerli yazıtlar Urartu tarihi yazıt bilimine çok büyük bir katkı sağlamıştır²⁴⁶.

²⁴⁵Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.176.

²⁴⁶Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, s.47; Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.75.

Foto 24. Anzaf Göleti ve suladığı tarım alanları

Kaynak : Oktay Belli-Hüseyin Toroğlu, “Urartuların Arazinin Coğrafi Özelliklerinden Faydalanma Yöntemleri”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.65.

Yapılan kazılarda birçok demirden ve tunçtan ok ve mızrak ucu bulunmuştur. Bunların içinde çok önemli olan Baş Tanrı Haldi'nin sembolü olan adak amaçlı bir mızrak ucu Yukarı Anzaf Kalesi'nin Haldi Tapınağı'nın giriş bölümünde ele geçmiştir olup bir benzerine de Ayanis Kalesi'nde rastlanılmıştır. Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan bir örnekte çivi yazısıyla “*Menua tanrı Haldi'ye adadı*” ifadesi yer alan bir ok ucu da buluntular arasındadır²⁴⁷. Çivi yazılı bu bronz ok ucunu diğer ok uçlarından ayıran iki önemli özelliği var. Bunlardan ilki, daha önce bulunan ok uçlarında çivi yazısı gövdeye yatay olarak yazılırken burada gövdeye dikey olarak yazılmıştır. İkinci önemli özellik, daha önce bulunan çivi yazılı bronz ok uçlarının en erken örnekleri II. Sarduri (M.Ö. 765-735) dönemine aittir. Kral Menua (M.Ö. 810-786) tarafından ulusal tanrı Haldi'ye adanan bu ok ucu ise, şimdiye kadar bulunan çivi yazılı bronz ok uçlarının en eski örneğini oluşturmaktadır²⁴⁸.

Yine buluntular arasında, üzerinde “*Tanrı Haldi'ye, efendiye, Sarduri oğlu İşpuini bu kılıcı onun yaşamı için sundu.*” çivi yazısıyla yazılmış bronz bir kılıç kını ele geçmiştir. Bugüne değin metal eşya ve silahlar üzerine yazılmış en küçük çivi

²⁴⁷Hanifi Biber, “Urartu Silahları-Urartian Weapons”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar(Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.238-240.

²⁴⁸Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.180.

yazısıdır²⁴⁹. Ayrıca kazı çalışmaları sonucunda çok sayıda çanak-çömlek, metal ve taştan yapılmış eşya, alet ve silah ortaya çıkarılmıştır. Keramikten yapılan eşyalar arasında kandiller, tabaklar, kâseler, maşrapa, kupa, çeşitli büyüklükteki mutfak kapları, vazolar ile küçük testicikler ve kırmızı açkılı testicikler, Urartu saray sanatının karakteristik örneklerini yansıtmaktadır. Demirden yapılan ok uçları ile çuvaldız ve iğneler korozyondan çok etkilendiklerinden parçalar halindedirler. Bazalt taşından yapılan kap, ezgi ve öğütme taşları ile bileği taşları ve ağırşaklar büyük salonun gerçek anlamda bir atölye olarak kullanıldığını göstermektedir²⁵⁰.

Bunların yanında birçok miğfer, kalkan da ele geçmiştir. Ok kutusu ve oktanlık olarak adlandırılan sadaklara da Yukarı ve Aşağı Anzaf Kalesi'nde, Toprakkale, Altıntepe, Kayalıdere, Ayanis ve Karmir Blur'da ele geçmiştir. Ele geçen bu sadakların genelde demir ve bronzdan yapıldığı görülmüştür. Yazılı kaynaklarda sözü edilen deri ve gümüşün yapılmış sadaklardan şimdilik herhangi bir kazıda bulunana olmamıştır. Urartu sadakları kullanım amaçlarına göre adak sadakları, savunma sadakları ve araba sadakları olarak üç gruba ayrılmakta olup en kalabalık grubu adak sadakları oluşturmaktadır. Urartu sadakları yaklaşık 60-70 cm uzunluğunda, 10-15 cm genişliğindedir. Silindirik ya da dörtgen yapıda katlanan tunç levhalarla üretilen sadakların arka kısımları muhtemelen deri ya da kumaşla kapatılan yaklaşık 15 cm'lik bir açıklığa sahip olup ortalama ağırlıkları 650-740 g'dır²⁵¹.

Yukarı Anzaf Kalesi'nde yapılan kazı çalışmaları sonucunda üç farklı bronz sadak bulunmuştur. X-ışını radyografi tekniği ile bu sadaklar üzerinde çalışılmıştır. Sadakların birinin üst kenar çevresinde yazıt olduğu tespit edilmiştir. Anzaf kaleleri kazısının dilbilimcileri Ali M Dinçol ve Belkıs Dinçol'un yazıtı çözmeleri sonucu, yazıtta Urartu krallarından I. Rusa oğlu II. Argiştî'nin (M.Ö. 714-685) isminin geçtiği anlaşılmıştır. Bu önemli yazıt, Urartu Krallığı'nın çekirdeğini meydana getiren Van bölgesinde Kral Argiştî'nin tek yazılı belgesi olması hasebiyle oldukça önemlidir. Bundan da mühim II. Argiştî'nin babası I. Rusa (M.Ö. 735-714) döneminde de hem başkent Tuşpa'da hem de Van bölgesinde en küçük bir yazılı belge bulunmamıştı. Yani I. Rusa ve oğlu II. Argiştî dönemlerine ait 50 yıllık süre içinde karanlık döneme ışık

²⁴⁹Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.180.

²⁵⁰Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.181.

²⁵¹Hanifi Biber, "Urartu Silahları-Urartian Weapons", s.238-245.

tutan tek yazılı belge sadak üzerindeki bu yazıttır. Ayrıca, bu yazıttan Yukarı Anzaf Kalesi'nin aynı zamanda krali merkez olarak kullanıldığını anlamaktayız²⁵².

Anzaf kalelerinde yapılan kazı çalışmaları Urartu Krallığı'nın bilinmeyen erken dönem siyasi tarihine büyük katkı sağlamıştır. Yukarı Anzaf Kalesi'nde ele geçirilen 78 cm uzunluğundaki bronz kalkan parçası üzerinde birbiri peşi sıra betimlenen 12 tanrı, Urartu Krallığı'nın dini konusunda ayrıntılı bilgi veren Meher Kapısı kaya yazıtında bir sıradüzen içinde anlatılan Urartu Tanrılarını yansıtmaktadır. Meher Kapısı kaya yazıtında belirtilen tüm tanrısal nitelik ve yerel özelliklere göre betimlenen tanrıların benzerine, bugüne değin Urartu sanatında rastlanılmamıştır²⁵³.

2.3.7.1. Aşağı Anzaf Kalesi

Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) 11 km kuzeyinde bulunan Aşağı Anzaf Kalesi²⁵⁴ Eski Çağ'da savunma yönünden büyük bir öneme sahip olan stratejik bir bölgeye yapılmıştır. Askeri amaçlı kurulan Aşağı Anzaf Kalesi, hem Yukarı Anzaf Kalesi'ne hem de Urartu başkenti Tuşpa ve Rusahinili'ye (Toprakkale) doğu ve kuzeydoğudan gelecek tehlikelere karşın koruyan bir ön karakol gibidir²⁵⁵.

²⁵²A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, “Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Bronz Sadakların Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi”, *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), Ankara 1993, s.65-70.

²⁵³Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, İstanbul, 1998, s.7.

²⁵⁴Oktay Belli-Alparslan Ceylan, “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.449; Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.201.

²⁵⁵Oktay Belli-Ü.Yalçın, “Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Bronz ve Demir Silahların Arkeometallurjik İncelenmesi”, *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), Ankara, 1993, s.55.

Foto 25. Aşağı Anzaf Kalesi'nin genel görünümü

Kaynak : Oktay Belli-Hüseyin Toroğlu, “Urartuların Arazinin Coğrafi Özelliklerinden Faydalanma Yöntemleri”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.60.

Aşağı Anzaf Kalesi'nin Urartu Kralı İşpuini (M.Ö. 830-810) tarafından kurulduğunu, kazılarda ele geçirilen ve bu krala ait olan çivi yazılı inşa yazıtları doğrulamaktadır²⁵⁶. Bulunan 5 adet inşa yazıtında aynı içeriğe sahip metnin tekrar edildiği görülmektedir.

*“Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü Kral, Büyük Kral, Bia Ülkeleri'nin Kralı”*²⁵⁷.

Kale deniz seviyesinden 1900 m yüksekliğinde fazla engebeli olmayan ve kalkerlerden oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Yaklaşık 6000 m² lik bir alan üzerine kurulan kale kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta olup 62x98 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan çizmektedir. Aşağı Anzaf Kalesi'ni kendi döneminde kurulan Van Ovası'nın kuzeyindeki Kalecik ve güneyindeki Zivistan Kaleleri'nden ayıran en önemli özelliği savunmayı kolaylaştıran ve üstündeki yüksek yapıların ağırlığına dayanmayı sağlayan kurtin ve bastiyonlara kale duvarlarında

²⁵⁶ A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, “Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntuların Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (25-29 Mayıs), Ankara 1992, s.442.

²⁵⁷ Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.201.

rastlanılmamasıdır²⁵⁸. Gerçekten de çok iri taşlardan kurtinsiz ve bastiyonsuz olarak yapılan kalenin anıtsal sur duvarlarının benzerine Urartu Krallığı'nın yayılım alanında şimdilik rastlanılmamıştır²⁵⁹. Bu yönüyle Urartu kale mimarisinin en erken örneklerinden birini oluşturmaktadır²⁶⁰.

Kalenin çevresinde yer alan birçok tatlı su kaynağının kalenin ve güney eteğe yayılan sivil yerleşim merkezinin su gereksinmesini karşıladığı anlaşılmaktadır. Tatlı su kaynakları günümüzde bile çevredeki insanların besledikleri hayvanların ve sebze bahçeleri ile tarım alanlarının su gereksinmesini karşılamaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki kalenin ve kalenin güney eteğinde yer alan sivil yerleşim merkezinin kurulmasında, su kaynakları bir başka olumlu koşulu oluşturmuştur. Kalenin güneyinde yer alan sivil yerleşim merkezine ait konut duvarlarının çok büyük bir kısmı 1980 yılında Van-Özalp karayolu yapımı sırasında, kalenin güneybatı sur duvarları ve kapısı ile birlikte tahrip edilmiştir²⁶¹.

Askeri amaçlı kurulmuş olan Aşağı Anzaf Kalesi'nde 1300 m²'lik boş bir alan bulunmaktadır. Üstü açık olan ve çevreyi yüksek kale duvarlarıyla çevrili olan bu alanın, askeri garnizonun kullandığı bir iç avlu olduğu ortaya çıkmıştır. Kalenin kerpiç duvarları ve Urartu yapıları tahrip edildikten sonra, çok büyük bir Ortaçağ yerleşimine sahip olmuştur. Aşırı tahribat, Urartu yapılarının nasıl bir planda olduğunu ve hangi amaçla kullanılmış olduklarını öğrenmemizi engellemiştir. Kalenin kapısı güney sur duvarları üzerinde olup, savunma yönünde en elverişli yere yapılmıştır. Böylece kapı, doğudan esen sert rüzgârdan da etkilenmemektedir. Doğu ile batı duvarları iri kalker taşlardan yapılan dikdörtgen biçimli kapı odası 5 m genişliğinde kuzey yönüne doğru 7 m derinliğindedir. Kapı bilinen Urartu hisar kapılarının en eski örneğini oluşturmaktadır. 5 m genişliğindeki kapının çift kanatlı olduğu sanılmaktadır²⁶². Bu kapının en yakın benzerine Çavuştepe Yukarı Kale'de Tanrı Haldi tapınak alanına geçit veren Doğu Kapısı oluşturmaktadır²⁶³.

²⁵⁸Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.11; Oktay Belli, “*Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı*”, s.201-202.

²⁵⁹Oktay Belli, “*Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kazısı*” *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*”, Ankara, 2008, s.47.

²⁶⁰Oktay Belli, “*1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı*”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (26-30 Mayıs), Ankara, 1997, s.544.

²⁶¹Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.11-12.

²⁶²Oktay Belli, “*Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı*”, s.201-203.

²⁶³Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.15.

Burada ele geçen buluntular arasında en ilginçini döküm tekniği ile yapılmış *bronz bir topuz* oluşturmaktadır. Sap delikli olan topuzun ortasından dört adet dörtgen piramit biçimli çıkıntı vardır. Bu çıkıntıların her iki yanında ise, sekiz adet üçgen piramit biçimli çıkıntı bulunmaktadır. Bu çıkıntılar iki karenin çapraz yerleştirilmesi biçimindedir. Urartu silahları arasında bu ilginç topuzun benzerine şimdiye kadar rastlanılmamıştır. Bu yüzden topuz, Urartu silah türünü zenginleştirmektedir. Yalnızca Yukarı Anzaf Kalesi'nde Tanrı Haldi'ye adanan eşya ve silahların konulduğu tapınağın batısındaki küçük odada bulunan bir kalkan üzerindeki resim sahnesinde kanatlı ejder üzerinde ayakta duran tanrı ileriye doğru uzattığı sol eliyle bir kalkan, geriye doğru uzattığı sağ eliyle de bir topuzun sapından tutmaktadır. Bu tanrının, Urartu tanrılarının sıra düzenini belirleyen Meher Kapısı Kaya Yazıtı'na göre 9. sırada bulunan ve Urmiye Bölgesi'nin yerel tanrısı Arsimela olduğu anlaşılmaktadır²⁶⁴.

2.3.7.2. Yukarı Anzaf Kalesi

Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi hem çok daha büyük hem de daha yüksek bir kayalık üzerine yapılmıştır. Ekonomik ve askeri amaçlı kurulduğu anlaşılan Yukarı Anzaf Kalesi oldukça görkemlidir. Öyle ki doğuda İran sınırına değin bölgede bu kaleden daha güçlü bir askeri tesis rastlanılmamaktadır²⁶⁵.

²⁶⁴Oktay Belli-Alparslan Ceylan, “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, s.451.

²⁶⁵A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, “Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntuların Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.442.

Foto 26. Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı ve Sarayı'nın genel görünümü

Kaynak : Vedat Onar-Oktay Belli, “Van-Anzaf Urartu Kalesi’nde Ortaya Çıkarılan Hayvan İskeletlerine Göre M.Ö. I. Bin yılın İlk Yarısında Van Bölgesi’nin Hayvan Faunası”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.68.

Van’ın 11 km doğusunda yer alan bu kale Urartu Kralı İşpuini’nin oğlu Menua (M.Ö. 810-786) tarafından yaptırılmıştır²⁶⁶. Aşağı Anzaf Kalesi gibi Yukarı Anzaf Kalesinin de Urartu dönemindeki adı bilinmemektedir. Aşağı kaleden 10 kat daha büyük olan Yukarı Anzaf Kalesi, yaklaşık olarak 60.000 m²’lik bir alan üzerinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1995 m yüksekliğinde olan kale, Türkiye’nin ikinci yüksek rakımının kazı alanını oluşturmaktadır²⁶⁷.

Yukarı Anzaf Kalesini çevreleyen taş duvarların temelleri, Aşağı Anzaf’tan farklı olarak kurtin ve bastiyon tekniğinde inşa edilmiştir. Bastiyon uzaklıkları eşit değildir ve bu yüzden Urartu kale mimarisindeki bastiyonların ilk örneğini oluşturmaktadır²⁶⁸. Bastiyon genişlikleri 4.5-6 m arasında, kurtin uzunlukları da 10-

²⁶⁶ A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, “Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz Kalkan Parçası’nın Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1996, s.30.

²⁶⁷ Oktay Belli, “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XVII. KST-I*, Ankara, 1995, s.385; Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.201-203.

²⁶⁸ Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu’nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*”, s.47.

12.70 m arasında değişmektedir. Anıtsal bir görünüme sahip olan sur duvarları, erken dönem Urartu kale duvarlarının en güzel örneklerinden birini yansıtmaktadır²⁶⁹.

Doğuda Kuzeybatı İran, kuzeyde de Transkafkasya'dan Urartu başkenti Tuşpa'ya gelen önemli ticaret yollarının son düğüm noktasında yer alan Yukarı Anzaf Kalesi büyüklüğünde bir ekonomik üretim merkezinin varlığına, şimdilik Doğu Anadolu Bölgesi'nde rastlanılmamıştır. Van Bölgesi'nin tahıl ambarı durumunda olan Yukarı Anzaf Kalesi çevresindeki verimli topraklarda yapılan tarımdan elde edilen ürünler kalenin depolarında biriktirilmekteydi²⁷⁰. Yani Yukarı Anzaf Kalesi ürünlerin depolandığı önemli bir üretim merkezi olarak kullanılmıştır.

Foto 27. Yukarı Anzaf Kalesi erzak deposu

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.45.

Kalenin 1 km doğusunda Kral Menua tarafından sulama amaçlı yapılmış Yukarı Anzaf Barajı vardır. Kalenin güneyinde 141.000 m²'lik bir alana yayılmış olan Aşağı Kent'in çevresi kalın bir duvar ile çevrelenmiştir. Kale ile birlikte planlanarak yapılan Aşağı Kent de erken dönem Urartu yerleşim merkezlerinin en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Yukarı belirtildiği gibi Yukarı Anzaf Kalesi'ni çevreleyen sur

²⁶⁹Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.16.

²⁷⁰Oktay Belli, “1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XVIII. KST-I*, Ankara, 1996, s. 380.

duvarları kurtin-bastiyon tekniğinde yapılmış olup Kale ve Aşağı Kenti çevreleyen sur duvarları ile tapınak, depo, saray ve diğer yapıların temellerinde kullanılan kalker taşı kalenin 300 m güneyinde bulunan “Beyaz Tepe” taş ocağı ve atölyesinden getirilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi aynı zamanda Urartu Krallığı’nın en önemli kültür merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Krallığın ulusal tanrısı Haldi adına yaptırılan en eski kare planlı tapınak Yukarı Anzaf Kalesi’nde bulunmaktadır. Ayrıca kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalar düzeltilerek çeşitli biçimlerde anıtsal kaya işaretleri yapılmıştır. Kayalıklara oyularak yapılan 22 işaret kalenin kutsallığını simgelemektedir. Urartu başkenti Tuşpa ve Meher Kapısı’nın yakınında bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alırsak Yukarı Anzaf Kalesi’nin önemli bir merkez olduğu kolayca anlaşılır²⁷¹. Ayrıca Yukarı Anzaf Kalesi’nde Tanrı Haldi’ye ait tapınakta eşya ve silahların konulduğu küçük odada bulunan adak kalkanın üzerine betimlenen ve benzerine rastlanılmayan Urartu Tanrıları da, kalenin kült merkezi olduğu konusunda net bilgi vermektedir²⁷².

Yukarıda belirtilen adak kalkanın üzerine betimlenen resim sahneleri, Urartu dini ve sanatı konusunda çok önemli bilgiler vermiştir. Bronzdan dövme tekniği ile yapılan adak kalkanı üzerindeki motifler, kazıma-çizme tekniği ile yapılmıştır. Kalkan ve üzerindeki sanat şaheseri olan resimler, kesin olmamakla birlikte Yukarı Anzaf Kalesi’nin atölyelerinde yapılmış olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kalkan üzerindeki görkemli resim sanatının Urartu başkent sanatına özgü çok kaliteli ve başarılı olduğu görülmektedir²⁷³.

Kalkan parçası üzerindeki yazının yine aynı odada bulunan ve Tanrı Haldi’ye adanan bronzdan döküm tekniği ile yapılan 7 adet adak halkası üzerindeki Kral İşpuini-Menua-İnişpua’nın ortak dönemine ait çivi yazısının başlangıç kısmının benzerini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu da “*Bronz Adak Kalkanı*”nın Kral İşpuini, Menua ve İnişpua’nın ortak dönemine ait olduğunu gösterir. Ayrıca kalkan üzerindeki ilginç resim sanatı da, bunun 9. yüzyılın son çeyreğine ait olduğunu göstermektedir. Böylece adak

²⁷¹Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.203-204.

²⁷²Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.18.; A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, “Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz Kalkan Parçası’nın Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.34.

²⁷³Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.36.

kalkanının bugüne değin bilinen Urartu kalkanlarının ilk örneği olduğu anlaşılmaktadır²⁷⁴.

Kalkan parçası üzerindeki ilginç resim sahnesinde, ana konunun şu şekilde düzenlendiği anlaşılmaktadır; soldan sağa doğru ilerleyen başta ulusal Tanrı Haldi olmak üzere aslan, boğa ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan korkunç karışık yaratıklar üzerinde ayakta duran diğer Urartu Tanrıları ellerinde çok farklı silahlar taşımaktadır. Urartu Tanrıları, karşılarındaki Asur Ordusu'na arslan ve kartallarıyla birlikte saldırmakta ve Asur Ordusu'nun büyük bir panik içindeki yenilgisi imgesel olarak betimlenmektedir. Urartu Tanrılarının saldırısı ile soldan sağa doğru büyük bir panik içinde kaçan Asur Ordusu'nun karşısında, bu sefer Urartu Ordusu'nun bulunduğu anlaşılmaktadır. Yani Asur Ordusu'nun sol tarafta Urartu Tanrıları ile sağ tarafta da Urartu ordusu arasında yok edilişi başarılı bir şekilde betimlenmiştir. Ne yazık ki bu önemli zaferin hangi savaş olduğu şimdilik kesin olarak bilinmemektedir. Bugüne değin Urartu resim sanatında benzerine rastlanılmayan bu önemli sahnede, özellikle Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi ve Haldi'den sonra gelen diğer tanrılar, Meher Kapısı kaya yazıtında vurgulanan özelliklerine uygun olarak çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte ilk kez çok gerçekçi bir yöntemle betimlenmiştir. Başka bir deyişle kalkan parçası üzerinde karşımıza çıkan Urartu Tanrıları, Meher Kapısı kaya yazıtında belirtilen tanrıların niteliklerini kanıtlamakta ve Urartu dinine yepyeni bir boyut kazandırmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki sanatçı tanrıları, tanrısal niteliklerine ve yerel özelliklerine göre çizmek için büyük bir çaba harcamıştır. Bu yüzden giysi ve giysiyi sanki aksesuar gibi tamamlayan miğfer, miğfer yanaklığı, kemer ve kılıç dışında, hiçbir tanrının birbirine benzemediği görülmektedir. Bazı tanrılar kalkan, kılıç ve topuz gibi benzer silahları taşımalarına karşın, Urartu sanatında şimdiye kadar görmediğimiz farklı silahlar da taşımaktadırlar. Tanrıların taşımış olduğu farklı silahlar, Urartu Ordusu'nda kullanılan silahların zenginliğini ve çeşitliliğini de gözler önüne sermektedir. Tanrıların üzerinde ayakta durdukları karışık yaratıklar ise oldukça farklıdır. Birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan korkunç karışık yaratıklar, Urartu sanatı ve mitolojisine büyük bir yenilik ve zenginlik getirmektedir²⁷⁵. Yukarıda

²⁷⁴Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.35-37.

²⁷⁵Oktay Belli, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”, s.37-38; Hanifi Biber, “*Urartu Silahları-Urartian Weapons*”, s.240-241; A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, “*Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Bronz Kalkan Parçası'nın Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi*”, *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1996, s.34.

belirtilen kalkan üzerindeki figürlerin bugüne değin Urartu buluntularından benzerine rastlanılmayan betimlemeler içerdiğini görmekteyiz. Bulunan Urartu buluntularında ilk kez, bu kalkanda Urartu tanrıları kutsal hayvan ve silahlarıyla birlikte toplu olarak tasvir edilmişlerdir²⁷⁶.

Ana konuyu oluşturduğu sanılan solda Urartu Tanrıları ile sağ tarafta Asur Ordusu'nun bir kısmının bulunduğu kalkan parçası üzerinde Urartu Tanrıları soldan sağa doğru ilerlemektedir. Sağ tarafta ise Asur Ordusu bulunmaktadır. Tanrıların önünde ulusal Tanrı Haldi bulunmakta ve bunun arkasında da tıpkı Meher Kapısı kaya yazıtında olduğu gibi diğer tanrılar bir sıra düzen içinde gelmektedirler. Ne yazık ki kalkan parçası üzerinde tanrılardan yalnızca 12 tanesi bulunmaktadır. Toplam kaç tane olduğu bilinmemektir. Kalkan üzerindeki 12 tanrının da, Meher Kapısı yazıtında belirtilen özelliklere göre resmedildiği görülmektedir. Başka bir deyişle kalkan üzerinde betimlenen tanrılar, Meher Kapısı yazıtının sanki bir görüntüsünü canlandırmış gibidir. Bulunan kalkan parçası üzerindeki Urartu Tanrılarının adları ve sıralanış şekli aşağıdaki gibidir:

Tanrı Haldi

Tanrı Teişeba

Tanrı Şiuni

Tanrı Hutuini

Tanrı Turanî

Tanrı Ua

Tanrı Nalaini

Tanrı Şebitu

Tanrı Arsimela (Artu'arasau)

Tanrı Anapşa

Tanrı Dieduani

*Tanrı Şelardi*²⁷⁷

Yukarı Anzaf Kalesi kazı çalışmalarında çok sayıda amorf durumda demir ok uçları, bronz mobilya parçaları, öğütme taşları, taş kaplar, pithos parçaları bulunmuştur.

²⁷⁶ A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, "Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Bronz Kalkan Parçası'nın Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi", *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.34.

²⁷⁷ Oktay Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları", s.38-72.

2001 yılında Oktay Belli Hoca'nın başkanlığında yapılan kazı çalışmalarında çok önemli bir buluntu olan kilden yapılmış çivi yazılı tablet ele geçmiştir. Tahrip olmadan ortaya çıkarılan tabletin ön, alt ve arka yüzünde toplam 26 satırlık çivi yazısı bulunmaktadır. Satır araları çizgi ile belirtilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi'nin ilk çivi yazılı tabletini oluşturan bu eser, aynı zamanda Urartu tarihi içinde çok büyük bir önem arz etmektedir. Tabletten hangi kral dönemine ait olduğu bilinmemekle beraber M.Ö. 8. yy'a tarihlenmektedir²⁷⁸.

Yukarı Anzaf Kalesi kurulduğu tarihten yıkılışına kadar geçen 200 yıllık bir süre boyunca kale içinde yapılan çeşitli dönemlere ait yapılarıyla, Urartu mimarisinin geçirmiş olduğu gelişim evrelerini tüm canlılığı ile gözler önüne sermektedir. 1991 yılından itibaren süregelen kazı çalışmaları sırasında Aşağı Kentin Doğu Kapısı, kalenin batı sur duvarlarına bitişik olarak yapılan depo yapıları ile mutfak ve pithoslu yapılar, kalenin Kuzey ve Güney Kapıları ve kapıları koruyan Büyük Kule ile tapınak ve tapınak avlusu ortaya çıkarılmıştır²⁷⁹.

2.3.7.3. Aşağı Kent Doğu Kapısı

Aşağı Kent'in üç tarafı 2 m kalınlığında bir sur ile çevrelenmekte olup, kuzey tarafı da Anzaf Kalesi'nin güney duvarlarıyla birleşmektedir. Kentin biri batıda diğeri kuzeyde, ötekini de doğuda olmak üzere üç kapısının olduğu sanılmaktadır. Ortaya çıkarılan 4.30 m genişliğindeki Doğu kapısı, Doğu Anadolu Bölgesindeki kent kapılarının biçimi, büyüklüğü ve inşa tekniği konusunda önemli bilgiler vermiştir. Kapı çift kanatlı olup içeriye doğru açılmaktadır. Doğu Kapısı, kent halkı tarafından tarım alanlarına ve baraja gitmek için kullanılıyordu. Kapı, Kral Menua döneminde kale ve kent ile birlikte planlanarak yapıldığı için Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde yer alan yerleşim merkezlerindeki kent kapılarının şimdilik en erken örneğini yansıttığı için çok büyük bir önem taşımaktadır²⁸⁰.

²⁷⁸Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, s.18-19.

²⁷⁹Oktay Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları", s.18.

²⁸⁰Oktay Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları", s.18-19.

2.3.7.4. Depo Yapıları

Kalenin batı sur duvarına bitişik olarak yan yana birçok depo odası yapılmıştır. Depo odalarını 4 m genişliğindeki bir ara duvar birbirinden ayırmaktadır. Depo odaları iki kattan oluşmakta olup, bodrum katlarına merdiven ile giriliyordu. Duvarlar beyaz badanalı ve tabanları sıkıştırılmış kilden özenli bir şekilde yapılan bu odaların birinin mutfak, diğerinin de depo olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Mutfak kare planlı olup bir ocak ve fırına da sahiptir²⁸¹.

Foto 28. Yukarı Anzaf Kalesi'nin Saray Mutfakı

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.45.

2.3.7.5. Büyük Kule, Kuzey ve Güney Kapıları

Anıtsal bir görünüme sahip olan Kuzey ve Güney Kapıları ve bunları koruyan Büyük Kule, kalenin güney batı sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Her iki kapıda korunaklı yerlere yapılmış olup, doğudan batıya esen rüzgârlardan etkilenmemektedir. Kapıların diğer bir özelliği de cepheden bakıldığında görülmemesidir. Anıtsal bir kale ile güçlendirilen her iki kapıya savunma yönünden de önem verilmiştir. Dış görünüm ve

²⁸¹ Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.203.

tasarım yönünden bu tür hisar kapılarının benzerlerine şimdiye kadar Urartu Krallığı'nın hiçbir yerinde rastlanılmamıştır²⁸².

Anıtsal ve etkileyici bir görünüme sahip olan Büyük Kule 11.8 m büyüklüğünde olup toprak seviyesinden 7 m yüksekliğindedir. Özenle işlenmiş iri kalker taşlardan yapılan kulenin, üzerinde kerpiçten yapılmış odaların olduğu ve buralarda nöbetçilerin kaldığı sanılmaktadır. Bu ilginç kule Urartu hisar kapılarını koruyan ve en eski kale örneğini oluşturmaktadır²⁸³.

Büyük kulenin güneyinde güney kapısına geçit veren üstü açık üçgen biçiminde bir ön avlu bulunmaktadır. Bu avludan güney kapısına merdivenlerle ulaşılmaktadır. Ancak güney kapısı tahrip olduğundan genişliğini bilmiyoruz. Güney kapısı arabaların ve hayvanların geçmesine elverişli değildir. Güney kapısından tapınak ve çevresindeki yapılara ulaşılmaktadır. Güney kapısına oranla daha anıtsal yapılan kuzey kapısı, büyük kule'nin batı yüzünde yer almaktadır. Büyük kule'nin batı yüzüne 2 m genişliğinde ve 3.40 m derinliğindeki kapının doğu kanadı yapılmıştır. Batıdaki kapı kanadı duvarı 2 m genişliğinde ve 3.40 m derinliğinde dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Kapı kenarları sur duvarıyla birleştirilerek, savunma yönünden çok elverişli özelliklere sahip olan 3.40 m derinliğinde ve 3.80 m genişliğinde bir kapı girişi elde edilmiştir. Kapı girişinin tabanı iri olmayan taşlardan döşenmiştir. Kuzey kapı girişinden kalenin içinden depo, atölye ve diğer yapılara ulaşılmaktadır²⁸⁴.

M.Ö. 7 yy. da kuzey kapısı 3.80 m genişlikten 1.60 m'ye küçültülmüştür. Kapı ilk yapıldığında çift kanatlı iken 1.60 m'ye indirildikten sonra tek kanatlı bir kapıya dönüştürülmüştür. Bu mimari değişikliğin M.Ö. 7 yy. da bölgede meydana gelen depremden dolayı yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca kalenin ve kapının M.Ö. 7 yy sonunda İskit saldırıları sonucunda yandığı iç avlu tabanındaki 70-80 cm kalınlığındaki kül ve kömür tabakası da doğrulamaktadır. Kalede ve kapılarda çıkan yangının şiddetinden kalker taşları patlamış ve taş duvarlar üzerinde bulunan kerpiç duvarlarda yanarak kırmızı renkli bir tuğlaya dönüşmüştür²⁸⁵.

Kazı çalışmalarında İskit saldırıları sırasında çıkan yangında ölen yüzlerce hayvan iskeletine rastlanılmıştır. İskeletlerin 81'i büyükbaş (sığır), 452'side küçükbaş

²⁸²Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.203..

²⁸³Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.204.

²⁸⁴Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.203-205.

²⁸⁵Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.205.

(koyun ve keçi) hayvanlara aittir²⁸⁶. Hayvanlara ait (sığır, koyun, keçi) ait olan bu kemiklerin büyük çoğunluğunu tarak (metapodium) kemikleri oluşturmaktaydı²⁸⁷. Ayrıca 1 köpek ve 1 de tavşana ait iskelette ortaya çıkarılmıştır. Yapılan bu çalışma M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Van Bölgesi'ndeki hayvan fanuası hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

Yukarı Anzaf Urartu Kalesi kazısında ilk arkeolojik bulgular değerlendirildiğinde, özellikle hayvanların kale içindeki bulunuşları ile ilgili görüşlerde Aşağı kentte yaşayan insanların tehlikeden dolayı hayvanlarıyla birlikte geçici sığınması ya da İskit saldırısının hayvanlar sabah otlamaya çıkarılmadan önceki bir zamanda yapıldığı görüşü ön plana çıkmıştır. Saldırı esnasında çıkan yangının hayvanların ölümünde etkili olduğu değerlendirilmiştir. Ancak ilerleyen kazı çalışmaları ve arkeozoolojik incelemeler sonucunda bu hayvanların tüketim artığı olarak bulundukları tespit edilmiştir. Arkeolojik verilerde yangın bulguları görülmekle beraber, bunun ancak tahrip olmasında etkin olduğu düşünülmektedir. M.Ö. 7. yüzyılda kuzey kapısında değişiklik yapılarak genişliğinin 3.80 m'den 1.60 m'ye küçüldüğü düşünülürse, bu genişlikteki alandan hayvanların otlamaya çıkarılması ya da kale içerisine alınmasının mümkün olmadığı da görülecektir. Tahmin edilen hayvan sayısı da bu görüşü doğrulamaktadır. Depo odaları da dahil olmak üzere kuzey kapısı avlusu içerisinde bulunan kemikler incelendiğinde, bu kemik kalıntılarının besinsel tüketim artığı olarak kullanıldığı kemik kalıntıları üzerindeki kasaplık işlem üzerinde hayvanların kesim yada kesimden sonraki parçalanması esnasında oluşan bıçak veya satır izleri gözlemlenmiştir. Yaygın satır izleri yanında, kemiklerin sıyrılması sırasında oluşan bıçak izleri de tespit edilmiştir. Kazı esnasında, iskelet kalıntılarının altında bulunan demirden bıçak ile çekiç başlı baltanın bulunması da bunu desteklemektedir²⁸⁸.

²⁸⁶Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.206.

²⁸⁷Vedat Onar-Oktay Belli, Hasan Alpak, "M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesinde Ortaya Çıkarılan Büyükbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği Çıkarılması Bulguları", *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (III. International Symposium Of Van Lake Region)*, Ankara 2008, s.198.

²⁸⁸Vedat Onar-Oktay Belli, Hasan Alpak, "M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesinde Ortaya Çıkarılan Büyükbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği Çıkarılması Bulguları", s.198-200.

2.3.7.6. Mutfak Yapıları

Depo ve mutfak yapıları Haldi Tapınağı'nın kuzeybatısında yer almaktadırlar. Mutfak odaları yan yana iki odadan oluşmaktadır. Duvarları sıvanarak kireç ile beyaz badana edilmiştir. Güney mutfak odası yıkım sonucu tamamen tahrip olmuştur. Kuzey mutfak odasında 9 tandır ve 2 pithos (küp) ortaya çıkarılmıştır. Mutfakta çok sayıda çanak ve çömleğin yanı sıra, ezgi taşları ve kap taş kaplar da bulunmuştur. Ayrıca mutfakta bulunan metal eşya ve silahlar arasında demirden bıçaklar, olta ve külçe bulunmuştur. Güney odasını ayıran ara duvarın önünde tabana açılan dikdörtgen bir erzak çukurunda kilolarca ağırlıkta karbonlaşmış tarım ürünlerinden yabancı nohut ve mercimek ortaya çıkarılmıştır²⁸⁹.

Foto 29. Karbonlaşmış Mercimekler ve Nohutlar, Yukarı Anzaf Kalesi,

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.47).

Bu da gösteriyor ki, geniş ve bereketli topraklardan elde edilen tarım ürünlerinin depolandığı Yukarı Anzaf Kalesi, Doğu Anadolu Bölgesinin en büyük yönetim merkezi olmasının yanında en önemli ekonomik merkezlerinden biridir²⁹⁰.

Çok sayıda çanak çömlek parçası ile bazalttan yapılmış²⁹¹ çok miktarda yumrular halinde beyaz, mavi, kırmızı ve sarı toz boya parçaları bulunmuştur. Bilindiği

²⁸⁹Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.206.

²⁹⁰Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, s.47.

²⁹¹Oktay Belli-Alparslan Ceylan, “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, s.456.

gibi Urartu kalelerindeki tapınak, saray, harem ve kabul salonları diğer odaların duvarları renkli boyalarla çeşitli resim, bitki ve geometrik motiflerle bezenmişti²⁹².

Atılan toprağın içinde bulunan mühür baskısı, buluntuların en ilginçini oluşturmaktadır. Oval bir biçime sahip olan 2.5 cm büyüklüğündeki mühür baskısı üzerinde ayakta duran bir figür, her iki eliyle birer keçiyi ayaklarından tutarak kaldırmaktadır. Benzerine şimdiye kadar rastlanılmayan bu ilginç mühür baskısı Yukarı Anzaf Kalesi'nin ilk mühür baskısıdır²⁹³.

2.3.7.7. Pithoslu Yapılar

Şimdiye kadar iki pithoslu oda ortaya çıkarılmıştır. Her iki oda DA 4.5x10 m büyüklüğünde olup dikdörtgen biçimlidir. Batıdaki odada, mevcut toprak seviyesinden 1.5 m derinlikte yan yana gövdelerine kadar tabana gömülmüş 12 pithos²⁹⁴ bulunmuştur. Aslında her sırada 7 tane olmak üzere 21 pithos olması gerekmektedir. Bu odanın doğusundaki oda da yine gövdelerine kadar tabana gömülmüş 13 pithos ortaya çıkarılmıştır. Buradaki pithos sayısının da 21 olması gerekmektedir. Her pithos ortalama 1000'den fazla şarap almaktaydı. Bu odanın kerpiçten yapılan doğu duvarına dört niş açılmıştır. Nişlerin üst kısımları üçgen biçimlidir. Benzerlerine diğer Urartu pithoslu yapılarında rastlanılmayan bu ilginç görünümlü nişlerin içine, çeşitli eşya, kap ve aydınlatma araçları konulmaktaydı²⁹⁵.

2.3.7.8. Tapınak ve Kuzeybatı Yapıları

Kral Menua tarafından Tanrı Haldi adına yaptırılan kale planlı tapınak, şimdilik Urartu tapınaklarının en eski örneğini oluşturmaktadır²⁹⁶.

Urartu Tanrısı Haldi'ye adanan tapınak, kalenin en yüksek yerinde yer almaktadır. 13.40 m büyüklüğündeki kare planlı tapınağın tabanı, ana kayanın düzeltilmesiyle elde edilmiştir. Diğer Urartu tapınakları gibi köşeleri rizalitli olup duvar kalınlığı 2.5 m'dir. Kuzey kapısı da görkemli Süphan Dağı'na bakmaktadır. Ne yazık ki tapınak ve avlusu Ortaçağ yerleşmesine sahne olduğundan, aşırı bir şekilde tahrip olmuştur. Yalnızca tapınağın doğu duvarı sağlam kalmıştır. Bu duvar da doğudan esen

²⁹²Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.206.

²⁹³Oktay Belli-Alparslan Ceylan, "1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", s.456.

²⁹⁴Pişmiş topraktan yapılmış büyük küp.

²⁹⁵Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", s.206.

²⁹⁶Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kazısı", *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, s.47.

şiddetli rüzgârı engellediği için, Ortaçağ yerleşmecileri tarafından yıkılmamıştır. Tapınak tabanını oluşturan kayalığın çatlak kısmına dikey olarak çakılan demirden yapılmış mantar başlı küçük bir murç, Urartu tapınaklarının temellerine konulan metal eşya ve silahların şimdilik en eski örneğini oluşturmaktadır. Tahrip edilmeyen doğu duvarının kuzeydoğu köşesinde tapınak inşa yazıtı bulunmaktadır. Metinde şunlar yazılmaktadır:

“Tanrı Haldi’nin gücü sayesinde İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi’ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi.”

Bu yazıtı Kral Menua tarafından yapılan diğer kale tapınak yazıtlarından ayıran en önemli özelliği, Menua’nın yapmış olduğu askeri seferlerden hiç söz edilmemiş olmasıdır. Bu yüzden tapınağın Menua’nın henüz bir askeri eylem yapmadığı krallığının ilk yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır²⁹⁷. Yukarı Anzaf Kalesi Tapınağı şimdilik gerek Doğu Anadolu Bölgesi’nde, gerekse Urartu Krallığı’nın yayılım alanını oluşturan Transkafkasya ve kuzeybatı İran Bölgesindeki, şimdilik en eski tapınağı oluşturmaktadır²⁹⁸.

Haldi Tapınağı, tıpkı Çavuştepe (Sardurihinili) Yukarı Kale, Altıntepe ve Arinberd’deki (Erebuni) tapınakları gibi yalnızca bir cella’dan ibaret olmayıp, batısında yer alan avlu ve avluya açılan odalarla bir yapı bütünlüğü oluşturmaktadır²⁹⁹. Tapınağın batısında yer alan avlu ve odalara, ana kayadan oyularak açılan uzun bir koridordan geçilmektedir. 8 m² lik bu odaların birine Tanrı Haldi’ye adanan bronz ve demirden yapılmış çeşitli eşya ve silahlar konulmuştur. Silahlar arasında demirden yapılmış bıçaklar, ok uçları ve kargı uçları yer almaktadır. Bronz eşya ve silahlar arasında ise fibula, miğfer, miğfer yana, adak halkalar, kalkan ve kalkan tutamakları, disk, zırh pulları, at koşum takımına ait eşyalar, boğumlu bilezik, ok uçları ile neye ait oldukları bilinmeyen yüzlerce parça bronz levha bulunmaktadır³⁰⁰.

Tapınağın doğu avlusunda bulunan demir ve bronzdan yapılmış silahlar, kalenin ve tapınağın İskit akınlarıyla tahrip edilişi sırasındaki durumunu yansıtmaktadır. Ayrıca tapınağın doğusunda bulunan iki omuzlu ve mahmuzlu bronz ok ucu, kalenin İskitler tarafından tahrip edildiğini belgeleyen en önemli buluntuyu oluşturmaktadır. İskitler

²⁹⁷Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.207.

²⁹⁸A.Beril Tuğrul-Oktay Belli, “Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntuların Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.443.

²⁹⁹Oktay Belli, “Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları”, s.127.

³⁰⁰Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s.207.

tarafından yaygın olarak kullanılan bu tür ok uçlarının benzerlerine Çavuştepe (Sardurihinili) ve Ayanis kazılarının tahrip tabakasında da bulunmuştu³⁰¹.

2.3.8. Van-Giyimli (Hırkanis)

Giyimli (Hırkanis), Van ilinin 68 km güneydoğusunda, Gürpınar İlçesi, Güzelsu (Hoşap) nahiyesine bağlı bir köydür. 3700 m yüksekliğindeki Başet Dağı'nın doğu eteklerinde yer alan köyün denizden yüksekliği 2400 m'dir³⁰².

Giyimli (Hırkanis) Köyü'nde, kaçak kazılar sonucunda bugüne değin eşine az rastlanan büyük bir Urartu defnesi ele geçirilmiştir. Aşağıda da belirtileceği üzere binlerce tunç levha parçasından oluşan defne, Anadolu ve özellikle Avrupa ve Amerika müzeleri tarafından satın alınmıştır. 1974 yılında ilk kez Afif Erzen ve ekibi, burada bir dönemlik kazı yaparak kalenin ve defnenin bulunduğu yapıların planlarını ortaya çıkartmıştır. Tunç levha parçaları üzerindeki resimler, Urartu Krallığı'nın geç dönem sanatını oldukça zenginleştirmiştir³⁰³.

1971 yılının haziran ayında, Giyimli (Hırkanis) Köyü'nde, köy caminin yapımı için taş çıkartan köy halkı, büyük bir Urartu defnesi bulurlar. Defnenin bulunduğu yer, Giyimli Köyü'nün 250-300 m güneybatısında fazla yüksek olmayan Serbar Tepesi adlı mevkiidir. En büyüğü bir el kadar en küçüğü de bunun yarısı kadar olan bronz levhalarının sayısı, 2-3 bin parçadan oluşmaktaydı. Bronz levhaların en büyük özelliği, üzerine Urartu tanrı ve tanrıça figürleri ile ilginç ve gizemli kült törenleri, kadın ve erkek başları, insan ve hayvan resimlerinin yapılmış olmasıdır. Bu tür resimli bronz levhaların adak levhaları olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle kare ve dikdörtgen biçimli adak levhalarını üst kısmının testere dişi veya dendane biçiminde kesilmesi ve kenar genişlikleri üzerine deliklerin açılması veya bu deliklerden halkaların geçirilmesi, bunların bir yere tutturulduğunu göstermektedir. Çok büyük bir olasılıkla bu tür adak levhaları giysilere dikilerek, koruyucu anlamda muska ve amulet gibi taşınmış olmalıydı³⁰⁴.

Halk tarafından "çerçi" olarak adlandırılan Siirtli gezici satıcılar tarafından bronz adak levhaları antika piyasasına sürülür. Çok kısa bir sıra içinde bu adak

³⁰¹Oktay Belli-Ü.Yalçın, "Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Bronz ve Demir Silahların Arkeometallurjik İncelenmesi", *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.55-57.

³⁰²Afif Erzen, "Giyimli (Hırkanis) Kazısı, 1972", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XXI-1, Ankara, 1974, s.13.

³⁰³Oktay Belli, "Urartular", s.147.

³⁰⁴Oktay Belli, "Giyimli (Hırkanis) Kazısı" *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.228; Osman Aytekin, " Eski Eser Kaçaklığı-Tahribi ve Van Yöresindeki Yansımaları", s.203.

levhaları, Avrupa'nın birçok ülkesi ile diğer kıtalardaki ülkelere; İsrail, Amerika ve Japonya'ya kaçırılır. 1971 yılının haziran ayı sonunda köylülerden toplanan 76 adet bronz levha, Van müzesine teslim edilmiştir. Ele geçirilen bronz levhaların en iyi korunmuş olanını ve üzerindeki resimlere göre sanatsal yönden en güzel örneklerini oluşturan 76 adet bronz levhanın bir kısmı Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne gönderilmiş, bir kısmı da Van müzesinde sergilenmektedir. Van müzesi dışında Türkiye'nin birçok müzesi ile koleksiyoncuların elinde 800'ün üzerinde adak levhasının olduğu sanılmaktadır³⁰⁵.

Ele geçirilen resimli bronz levhaların değerli olup olmadığını öğrenmek amacıyla antikacılar tarafından Van müzesine getirilen adak levhası üzerindeki resim sahnesi ile hiyeroglif işaretleri oldukça ilginçtir. Bir elin yarısı kadar olan kare biçimli bronz levhanın üst kısmı testere biçiminde kesilmiş ve levhayı bir yere tutturmak için her dört köşesine de birer delik açılmıştır. Aslan üzerinde ayakta duran ve Tanrı Haldi olduğu öne sürülen figüre, karşısında eşi olduğu sanılan Tanrıça Arubani tarafından bir oğlak sunulmaktadır. Sanatçı, tanrı ve tanrıça figürünü büyük bir başarıyla betimlemiştir. İnsan ve hayvan figürlerinin vücut ölçüleri ve inandırıcı olduğu için, büyük bir sanat zevkini yansıtmaktadır. Tanrıça Arubani tarafından bir oğlak sunulmaktadır. Sanatçı tanrı ve tanrıça figürünü büyük bir başarıyla betimlemiştir. Tanrıça Arubani'nin baş kısmının üstünde dört heceden oluşan bir resim yazısı bulunmaktadır. Ne yazık ki bugüne değin bu önemli resim yazısı çözümlenememiştir. Benzerine rastlanılmayan Giyimli Definesi içindeki bu resimli ve hiyeroglif işaretli adak levhasının Van müzesinde sergilenmesi sevindirici olduğu kadar, acımasızca yağmalanan bir definenin unutulmaz acı anısını da yansıtmaktadır³⁰⁶.

Burada kazı yapılmasının en büyük amacı benzeri bulunmayan definenin gerçekten halkın söylediği gibi Serbar Tepesi'nden çıkarılıp çıkarılmadığını öğrenmek için ve nasıl bir yapıda ve hangi ortamda bulunduğunu saptamak için Afif Erzen başkanlığında üç haftalık bir kurtarma kazısı yapılır. Bunun sonucunda definenin bulunduğu yapı saptandığı gibi nasıl bir konumda bulunduğu da belgelenecek haklı olarak duyulan kuşkulara bir çözüm getirilmiş ve bilim dünyasına büyük bir katkı sağlanmıştır. Kazı sırasında definenin bulunduğu yapıda ne yazık ki kırık parçalar halinde çok az bronz adak levhasıyla birlikte at koşum takımına ait çeşitli parçalar at

³⁰⁵Oktay Belli, "Giyimli (Hırkanis) Kazısı", s.228.

³⁰⁶Oktay Belli, "Giyimli (Hırkanis) Kazısı", s.228.

alınlıkları, kemer parçaları, saç halkaları, küpeler ortaya çıkarılmış. Bunun yanı sıra hiçbir işe yaramayan ve ağırlığı bir kiloyu geçen binlerce okside olmuş küçük bronz parçası bulunmuştur³⁰⁷.

Arkeoloji literatürüne “Giyimli Definesi” olarak geçen resimli binlerce bronz adak levhasının bulunduğu Serbar Tepesi, kuzey güney doğrultusunda uzanan ve fazla yüksek olmayan basık bir alandır. Burasının klasik Urartu kalelerine kıyasla oldukça basit yapılmış küçük bir yerleşme merkezi olduğu anlaşılmıştır. Aslında burada çok kalın ve güçlü duvarlara sahip bir kalenin yapılmasını da beklemek yersiz olur. Çünkü Giyimli Köyü ve yakın çevresi ana yolların dışında deniz seviyesinde 2400 m yüksekliğinde tipik bir yayla yerleşimi niteliğindedir. Çevresi ortalama 2600-2700 m yüksekliğinde basık tepelerle çevrili bu dağlık bölgenin en yüksek engebelerini 2,5-3 km batıda yer alan 3684 m yüksekliğindeki Başet Dağı oluşturmaktadır. Bölge halkı tarafından kutsal sayılan Başet Dağı’na geleneksel kültürün sürekliliği ile günümüzde bile gizemli kült törenleri düzenlenmektedir. Böylesine ulaşılması zor bir yerde yüzlerce resimli bronz adak levhasının bulunması büyük ihtimalle; Urartu kale ve kentlerinin M.Ö. 7. yy sonlarında doğudan bir çekirge sürüsü gibi gelen İskitler tarafından yerle bir edilmesi sırasında canını bu vahşice yıkımdan zor kurtaran halk tarafından taşınmış olmalıdır. Kıyımdan kaçan halk özel eşyaları ile birlikte ana yolların dışında kalan bu dağlık bölgeye kaçarak saklanmıştı. Her türlü tehlikeden uzak bu yöreye yerleşen halkın uzun bir süre daha varlığını burada sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Giyimli’nin bu konumu Kuzeybatı İran’da Zağros Dağlarında genellikle altın ve bronzdan yapılmış adak levhalarının bulunduğu Ziwiye ve özellikle Oxus Definelerinin konumuyla büyük bir benzerlik göstermektedir. Ancak toplu ve çok sıkı çalışma disiplini isteyen maden çıkartma ergitme ve hammadde elde etme işlerini organize edecek bir yönetim gücü kalmadığı için artık çeşitli metal eşya alet takı ve silah üretilmemeye başlamıştır. Bu yüzden halk beraberinde getirdiği at koşum takımına ait çeşitli bronz eşya ile üzerinde taşıdığı bronz eşya ve silahları yeniden kullanmaya başlamıştır. Bilindiği gibi Urartularda bronz kemer kullanmak diğer uygarlıklarda görülmeyecek şekilde yaygın bir gelenek idi. Özellikle adak levhalarının çok büyük bir kısmı bronz kemerlerden oval kare ve dikdörtgen biçimlerinde kesilen parçalardan oluşmaktadır. Kemer parçaları üzerindeki resimlerde dövülerek silinmiş ve bunun üzerine veya arka kısmına buradaki yerel atölyelerde yeniden resimler çizilmiştir. Bronz kemerler üzerinde silinmeye

³⁰⁷Oktay Belli, “Giyimli (Hırkanis) Kazısı”, s.229.

çalışılan resimler M.Ö. 7. yüzyıla ait Urartu Krallığı'nın karakteristik resim sanatının tipik örneklerini yansıtmaktadır. Adak levhaları biçimine dönüştürülen bronz levhalar üzerine çizilen resimler ise, Urartu Krallık sanatının aksine tipik halk sanatının canlı örneklerini oluşturmaktadır. Urartu bronz kemerleri üzerine genellikle kale resimleri, her türlü silahla donatılmış piyade, atlı ve arabalılar, dinsel ve mitolojik konuların yanı sıra; aslan, boğa ve mitolojik yaratıklara karşı verilen savaş da betimlenmiştir. Oysa Giyimli'deki atölyelerde sanatçılar artık Urartu Krallığı'nın erk ve savaş gücünü zengin bir şekilde canlandırmak yerine, toplumun ortak gereksinimlerini, ekonomik ve beslenme sorunların o dönemdeki dinsel ve büyüsel inançların yardımıyla daha içten ve inandırıcı bir biçimde yansıtmaya çalışmışlardır. Bu yüzden halk sanatının karakteristik örneklerini yansıtan adak levhaları üzerindeki resim sahneleri daha bağımsız, özgür ve farklı bir düşüncenin eşsiz örneklerini yansıtmaktadır³⁰⁸.

Bronz adak levhaları üzerine işlenen insan figürleri Urartu sanatına kıyasla daha kaba daha basit ve daha sade çizilmiştir. Ayrıca tüm Eski Doğu toplumlarında ve Urartu sanatında insan figürü değişmeyen ve kesin bir kural halinde hep yandan gösterilmesine karşın Giyimli sanatçıları karşıdan betimlenmiştir. Ancak sanatçı, yine de ayakları karşıdan değil yandan göstermek zorunda kaldığı için bu tür insan figürleri basık ve çarpık olmuştur³⁰⁹.

Bronz levhalar üzerine işlenen resimlerin büyük bir kısmını da yine karşıdan gösterilen kadın ve erkek başları oluşturmaktadır. Kazıma ve vurgu tekniği ile noktalarla yapılan üçgen biçimli insan başları çirkin ve basit görünmesine karşın, oldukça gerçekçi bir yöntemle betimlenmiştir. Kadınların ortadan iki yana ayrılarak taranmış saçları kulaklarındaki küpeleri, kaş, göz, burun ve ağız gibi ayrıntıları da özenle gösterilmiştir. Erkek yüzlerindeki ayrıntı ve kısa sakalları da yine büyük bir özenle belirtilmiştir. Yani sanatçı insan yüzlerini tüm özellikleriyle çizmiştir. Bu özellik katı kurallı Urartu sanatıyla büyük bir çelişki oluşturmaktadır. Adak levhaları üzerindeki bazı insan başlarının ise, tıpkı insan figürleri gibi stilize edildiği görülmektedir³¹⁰.

Tanrı ve tanrıçaların giysileri ile kadın giysileri ve takıları, o dönemin modası hakkında bize oldukça bilgi vermektedir³¹¹.

³⁰⁸ Oktay Belli, "Giyimli (Hirkanis) Kazısı", s.229-230.

³⁰⁹ Oktay Belli, "Giyimli (Hirkanis) Kazısı", s.230.

³¹⁰ Oktay Belli, "Giyimli (Hirkanis) Kazısı", s.230.

³¹¹ Oktay Belli, "Giyimli (Hirkanis) Kazısı", s.231.

2.3.9. Hoşap Kalesi

Hoşap Kalesi, Van il merkezine 60 km uzaklıktaki Gürpınar ilçesinde olup³¹² Van-Hakkâri karayolunun kuzeyinde, Hoşap Suyu'nun kuzeydoğusunda kurulmuş olup daha çok "Hoşap Kalesi" adıyla anılmakla birlikte; günümüzde Kale-i Mahmudi Kalesi ve Narin Kale olarak da adlandırılmaktadır³¹³.

Hoşap'ın bilinen tarihi Urartulara kadar ulaşmakta olup; kale o dönemlerde Tuşpa-Kelişin Ordu Yolu ile Van-Kotur Doğu Yolu'nun kesiştiği yerde askeri bir üs olarak yapılmıştır³¹⁴. Ancak günümüzde mevcut olan Hoşap Kalesi, Urartu kalesinin temelleri üzerine kurulmuştur. Eski Urartu duvar kalıntılarına ait iri taşlar kalenin kuzey ve kuzeydoğusu kesimindeki temel duvarlardan belirgin olarak görülmektedir. Urartulara has olan kayalıklara açılan duvar yatakları da kalenin giriş kapısından sonra iç kısmında izlenebilmektedir. Kalenin inşasında devşirme malzeme olarak kullanılan bir başka Urartu eseri de, kapının üstüne yatay olarak konulan siyah bazalt taşından yapılmış "T" biçimli "Kör penceredir" kör pencerenin yalnızca uç kısmındaki çıkıntılar kırılmıştır³¹⁵.

Yukarıda da belirtildiği üzere Urartu döneminde askeri bir tesis olarak inşa edilen kale³¹⁶, Osmanlı Devleti'ne tabi Mahmudi Beyleri tarafından yaptırılan şekliyle günümüze ulaşmıştır. İç kale giriş kapısı üzerindeki inşa kitabesinden kalenin, Mahmudi Süleyman Bey tarafından 1052 (1643) tarihinde³¹⁷ Van'dan başlayıp kuzeybatı İran'a kadar devam eden yaklaşık 300 km uzunluğundaki eski Urartu "Ordu Yolu" nu denetim altına almak maksadıyla yaptırdığı anlaşılmaktadır³¹⁸.

Aslında bu tarihten önce kalenin mevcut olduğu Matrakçı Nasuh'un 1548–1549 senesinde Kanuni Sultan Süleyman'ın II. İran seferinden dönüşündeki güzergâh üzerinde Kale-i Mahmudi olarak adından söz etmesi göstermektedir. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde 1650 senesinde uğradığı Hoşap Kalesi'nden bahsetmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında terk edilen kale, günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı ören yeri olarak ziyaret edilebilmektedir. Genel olarak kale, Hoşap Suyu'nun kenarında

³¹² www.dsi.gov.tr/duyuru/van_konferans/index_dosyalar, s.1.

³¹³ Mehmet Top, "Hoşap Kalesi", *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Ankara, 2008, s.116-11.

³¹⁴ Mehmet Top, "Hoşap Kalesi Kazısı (2007)", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.112.

³¹⁵ Abdülkerim Abdulkadiroğlu v.d., *a.g.e.*, s.163.

³¹⁶ Necmi Karul- Sedef Çokay Kepçe (Ed.), "Gökyüzünden Arkeolojik Türkiye", s.122.

³¹⁷ Mehmet Top, "Hoşap Kalesi", s.116-117.

³¹⁸ Abdülkerim Abdulkadiroğlu v.d., *a.g.e.*, s.163; Salih Türkoğlu, *Van Gölü Rüzgarı*, Van, 2000, s.59.

yükselen sarp ve dik bir kaya kütlesi üzerine kurulmuş iç kale ile bunun kuzeyinde üç yönden surlarla çevrili dış kaleden meydana gelmiştir³¹⁹.

Hoşap Kalesi'nde kazı çalışmalarına 2007 yılında başlanmış olup 10 yıllık bir kazı ve restorasyon projesi yapılmıştır. İlk sezon kazı çalışmaları iç kalede iki alanda sürdürülmüş olup I. açma doğu-batı istikametinde uzanan ikinci surun batıda bitiminden itibaren zindan yapısı arasında kalan kısımdır. Burada yeni mimari bulgularla karşılaşmıştır. II. açma ise üçüncü kademede ki harem bölümünde gerçekleştirilmiştir. Bunun güneydoğu köşesinden başlatılan kazıda ilk sene 7.00x8.00 m² lik bir alanda toprak dolgu kaldırılmıştır³²⁰.

Van'ın önemli yapılarından olan Hoşap Kalesi'nde proje kapsamında 2008 yılında ve sonrasında kazı çalışmalarına devam edilmektedir³²¹.

2.3.10. Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi / Rusahinili Eiduru-Kai³²²

Diğer bir Rusahinili³²³ yani Ayanis Kalesi (Rusahinili Eiduru-Kai)³²⁴, bugünkü Van ilinin 38 km kuzeyinde ve Van Gölü'nün doğu kıyısında yüksek bir kayalık tepe üzerinde II. Rusa tarafından ekonomik amaçlı olarak kurulmuştur³²⁵.

Ayanis Kalesi'nin sur duvarları ile çevrili yerleşim alanı 400x150 m boyutlarında, batı tarafı göle bakan eğimli kayalık bir zemin üzerinde olup kuzey, güney ve doğu kesimlerin ise eğimi azdır. Tepe kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olup Güneytepe adı verilen alana hâkim bir konumdadır. Van Gölü'nden 225 m denizden ise 1886 m yüksekliğindeki Ayanis Kalesi'nin dış kenti 80 hektar olup yerleşim alanlarının çevresinde tarım yapılmaktadır. Kalenin su ihtiyacını Pınarbaşı isimli su kaynağı karşılamaktadır³²⁶.

³¹⁹ Mehmet Top, "Hoşap Kalesi", s.116-117; Ali, Narçin, *A'dan Z'ye Urartu*, İstanbul, 2009, s.320.

³²⁰ Mehmet Top, "Hoşap Kalesi", s.116-117.

³²¹ Mehmet Top, "Hoşap Kalesi", s.116-117.

³²² Eiduru-Kai, Süphan Dağı olmalıdır.

³²³ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s.202; Diğer Rusahinili ise; Adilcevaz/Kef Kalesi'dir.

³²⁴ Atilla Batmaz, *a.g.e.*, 2003, s.48.

³²⁵ Oktay Belli, "Van Gölü Havzası'nda Urartu Bağıcılığı ve Şarap Kültürü", s.28.

³²⁶ Atilla Batmaz, *a.g.e.*, 2003, s.48.

Foto 30. Van-Ayanis Kalesi kazılarından bir görünüm

Kaynak : <http://ikicihanaresinde.blogspot.com/2011/07/ayanis-ii-rusann-gorkemli-kalesi.html>

Urartu Kralı Arğişti oğlu Rusa son kalesini başkenti Tuşpa'dan bir günlük atlı araba sürüş mesafesinde olan, günümüzdeki adı ile Ağartı Köyü'nün yakınına inşa etmişti. Yerel halk arasında çoğunlukla Ayanis olarak adlandırılan köyün 500 m kuzeyindeki kaleye kral Rusa “Süphan Dağı'nın karşısındaki Rusa Kenti” (Rusahinili Eiduru-kai) adını vermeyi uygun bulmuştu. Arğişti oğlu Rusa (II. Rusa) Urartu topraklarının çeşitli bölgelerinde inşa ettirdiği kalelerin en görkemlilerinden biri olan Ayanis'in sadece yirmi yıl gibi kısa bir dönem varlığını sürdürebileceğini asla düşünmemiştir³²⁷.

Ayanis Kalesi'nin etrafı taş temel üzerine oturan kerpiç su duvarları ile çevrilidir. Güney sur duvar temelleri andezit taşından yapılmış olmasına karşın diğer duvarlar kireç taşıdır. Güneydoğu köşede anıtsal bir kapı girişi vardır. Kapının önünde bulunan çivi yazılı inşa kitabesi kalenin Arğişti oğlu Rusa (II. Rusa) tarafından yapıldığını ve adının da “Rusahinili Eiduru-kai”(Süphan Dağı Önündeki Rusa Kenti) olduğunu yazmaktadır. Kale M.Ö. 673/672 tarihleri civarında Urartu'nun Şuphira

³²⁷ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.338.

bölgesine Asur'a karşı başarı kazanmasından sonra kurulmuş olmalıdır³²⁸. Bu yazıtta kaleyi inşa ettiren kral II. Rusa'nın Hate (Hititlerin ardılları), Muşki, Asur ülkelerinden esirler aldığı ve bunlar için Ayanis Kalesi'nin etrafında bir kent ile bağ ve bahçeler yaptırdığı yazılıdır. Yazıtta belirtildiği gibi, yapılan kazılar sırasında kalenin doğusundaki kral II. Rusa'nın Hate (Hititlerin ardılları), Muşki, Asur ülkelerinden esirler aldığı ve bunlar için Ayanis Kalesi'nin etrafında bir kent ile bağ ve bahçeler yaptırdığı yazılıdır. Yazıtta belirtildiği gibi, yapılan kazılar sırasında kalenin doğusundaki tepe üzerinde inşa edilen teraslarda sıra ile dizilen düzenli terasların varlığı saptanmıştır³²⁹.

Ayanis Kalesi'nden elde edilen dendrokronolojik³³⁰ sonuçlar, kalenin M.Ö. 651 yılında tamamlandığını göstermektedir. Bu da gösterir ki II. Rusa'ya ait en geç tarihli kale Ayanis Kalesi'dir³³¹. Ayanis tapınak ve kapı yazıtları kalenin inşası ile ilgili bazı bilgileri elde etmemizi sağlamıştır. Anıtsal kapı yazıtı kuruluşu şöyle açıklar:

*“Tanrı Haldi'nin yüceliği ile Argiştı oğlu Rusa bu kaleyi Eiduru Dağı'nın karşısında inşa etti. Rusa der ki; kayalığa hiç dokunulmamıştı, buraya hiçbir şey inşa edilmemişti. Bir kutsal alan (E.BARA) ve aynı zamanda bir kale inşa (E.GAL) ettim Yeni bağlar ve meyve bahçeleri tesis ettim ve yeni bir kent kurdum Önemli başarılar elde ettim...”*³³².

Ayanis Kalesi'ndeki kazılar, 1989 yılında Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu başkanlığında Ege Üniversitesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı elemanları ve Amerika Birleşik Devletleri'nde gelen bilim insanları ile yürütülmektedir³³³. Kalenin üzerine inşa edildiği tepe, kuzeyden güneye 150 m doğudan batıya 400 m boyutlarındadır. Tepenin Van Gölü'nden yüksekliği 250 m'dir³³⁴.

Ayanis Kalesi'nde yürütülen arkeolojik kazılar 21 yıl boyunca binlerce eserin bulunmasını sağlamıştır. Bu eserler arasında çeşitli madeni silahlar, çanak çömlekler,

³²⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.107; Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Ankara, 2008, s.50.

³²⁹ Altan Çilingiroğlu, “Yeni Urartu Kazılarına Doğru”, *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Cilt I, Ankara, 1994, s. 279-286; Altan Çilingiroğlu-Haluk Sağlamtimur, “Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları”, *XX. KST-I*, Ankara, 1998, s.543-570; Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s.342

³³⁰ Ağaç halkaları ile tarihleme yöntemi. bkz.; Secda Saltuk, *a.g.e.*, s.175.

³³¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s.47; Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s.341.

³³² Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s.342.

³³³ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kazısı”, s.50.

³³⁴ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis (Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (28 Mayıs- 1 Haziran), Ankara, 1990, s.201; Hasan Tahsin Uçankuş, *a.g.e.*, s.539.

altın eşya, mühürler, taş kaplar, her çeşit aletler ve evsel eşya vardır. Bu eserler çoğu zaman depolarda, tapınak veya evlerin taban veya avlularında ele geçmiştir. Kaleyi ele geçiren bir düşman gücü için son derece kıymetli olan bu eşyaların yağma edilmemiş oluşu dikkat çekmektedir. Kalenin Urartular tarafından bir daha kullanılmadan terk edilişi nedeni kalede etkili bir yangının ve devamında büyük bir yıkımın var olmasıdır. Ayanis dış kentte yapılan arkeolojik veriler bir deprem sonucunda yıkıldığını doğrulamaktadır. Ayanis Kalesi'ni sona erdiren doğal felaket kale ile birbirlerine organik bağı bulunan Dış Kent insanlarını da etkilemiş ve kısa süre sonra bu yerleşmenin de ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bu olay aynı zamanda kalenin kurucusu, Urartu'nun en önemli yenilikçilerinden biri olan II. Rusa'nın da sonu olmuştur. Bu sonun tarihi büyük olasılıkla M.Ö. 653-650 yılları olmalıdır³³⁵.

Ayanis kazılarına, 1989 yılında tepenin topoğrafik planının çıkartılması ile başlanmıştır. Doğudan başlamak üzere “Doğu Payeli Salonu”, tapınak alanı, evsel mekânlar ve “Batı Depo Yapıları” önemli yapı bütünleri olarak karşımıza çıkar. 1989 kazı sezonunda I. No.lu Alan (Doğu Sur-Teras Duvarı)'da yapılan çalışmalar sonucunda yüksekliği üçtaş sırasına varan bir sur-teraz duvarı ortaya çıkartıldı. En az iki taş sırası daha derine gittiği anlaşılan duvarın yüksekliği 1.50 metreyi bulmuştur. Düzensiz blok taşlarının boyutları 0.50-0.75 m civarındadır. Duvarın ilk taş sırası ana kaya üzerinde açılan taş yatakları üzerine konulmuştur. Ana kaya üzerinde birçok Urartu kalesinde de izlenen bir blokaj mevcuttur. En üst taş sırasının bazı yerlerinde löyferin varlığı da saptanmıştır. Duvarın batıya dönüş yapan kenarı boyunca “geç dönem” istilacılarının kullandıkları basit yerleşmeler vardır³³⁶.

1993-1994 yıllarında yapılan kazının amacı Doğu Sur olarak adlandırılan surun kuzey ve güney yönündeki uzantılarını ortaya çıkarmaktır. Bu bölümdeki çalışmalar surun kerpiç üst yapısı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Taş temeller üzerinde yassı plaka taşlar kerpiç kısım ile taş temel kısmı birleştirmek için kullanılmıştır. Kalenin kuzeydoğu köşesinde sur duvarı kurt dişi yaparak batıya dönmektedir. Kireçtaşı bloklarından yapılan sur duvarları batı yönde de devam etmektedir. Arazi üzerinde bazı noktalarda bu duvarlar takip edilebilmektedir³³⁷.

³³⁵ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s.338-339.

³³⁶ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis(Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.201-202.

³³⁷ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (29 Mayıs- 2 Haziran), Ankara, 1995, s.363.

II. No.lu Alan (Güneydoğu Yamaç Yapılar) olarak adlandırılan kalenin olası girişine yakın bir konumda yer alan yapılar yüzey toprağının 0.50 metre altında yer almaktadır. Söz konusu yapılar yapım teknikleri ve planları açısından “depo yapıları” izlenimini vermektedir. Kazı çalışmaları sırasında burada tunç bir ok ucu bulunmuştur³³⁸.

III. No.lu Alanda kalenin en yüksek noktasında başlatılan kazılar farklı dönemlerde kullanılan bir yapının bazı mekânlarını ortaya çıkarttı. Orta boy ocak taşlarından yapılan ve harç kullanılmayan yapı küçük buluntu vermediğinden kesin olarak tarihlenememiştir. Ancak burada ele geçen çanak ve çömlekler Ortaçağ ve Urartu dönemlerine aittir³³⁹.

IV. No.lu Alan ise köylüler tarafından tahrip edilen bu bölgede yapılan ön çalışmalar bu alanda kerpiç yapının varlığını göstermiştir³⁴⁰.

Güney sur (V. No.lu Alan) olarak adlandırılan bu alandaki çalışmalar, kalenin güney yönünü çevreleyen andezit taşından yapılmış sur duvarlarının batı yöndeki uzantısını ortaya çıkarmaya yönelikti. Yapılan çalışmalarda kalenin güney yamaçlarında yer alan dış kentin, güney sur duvarlarıyla olan bağlantısı da tespit edilmiştir³⁴¹.

Bu bölgede yapılan çalışmalar sonucunda son derece üstün bir işçilikle örülen duvarların siyah andezit taşından yapılmış olduğu ve ana kaya üzerindeki taş yataklarına oturtulduğu, 7 metrelik bir bölüm ortaya çıkarılmıştır. “Rustikalı” olarak inşa edilen sur duvarları Urartu mimarisi içinde oldukça önemlidir. Dört sırası ortaya çıkartılan taş blokları dikdörtgen ve üzerlerinde kerpiç bedene geçiş için kullanılan “löyferler” vardır³⁴².

1989 kazı sezonunda Güney sur duvarlarında yapılan kazılar sırasında 75 adet mahmuzlu ve mahmuzsuz tunç ok ucu ortaya çıkarılmıştır³⁴³.

1993-1994 kazı sezonunda Güney sur duvarlarında yapılan kazılar sırasında kalenin anıtsal kapısı ortaya çıkarılmış olup tespit edilen örnekleri açısından, Urartu mimarisi için dikkat çekicidir. 4 m’den fazla açıklığa sahip olan kapının girişi 3 m derinliğindedir. Kapı geçidi kalınlığı 0.20 olan andezit taş blokları ile kaplanmıştır. Bu

³³⁸ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis(Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.202.

³³⁹ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis(Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.202.

³⁴⁰ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis(Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.202.

³⁴¹ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.364.

³⁴² Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis(Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.202-203.

³⁴³ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis(Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.203.

türdeki ender örneklerden olan kapı yapısının iç avlusu 1994 yılı çalışmaları ile açılabilmiştir. Ahşap kapı kanatlarını arkadan destekleyen, demir ve ahşaptan yapılmış, 0.50 m uzunluğunda ve yaklaşık 20 kg ağırlığında olduğu düşünülen kapı sürgüsü 1993 kazıları ile ortaya çıkartılmıştır³⁴⁴.

1993 yılının en önemli buluntusu kapının önünde ortaya çıkan inşa kitabesidir. 0.44x0.59x0.18 m boyutlarındaki andezit taşından yapılan yazıt 14 satır halindedir ve tam durumdadır. Yazıttan elde edilen bilgiler kalenin II. Argiştî'nin oğlu II. Rusa tarafından yaptırıldığını ve adının "Eiduru Dağı'nın önündeki Rusahinili" olduğunu kanıtlamıştır³⁴⁵.

1994 yılındaki çalışmalarda kapı odası içinde çok sayıda yanmış ahşap hatıllar ele geçirildi. Yanmış ahşap hatılların, kapı odasının üst yapısını taşıyan yapı elamanları olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışmalar neticesinde yoğun amorf keramikler ve in-situ halinde kırmızı perdahlı ve çok kaliteli Urartu kapları bulunmuştur³⁴⁶.

1996 kazı döneminde yapılan kazı çalışmaları önceki yılların bir devamı niteliğindedir. Kalenin giriş kısmını tümüyle ortaya çıkartmak için çalışmalar yapılmış ve kapı içi odası da temizlenmiştir. Kapı odasındaki zemini temizleme çalışmalarında söve taşının yanında başlayan ve mekânın kuzey köşesine doğru yükselen bir sıra plaka taşla rastlandı. 0.68x0.65 m, 0.72x1.00m, 0.52x0.75m, 0.52x0.70m, boyutlarındaki plaka taşların mekânın tabanının altından geçip kale dışına ulaşan kanalın üzerini örttükleri anlaşılmıştır³⁴⁷.

Doğu suru ile kale kapısı arasındaki bağlantıyı tespit edebilmek doğu surun kalınlığını ve yapım özelliğini anlayabilmek için yapılan çalışmalar sonucunda surun dışının iri taş bloklarıyla yapıldığı ortalarının da daha küçük boyutlu taşlarla doldurulduğu görülmüştür. Üst kısmında löyferler olan basamak şeklindeki küçük platformlar eğimle birlikte batıya doğru yükselmektedir. Eğimi düzleştirmek amacıyla düzenlenmiş bu platformlar üzerinde sur duvarının kerpiç kısmı yer almaktaydı. Böylece Urartu sur sisteminin tipik bir özelliği olarak Ayanis Kalesi'nde de yapı ve

³⁴⁴Altan Çilingiroğlu, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.364.

³⁴⁵Altan Çilingiroğlu, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.364.

³⁴⁶Altan Çilingiroğlu, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.364-365.

³⁴⁷Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (26-30 Mayıs), Ankara, 1997, s.592-593.

surların taş temellerinin ana kayanın eğimine bağlı olarak düzenlendiği ve basamaklar şeklinde yapıldığı anlaşılmıştır³⁴⁸.

VI. No.lu Alandaki (Payeli Salon-Yapı) 1993 yılı çalışmaları 2 nolu payeyi ortaya çıkarmaya yönelik idi. I nolu payenin 5.80 m batısındaki 2 nolu paye form olarak farklılık göstermektedir. Payenin güneyinde rizalit yer almaktadır ve tüm paye alt sıradan başlamak üzere taş blokların 0.3-4 m içe çekilerek yapılmıştır. 0.50 m yüksekliğindeki 3 andezit taş sırasından oluşan paye geçirdiği yangın sonucu çok tahrip olmuştur. Payeli salonun kuzeyini sınırlayan kerpiç duvarın üzerinde yan mekânlara geçişi sağlayan 2.70x1.20x0.90 m boyutlarında bir kapı açıklığı ortaya çıkartılmıştır. 1993 yılında kuzey duvarı önünde iç içe üç adet miğfer ile yaklaşık 30 adet demir mızrak ucu ele geçirilmiştir.³⁴⁹ Bunun dışında buranın en önemli buluntuları arasında olan 25'e yakın demir oku daha ele geçmiştir. 2 nolu payenin güneydoğu köşesinde 4.15 m seviyesinde bulunan 0.83 m çapında tunç kalkan ile sadak bu payenin üzerinde asılmış olmalıdır³⁵⁰.

1994 yılı çalışmalarında -4.13 m deki taban seviyesinde 2.50x2.05 m boyutlarında yoğun yangın geçirmiş 3. nolu paye bulundu. Payenin etrafında salonun ikinci katına ait olan yanmış ahşap hatıllar ve çeşitli küçük buluntular ortaya çıkarıldı. Salonun kuzeyinde yer alan ve önceki yıllardan bilinen kuzeydoğu-güneybatı yönüne uzanan boyalı kerpiç duvarın devamı bulunarak açıldı. Ayrıca 3. nolu payenin doğusundaki iki rizalitin arasına sıkıştırılmış taban üzerinde yer alan 0.60x0.80 ebatlarında kırılmış bir küvet ortaya çıkartılmıştır. Yine payeli salonun kuzey duvarının önünde ve taban üzerinde 10 adet tunç, 5 adet demir ok ucu birlikte ele geçmiştir. Büyük olasılıkla bu ok uçları duvarda asılı duran bir sadağın içinde idi. Bu alanda bulunan tahrip olmuş çok sayıda tunç parçası da bu sadağa ait olmalıdır. Ayrıca 1994 yılı çalışmalarında bol miktarda bir siyah bir beyaz olarak içi içe geçmiş tüm ve kırık taş halkalar ele geçmiştir. Bu halkaların yapıldığı madde beyaz tebeşir taşıdır. Duvarların süslenmesinde kullanıldığı anlaşılan bu halkaların bazıları siyah bir madde (bitumen veya reçine) ile kaplanmıştır. Yine ortaya çıkarılan küçük buluntular arasında 3 adet altın rozet ve kanatlı bir güneş kursuna ait altın kanat parçası 2 adet bulla küçük bir

³⁴⁸ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.593.

³⁴⁹ Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.365

³⁵⁰ Hasan Tahsin Uçankuş, *a.g.e.*, s.539.

heykele ait olduğunu düşündüğümüz heykelcik eli, taş boncuklar, tunç ve demir ok uçları, demir çiviler (bazıları kartal başlıdır) vardır³⁵¹.

VI. No.lu Alan'da payeli yapının bir bölümü daha açığa çıkartmak için 1996'da çalışmalar devam etmiş ve “kuzey duvarı” olarak adlandırılan kerpiç duvarın doğuya doğru 4.30 m lik bölümü temizlenerek ortaya çıkartıldı. Duvar üzerinde önceki yıllarda rastlanan mavi boya kalıntılarına yine rastlanılmıştır. Kazı çalışmalarına alanın doğusunda devam edilmiştir. Yapının doğu-batı doğrultusundaki duvarı köşe yapıp güneye dönmüş ve aynı duvar üzerindeki iki kademe yapan 1.20 m genişliğinde bir kapı ortaya çıkartılmıştır. Kapı girişinin tabanında su mermerinde iki parçalı yapılmış eşik taşı kullanılmıştır. Duvar üzerindeki izlerden kapı girişinin kuzey duvarı gibi mavi renkte boyalı olduğu anlaşılmıştır³⁵².

Kapının her iki yanında eşik taşı ile aynı cins mermerden yapılmış parçalanmış durumda iki adet altlık bulunmuştur. Yalnızca alt kısımlarının bir kısmı korunmuş olan kaidelerin üst kısmında birer delik vardır. Altlıkların işlevi ile ilgili tek ipucu burada bulunan bir demir mızrak ucudur. Olasılıkla kapının her iki yanında duran bu iki mermer bloğu üzerine böyle bir mızrak veya ahşap boyalı yapay bir ağaç dikilmiştir. Böylece bu kutsal alana girilirken bu ağaç ya da mızrakların arasından geçilmiş olmalıdır³⁵³.

Payeli yapıyla ilgili önemli bir buluntu da kapı girişinin iki yanında tabanın 2-3 cm altında bulunan tunçtan iki diskidir. Aynı formda yapılmış 7.1 cm çapında ve 3.8 cm yüksekliğindeki disklerin üzerinde birbirinin kopyası Arğıştı Oğlu II. Rusa'ya ait yazıtlar bulunmaktadır. Benzerleri Karmir-Blur'da da bulunan bu tür disklerin yazısız tiplerine Toprakkale Haldi Tapınağı'nın temel taşları altındaki ana kayaya açılan oyuklar içinde ve Van Kalesi'nde Yeni Saray'ın temel yataklarında *in situ* durumunda rastlanılmıştır. Ayanis'te bulunan tunç disklerin de, taban altına sunu amacıyla bırakılan yapım kitabeleri oldukları düşünülebilir. Bunların dışında doğu duvarının güneyinde ve doğu duvarı ile 4. No.lu paye arasındaki alanda çok sayıda demir mızrak uçlarının ve demir miğferin de yer aldığı buluntu topluluğu elde edilmiştir. VI. No.lu Alan'da yapılan çalışmalarda; keramik parçaları, altın rozet ve altın varak parçaları, çok sayıda

³⁵¹Hasan Tahsin Uçankuş, *a.g.e.*, s.540; Altan Çilingiroğlu, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.365-366.

³⁵²Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.593-594.

³⁵³Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.594.

kap parçaları, duvar bezemesi olarak kullanılan taş halkalar, tebeşir taşından yapılmış çeşitli objeler, taş boncuk, bir adet bulla, demir ok, mızrak uçları, çeşitli amorf tunç ve demir parçaları bulunmuştur. Bunların dışında tunç iki kılıca ait parçalar dikkat çeker. Üç parça halinde bulunan ilk kılıç 73.8 cm uzunluğunda ve 7.9 cm genişliğindedir. Bir bölümü eksik olan sap kısmında II. Rusa'ya ait çivi yazısı yer almaktadır. Eksik olan ikinci kılıçta herhangi bir yazıya rastlanılmamıştır. Ayrıca 3 ve 4 No.lu payelerin güneyinde payelere paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan derin bir kanalın varlığı da tespit edilmiştir. Kanalin alt seviyelerinden büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvanı kemikleri bulunmuştur. Kanalin üzerinde kanala paralel uzanan ahşaplar olasılıkla kanalı örtmek için kullanılmıştır. Ahşapların bazılarının üst kısımları oluk şeklinde profillendirilmiştir. VI. No.lu Alan'da yapılan çalışmalar üst seviyelerde Urartu sonrasına ait, Ortaçağ iskânının varlığının kalıntılarına rastlanılmıştır³⁵⁴.

1998 yılı kazı çalışmaları Tapınak alanında yoğunlaştırılmıştır. Tapınağın iç duvarlarını çevreleyen üst üste iki sıra bazalt taşın ön yüzü oyularak içleri taş kakma tekniğinde yapılmış çeşitli tanrı, hayvan ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Ancak bu bezemelerin kireç taşından yapılan iç dolgularının büyük bir kısmı yoğun yangın sonucu tahrip olmuştur. Tapınağın kuzey ve güney duvarları da Ortaçağ yerleşimcileri tarafından tahrip edilmiştir. Tapınak cellası içinde doğu duvarına bitişik durumda alabasterden yapılmış, üzerine insize olarak hayat ağaçları, aslan, kuş ve insan başlı kanatlı tanrılar çizilmiş bir platform vardır. Platformun her üç tarafında da platforma ait olabilecek çok sayıda bezemeli alabaster taş parçası bulunmuştur. Ayrıca alabaster platformun üst yüzeyi, birçok Urartu kemerinde gözlenen, metotlar içinde çeşitli fantastik yaratıklar ile süslenmiştir. Son derece özenilerek yapılan motifler taşın üzerine çizilmiştir. Sadece bu özellik bile Ayanis tapınağının ünik olarak kalmasını sağlamaktadır³⁵⁵.

Platformun yan yüzleri de alabaster plakalarla kaplıdır. Plakaların üzerinde siyah beyaz renkli taş halkalarla doldurulmuş iki sıra rozet deliği mevcuttur. Platformun ön yüzünde altın başlı bronz çivilerle tutturulmuş altın bir levha bulunmuştur. Üzerinde 6 adet hayvan motifleri yer alan altın levha tahribat sırasında sökülerek alınmış ve üzerindeki hayvan izleri ile *in situ* durumdaki altın kaplı bronz çiviler günümüze

³⁵⁴ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.594-596.

³⁵⁵ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (24-28 Mayıs), Ankara, 1999, s.398.

ulaşabilmiştir. Tapınak cellasında ortaya çıkarılan küçük buluntuların büyük bir kısmı, bazalt duvara oyulmuş motiflerin dolgu kısımlarından oluşmaktadır. Bu buluntuların yanında çok sayıda bronz çivi, bronz çivili taş halka ve duvarları süslediği anlaşılan bronz plakalar ele geçirilmiştir. Ayrıca VII. No.lu paye olarak adlandırılan yerin etrafında yanmış ahşap kalıntıları bulunmuş olup, bu ahşap örgülerin temizlik çalışmaları sırasında çeşitli bronz sadaklara, miğferlere ve bir kalkana rastlanılmıştır. Sadaklar ve kalkanın avlunun batı duvarına ve VII. No.lu payeye asılı durduğu, tahribat sırasında duvardan ve payeden düştüğü düşünülmüştür. Dikkati çeken bir özellik sadakların içlerinin ok değil, yerel halk tarafından “gariz” olarak adlandırılan bir tür tohum ile dolu olmasıdır. Aynı şekilde içi tohumla doldurulmuş bir başka sadak, önceki yıllarda bulunan aslan başlı kalkanın yanında ele geçmiştir. İçleri tohum dolu sadaklar Ayanis tapınağında uygulanan bir adak merasiminin parçası olmalıdır³⁵⁶.

Kare planlı Urartu tapınaklarının dokuzuncusu olan Ayanis tapınağı, farklı bir anlayış ve teknik sergileyen ünik süslemesi ve en uzun tapınak yazıtıyla günümüze ulaşan en önemli örnektir. Tanrı Haldi’ye adanan Ayanis tapınağı plan bakımından kule tipli tapınaklar olarak adlandırılan Anzavurtepe, Körzüt, Yukarı Anzaf, Çavuştepe Yukarı ve Aşağı Kale, Kayalidere, Altintepe ve Toprakkale tapınaklarına benzemektedir³⁵⁷.

VII. No.lu Alanda (Pithoslu Mekân), kalenin batı kesiminde, Ortaçağ yerleşmesinin hemen altında, ortaya çıkartılan temellerin ait olduğu yapının bodrum katlarında büyük depo mekânlarının varlığı ortaya çıkartılmıştır. Alan içinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda pithosların mekân içinde üç kademeli olarak yerleştirildikleri anlaşılmıştır. Kademeli dizilen pithosların ağız kenarlarında kapasiteleri ile ilgili çivi yazısı ve anlamı tam çözilemeyen hiyeroglif benzeyen işaretler tespit edilmiştir. Küplerin ağızları dokunmuş çuval ile örtülmüş ve iple bağlanarak bullalarla mühürlenmiştir. Çalışmalar sırasında 34 adet bulla tespit edilmiştir. Pithosların arasına ve magazinlerin duvarlarının diplerine yerleştirilmiş 38 adet *in situ* depolama kabı ele geçmiştir³⁵⁸.

³⁵⁶Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı I, s.398-399.

³⁵⁷Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı I, s.399.

³⁵⁸Hasan Tahsin Uçankuş, *a.g.e.*, s.540.

-9.50 m' de Urartu dönemine ait kaplar ortaya çıkartıldı. Ayrıca -9.98 m'de, kireç taşından yapılmış ve dört parçadan oluşan bir künk 1994 yılının önemli buluntuları arasındadır. Var olan uzunluğu 2.10 m olan künkün işlevi yiyecek depolama ve dağıtımı ile ilgili olmalıdır. Malzemesi ve boyutları ile Urartu için şimdilik tek örnektir. Üst platformda iki sıra halinde 9 adet, künkün doğu ve batısında üçer tane olmak üzere 6 adet pithos ve toplam 30 adet depolama kapı 1994 sezonunun bu alandaki buluntularıdır³⁵⁹. 1996 sezonunda yapılan kazı çalışmaları sonucu pithosların sayısı 115'e ulaşmıştır. Bir kısmının üzerinde çivi yazısıyla ya da hiyeroglif olarak ölçek yazıları bulunan pithoslar, içinde depolanan maddenin aşırı ölçüde yanması ve içinde bulundukları binanın çökmesi sonucu gövdelerinden patlamışlardır. Pithosların aralarında çoğunlukla tahrip olmuş durumda dağınık biçimde küp, çömlek, kâse ve tabaklar bulunmuştur. Bunların 25'i küp ya da çömlek formunda, 19'u kâse formundadır. Böylece bu keramiklerle birlikte 1250 adet tüm kap veya kırık ağız kenarları ele geçmiştir. Kap formlarının içinde en kalabalık grubu daha çok depolama kapları olarak kullanılan, dışa dönük ağız kenarlı, boyunlu ve kalınlaştırılmış ağız kenarlı, boyunsuz çömlekler oluşturur. Bunların dışında depo içinde çoğunlukla dağılmış olarak geçen dışa dönük ağız kenarlı, basit ağız kenarlı ya da keskin profili çanak ve kâseler kaledeki günlük yaşama ait buluntuların başında gelir. Genel olarak IV No.lu mağazinin kuzeyinde ortaya çıkarılan bu tür kaplar aynı renk astarlı olup elde yapılmışlar, çoğunlukla iyi, orta ve çok iyi derecelerde pişirilmişlerdir. Yine IV No.lu mağazinin güney kesiminde 0.54 m çapında kireç taşından yapılmış *in situ* durumda dik duran bir künke rastlanılmıştır. Ayrıca VII No.lu Alan'da I No.lu mağazinde sonraki çalışmalarda toplam 12 adet pithos daha ortaya çıkarılmıştır³⁶⁰.

1998 yılında VII No.lu Alan'da yapılan kazıların amacı depo mekânları ile sur duvarının ilişkisini ortaya çıkarmak olsa da, bu pek mümkün olmamıştır. 1998 yılı kazı sezonunda Pınarbaşı ve Güney Tepe olarak adlandırılan alanda yapılan çalışmalar Ayanis Kalesi dış kent yerleşiminin tahmin edilenden daha geniş alanlara yayıldığını göstermiştir. Ayanis Kalesi'nin kuzey, güney ve doğusunda kurulan yer yer kaleyi çevreleyen surlara kadar dayanan yapı ve yapı komplekslerinden oluşan dış kent, yüzeydeki temel izlerinden de tespit edildiği gibi ana ve ara yolları olan düzgün bir kent

³⁵⁹ Altan Çilingiroğlu, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (29 Mayıs- 2 Haziran), Ankara, 1995, s.367.

³⁶⁰ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.596-598.

planına sahiptir. Erken Urartu kalelerinden Körzüt ve Norgüh'e oranla daha gelişmiş ve çok daha düzenli bir kent planının uygulandığı görülür. Planlamaya önem verilerek inşa edilen Karmir-Blur ve Dutsagag gibi kalelerle paralellik gösteren dış kentte, yapılar ana caddeye açılan ve etrafında yapılar ortaya çıkarılan küçük buluntular kalede bulunan ve büyük bir olasılıkla yönetici elit sınıfa ait buluntulardan çok farklıdır. Elde edilen buluntular daha çok günlük işlerde kullanılan türdendir ve kaliteleri de kalede bulunanlardan daha düşüktür. İlginç olan nokta Güney Tepe'de ve Pınarbaşı'nda ele geçen mimari kalıntılar arasında da belirli farklılıkların varlığıdır. Güney Tepe'de daha az anıtsal yapılar bulunurken ele geçen küçük eserler ve çanak-çömlekler daha kalitelidir. Pınarbaşı'nda ise yapılar daha anıtsaldır, ancak eserler ikinci kalitedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Güney Tepe dış kentin varlıklı insanların yaşadığı bölüm iken Pınarbaşı da kent içindeki idari bir yapıdır. Ayanis kazıları ile ortaya çıkarılan veriler Urartu'da erken dönemlerden beri gelişmekte olan, ancak II. Rusa döneminde doruk noktasına ulaşan ve kanımızca Zernaki Tepe'yi de içine alan, bir şehircilik geleneğini ortaya koymuştur³⁶¹.

1998 yılı Ayanis Kalesi kazısında içinde çanak-çömleklerin, bullaların, demir ve tunç ok uçlarının yer aldığı 130 adet envanterlik ve 52 etütlük eser Van Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir³⁶².

VIII. No.lu Alan'da yapılan kazı çalışmalarında 12 adet toprak mezar ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca çok sayıda çeşitli profillere sahip işlenmiş bazalt bloklara da rastlanılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde -8.05 m'de, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan kerpiç bir duvarın varlığı saptanmıştır. Söz konusu duvarın batısında aynı yönde duvara paralel olarak uzanan bir başka kerpiç duvarın bir kısmı ortaya çıkartılmıştır. İki duvar arasında yoğun bir yangın tabakası olduğu gözlenmiştir. -9.20 m'den itibaren 3 adet pithosla karşılaşılmıştır³⁶³. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan kerpiç duvara paralel uzanan batı duvarının devamını bulmak için çalışmalar devam etmiş ve bunun sonucunda batı duvarının karşısında yer alan doğu kerpiç duvarının varlığı ortaya çıkartılmıştır. Doğru kerpiç duvarının doğru yönüne doğru bir geçiş yolu oluşturduğu gözlenmiştir. Söz konusu iki kerpiç duvarın oluşturduğu koridorda -9.0

³⁶¹ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, "Ayanis Kalesi Kazıları 1998", 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.400-401.

³⁶² Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, "Ayanis Kalesi Kazıları 1998", 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.401.

³⁶³ Altan Çilingiroğlu, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994", XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.368.

m'den itibaren pithoslar bulunmuştur. "Pithoslu Koridor" olarak adlandırılan bu alanda 1994 yılında 10 adet pithos ortaya çıkartılmıştır. Tüm pithosların ağız kenarlarının etrafında kabartma ip bezeme vardır. Aynı bezeme pithosların gövdelerinde de mevcuttur. Pithosların üç âdetinde işaret vardır. İşaretler stilize edilmiş başak, dikey ve yatay doğrular ile 4 sıra halindeki üçlü noktalar şeklindedir. Pithoslu Koridor'da derinleşme çalışmaları sırasında, 2 ve 4 no lu pithoslar arasında duran kapların varlığı saptanmıştır. İlk etapta sadece üç adedinin ağız kenarı belirirken daha sonra kapların sayıları 19'a çıkmıştır. Kapların iki âdeti yüksek gövdeli dinos formuna sahip iken diğerleri klasik dışa dönük ağız kenarlı çömlek formundadır. Tüm kapların içinden tahlil örnekleri bulunmuştur.³⁶⁴

1996 yılında Ayanis Kalesi'nin doğusunda yapılan kazı çalışmalarında Ortaçağ'a ait iskeletler bulunmuştur. Bu alanın Ortaçağ'da mezarlık alanı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır.

1996 yılında Ayanis Kalesi'nin bu alanında yapılan kazı çalışmalarında 0.28 çapında bir adet tunç miğfer bulunmuştur. Ayrıca önceki yıllarda da bilinen pithosların özgün taban seviyesine ulaşılmıştır. Ortaya çıkartılan pithoslardan ikisi oldukça sağlam olup diğeri ise ağız ve boyun kısmı kırık olarak bulunmuştur. Kuzeyden başlayarak güneye doğru 16, 17 ve 18 olarak numaralanan bu pithoslardan 16 nolu olanın ağız kenarına üç dikey çizgiyi kesen yatay çizgiden oluşan bir işaret yapılmıştır. Benzer şekilde at nalı biçiminde bir işaret de 17 nolu pithosun gövdesinde de bulunmuştur. Yapılan ölçümler sonucu, sağlam pithosların ağız çaplarının 0.78 ve 0.84 m, karın çaplarının ise 1.44 ve 1.38 m olduğu görülmüştür. Pithosların arasında tunçtan yapılmış yonca ağızlı testiler, mobilya parçaları, bir miğfer ve üç adet depolama kapı *in si tu* olarak ele geçmiştir. Ayrıca 1996 kazı döneminde ortaya çıkarılan 65 envanterlik ve 35 etütlük eser Van Müzesi'ne teslim edilmiştir³⁶⁵.

2007-2009 yıllarında Doğu Payeli Salonun depo mekânlarında birçok pithos ve bütün kaplar ortaya çıkarılmıştır. Son yıllarda yürütülen kazılar ise Urartu kazıları içinde en çok kabın depolandığı mekânların ortaya çıkmasını sağlamıştır. 2007-2009 yıllarında mekânlardan elde edilen keramik sayısı 75.000'i geçmiştir. Bu keramikler

³⁶⁴ Altan Çilingiroğlu, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.368-369; Hasan Tahsin Uçankuş, *a.g.e.*, s.540.

³⁶⁵ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.598-599.

arasında çok sayıda bütün kap da vardır. Kapların büyük çoğunluğu devetüyü renkli kaplardır³⁶⁶.

2009 yılında tapınak alanının batısında yer alan ve XI. No.lu olarak adlandırılan bölümde yapılan arkeolojik kazılar, tapınak ile doğrudan bir bağlantısı olmayan mekânların varlığını kanıtlamıştır. Kare ve dikdörtgen planlı mekânların bazıları birbirleriyle kapılar veya açıklıklar ile ilişkilendirilmiştir ve 9 adet mekân ortaya çıkarılmış olup elde edilen buluntular bu mekânlar topluluğunun günlük işlerin yürütüldüğü yerler olduğunu kanıtlamıştır. Mekânların bazıları ocaklar, bazılarında da depo küpleri vardır. Depo küpleri günlük ihtiyacı karşılayacak akdarı ve arpayı depolamak için kullanılmıştır. Mekânlar içinde günlük işlerde kullanılan öğütme taşlar, sepetle, bira yapmak için kullanılan küvet biçimli mayalama kabı ve çok sayıda farklı formdaki kaplar bir yapının evsel mekânlarını hatırlatmaktadır. Hatta mekânların birinde inşa edilen sekiler belki de oturma amacı ile yapılmıştır. Mekânların içinde bulunan çok sayıdaki krali olmayan mühürler burada yaşayan veya görev yapan insanlara ait olmalıdır. Demirden yapılmış balta, orak, bıçak, kılıç, kazma ve kürek gibi aletler günlük gereksinimler için olmalıdır³⁶⁷.

Bu evsel mekânların güneyinde de koridor ve odalar ortaya çıkarılmıştır. Bu alandaki mekânlar içinde de depo amaçlı odalarda yüzlerce kap bulunmuş olup bu buluntular Urartu seramik sanatı için ehemmiyetlidir. 2009 yılında bulunan depo odasındaki kırmızı perdahlı yonca ağızlı testilerin sadece bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Yirmi yıllık bir dönemin keramik örneklerini teknik ve stilistik gelişimini eksiksiz olarak bu kalenin buluntuları arasında bulmak ve incelemek mümkündür. Bunun için Urartu çanak-çömlek sanatı ile ilgili hiçbir öneri Ayanis örnekleri dikkate alınmadan yapılmamalıdır³⁶⁸.

Yine 2009 yılında yapılan kazılarda üzerinde “*Kraliçe Kakuli’ye aittir*” yazısı olan altın yelpaze sapı bulunmuştur. Kraliçe Kakuli II. Rusa’nın eşidir. Kakuli adı Urartu yazıtlarında sadece bir kez rastladığımız kadın adlarına bir yenisinin eklenmesi açısından da son derece önemlidir³⁶⁹.

³⁶⁶ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s.344-345.

³⁶⁷ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s.350.

³⁶⁸ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s. 354-355.

³⁶⁹ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s. 355.

Prof. Peter Kunihlm'un Ayanis ağaç örnekleri üzerinde yapılan çalışmalar, kalenin inşasında kullanılan ağaçların M.Ö. 655 yılında kesilmeye başlandığını ve kesim işleminin M.Ö. 651 yılında sona erdiğini göstermiştir³⁷⁰.

Ayanis kazıları “kale” ve “dış kent” olmak üzere iki bölümde yürütülmüştür. 80 h. büyüklüğündeki dış kentte yerli Urartu halkının yanında farklı bölgelerden Ayanis’e aktarılan insanlar yaşamakta idi. Tapınak yazıtında bu insanların Hate (Hitit), Muşki (Frigya), Etiuni (Ermenistan) ve Asur ülkelerinden getirildiklerini yazmaktadır³⁷¹.

Kale içindeki mimari yapılar genellikle tapınak alanında, batı ve doğu depo yapılarında ortaya çıkarılmıştır. Tapınak alanı 30x30 m boyutlarındadır ve içinde kare planlı çekirdek tapınak vardır. Tapınak alanının içinde anıtsal 10 paye, çekirdek tapınağın etrafını çevirmektedir. Tapınak ön cephesinde yer alan yazıt 88 satırdan oluşmakta ve Urartu’nun en uzun tapınak yazıtı özelliğini taşımaktadır. Tapınak kutsal odası (cella) içindeki andezit taş duvarlar taş oyma tekniği ile (inlaglio) bezenmiştir. Motifler tanrılar, fantastik yaratıklar ve çiçek bezemelerinden oluşur. Tapınak avlusunda ve tapınak depo odalarında bulunan yüzlerce silah ve buluntu kalenin yağma edilmediğinin kanıtıdır. Tapınak alanından elde edilen veriler Urartu dini merasimleri ile ilgili etraflı bilgi sunmaktadır³⁷².

Özellikle bu alanda yani tapınak alanında bulunan kalkan yazıtlı ve bezemelidir. Ortasında ağırlığı 5.1 kg’ı bulan bir aslan başı ile süslenmiştir. Aslan başlı kalkan Urartu sanatında ilk kez ve tek olarak Ayanis Kalesi’nde ortaya çıkmış ve ünlü Muşafir tapınağının üzerinde asılı olan kalkanlar ile büyük benzerlik göstermektedir. Kalkan üzerinde iki satır olarak sunulan yazıtta kalkanın II. Rusa tarafından Tanrı Haldi’ye armağan edildiği yazmaktadır. Ancak ikinci satırdaki bilgiler Urartu dini inanışlarında bir yeniliği ilk kez karşımıza çıkarmaktadır. İkinci satırda ateşin üzerine toprak atılarak söndürülmemesi, bunu yapanların tanrılar tarafından cezalandırılacağını yazmaktadır. Bu emir Urartu dini inanışları içinde “ateş” ile ilgili bir kültün var olduğunu ve tapınak ateşinin sürekli yanmasının gerekli olduğunu, en azından II. Rusa dönemi ve sonrasında açıklıkla anlatmaktadır³⁷³.

³⁷⁰ Altan Çilingiroğlu-Zafer Derin, “Van-Ayanis Kalesi Kazıları-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.599.

³⁷¹ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kazısı”, s.51.

³⁷² Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kazısı”, s.51; Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s. 345-354.

³⁷³ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s. 351-354.

Batı ve doğu depo odalarının üst katları günümüze gelememiş olsa da bodrum katları ve içlerindeki yüzlerce depo küpleri gün ışığına çıkartılmıştır³⁷⁴. Doğu depo odaları payeli anıtsal bin yapının bodrum katındadır ve bu yapı rahipler tarafından kullanılmış olmalıdır³⁷⁵. Kazılarda ortaya çıkartılan çok renkli bezemeli duvar boyaları yapının önemini vurgulamaktadır. Olasılıkla Ayanis'te bulunan ve üzerinde “aşihusi yapısının inşa edildiği yıl” tanımlaması olan bulla üzerindeki ‘aşihusi’ yapısı sözünü ettiğimiz “Doğu Payeli Salonu” olmalıdır³⁷⁶.

Foto 31. Ayanis Kalesi'nde bulunan küplerden bazıları,

Kaynak : <https://www.google.com.tr/search?q=giyimli+hırkanis&rlz>

Batı depo odaları doğu-batı yönünde uzanan taş temelli bir duvarın güney ve kuzeyinde yer alır. Yapının iki katlı olması mümkündür. Batı depo odaları bize kaledeki depolama sistemi hakkında etraflı bilgi sunmuştur. Depo odaları yapının bodrum katını oluşturur. Bu alanda yapılan teraslamalar ile depolama amaçlı mekânlar yaratılmış ve mekânların içleri büyük boyutlu küpler ve küpçükler ile doldurulmuştur. Depo olarak kullanılan toplam 10 adet mekân ortaya çıkarılmıştır. Depolarda çok az sayıda kandil ele geçmiştir. Mekânlar içinde yer alan ve ağız çapları 0.78 m ile 1,5 m, yükseklikleri ise 1,5 m ile 2,5 m arasında değişen küpler genellikle üçer sıra olarak yerleştirilmiştir.

³⁷⁴ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kazısı”, s.51.

³⁷⁵ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kazısı”, s.51.

³⁷⁶ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s. 345.

Küplerin ağızları genellikle bir kumaş ile örtülmüş ve bir bulla yardımı ile mühürlenmiş ve bağlanmıştır. 1989 yılında 2009 yılına kadar bu alanda toplam 250'ye yakın küp bulunmuştur. Ancak küplerin içindeki malzeme hakkında bilgi yoktur. Olasılıkla buğday, arpa ve şarap saklanan küpler içinden hiçbir şey ele geçmemiştir. Hasat mevsiminin yakın oluşu küpler içinde sadece sıvı malzeme saklanmış oluşu veya olası bir kıtlık bu yokluğun nedeni olabilir. Kalenin tahribinden sonra depo mekânlarının Dış Kent'te yaşayan halklar tarafından yağma edilmiş olabileceği de olasılıklar arasındadır. Batı depo odalarındaki küplerin üzerlerinde çivi yazılı ölçek yazıtları vardır. Yazıtlar küpün ölçüsünü değil küpün içine konulacak malzemenin miktarını vermektedir. Depo mekânları içinde küplerle ilişkili olarak ele geçen bullalar yapının amacı ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Bullalar üzerinde kaleye gönderilen malların, bu malları kimlerin ve nereden gönderdiğinin isimleri vardır. Kanımıza göre kale yakın ve Etiuni gibi uzak çevresinden elde edilen malların depolandığı veya vergi olarak saklandığı bir merkezdir. Depo mekânları içinde yer alan kireç taşından oyulmuş ve kurşun eritilerek sızdırmaması sağlanmış kanallar depo odalarında saklanan buğday akdarı ve şarap gibi malların kalenin ihtiyacı için kullanıldığı kadar, kale dışında yaşayan insanlara da dağıtıldığı göstermektedir³⁷⁷.

Ayanis Kalesi'nden son 21 yıl içinde binlerce madeni ve diğer malzemelerden üretilmiş eser elde edilmiştir. Bu eserler arkeolojik ve filolojik verilerin yardımı ile değerlendirilmiş ve Urartu günlük yaşamı içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Küpler, yazıtlar, bullalar ve tüm çanak çömlekler mekânsal dağılımları dikkate alınarak incelenmiştir. Ayanis Kalesi'nden alınan elde edilen bu veriler Urartu dini merasimleri, kalenin ekonomik yapısı ve günlük yaşam tarzının nasıl olabileceğinin yanında Urartu sanatı ile de ilgili etraflı bilgiler sunmuştur. Hatta Urartu ile ilgili bildiğimiz birçok önerinin de hatalı olduğu Ayanis'te bulunan verilerle arkeolojik olarak kanıtlanmıştır. Bütün bu özelliklerin yanında Ayanis Urartu kazıları Urartu sanatında bilinmeyen aslan başlı kalkan, üzerinde “*şuri*” kelimesi yazılı kılıç-mızrak, ilk kraliçenin adı, Babilce bir yazıt, mısır mavisini sentetik boya maddesi, çömlekçi çarkı, mühür baskılı çanak çömlekler ve taş kakma tapınak süslemeleri gibi, birçok ilki de ortaya koymuştur. Bu verilere ulaşabilmenin temelinde depremle sona eren ve yağma edilmeyen bir kalenin kazılabilmesi yatmaktadır³⁷⁸.

³⁷⁷ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s. 355-357.

³⁷⁸ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, s. 359-360.

Harita 2. Ayanis Kalesi

Kaynak : http://femitolojisozlugu.com/kentler_turkiye/kentler_a/ayanis.html

II. Rusa'nın en görkemli kalelerinden biri olan Ayanis Kalesi, M.Ö. 650 yıllarından sonra gerçekleşen bir deprem felaketi ve bunu izleyen bir ayaklanma ile son bulmuştur³⁷⁹. Buna rağmen II. Rusa döneminin en iyi korunmuş eseri Ayanis kaleşehridir. Mükemmel şekilde korunmuş yazıtları olan susi tapınağı ve mimari bir kompleksin ortasında bulunan dekore edilmiş sunu odası ve yüksek miktardaki tören zırhları süslü tunç kalkanlar, miğfer ve sadaklar M.Ö. 7. yy'da Urartu uygarlığının ne seviyeye ulaştığını gösterir³⁸⁰.

2.3.11. Van–Dilkaya Höyüğü

Dilkaya Höyüğü, Van'ın Edremit İlçesine bağlı, aynı adlı köyün batısında, Van Gölü'nün kıyısında Van'dan 24 km, Tilkitepe'den 15 km güneyde yer almaktadır³⁸¹. Dilkaya Höyüğü, Van Gölü'nün güneydoğusunda yer alan eski bir yerleşim alanıdır. Bu bölgenin kazı ve araştırma çalışmaları Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi Altan Çilingiroğlu'nun başkanlığındaki bir ekip tarafından 1983 yılında başlatılmıştır³⁸².

³⁷⁹ Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kazısı", s.51.

³⁸⁰ Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış-An Overview of Urartian History", s.97.

³⁸¹ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (20-24 Mayıs), Ankara, 1985, s.151.

³⁸² Erksin Güleç, Van Dilkaya İskeletlerinin Paleoantropolojik İncelenmesi, , IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (26-30 Mayıs), Ankara, 1986, s.369; Bilge Umar, İlkçağda Türkiye Halkı, s.202.

Burada yapılan kazıların amacı, erken Urartu tarihi ve Urartu kültürünün kökeni ile ilgili birçok sorunu aydınlatmak ve Kafkas ötesi, Batı İran ile Doğu Anadolu'da geç 4. bin yıldan itibaren geniş bir yayılım alanı gösteren Erken Transkafkasya kültürünün Van Gölü havzasına gelişi ve bu yöredeki gelişimini ortaya koymaktır³⁸³.

Van Dilkaya kazıları höyük ve mezarlık olmak üzere iki alanda yürütülmüştür. Höyükteki çalışmalar sonucunda 3 adet çöp çukuru ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca 2.45 m çapında kerpiçten bindirme tekniğinde yapılmış bir silo bulunmuştur. Batı tarafında da bir kapı ortaya çıkarılmıştır. Yapının kuzey cephesinde bol miktarda tüm ve tüme yakın kaplar bulunmuştur³⁸⁴.

06 açması olarak adlandırılan kazı çalışma alanında elde edilen keramikler genelde Van yöresinde ilk kez rastlanan ağız kenarları yivli çanaklar, keskin profilli kâseler ve yakından bilinen tipik kırmızı perdahlı Urartu keramikleridir³⁸⁵. Ayrıca 16 adet ocak tespit edilmiştir. Ocaklar yuvarlak, dörtgen ve at nalı şeklindedirler. Ocaklar genellikle bir ocak yeri içinde üst üste bulunmuştur³⁸⁶.

Höyüğün en yüksek kazı çalışması olan M6 açması olarak adlandırılan alanda 8 adet çöp çukuru tespit edilmiştir. Söz konusu çukurların içinden hayvan kemikleri, çanak-çömlek parçaları, metal, obsidyen, cam bilezik ve yanmış ahşap parçaları gün ışığına çıkarılmıştır. Ayrıca M6 açmasının ortasında yanmış çanak-çömlek parçaları ve yanmış ahşap kalıntıları bulunan bir yangın tabakası vardır. Ele geçen keramikler çoğunlukla Demir Çağ'ı özelliğini göstermektedir³⁸⁷.

M7 açmasında Orta Demirçağ dönemine ait çanak-çömlekler, obsidyen ok uçları ve kemik aletler ele geçmiştir. Urartulara ait çanak-çömlekler genellikle devetüyü ve kahverenglidirler³⁸⁸.

N5 açması olarak adlandırılan kazı çalışma alanında ise tahrip olmuş bir tahıl deposu ve taş döşeli bir alanda çevresi kerpiçlerle çevrelenmiş bir köpek iskeleti bulunmuştur. Açmanın kuzeyinde köylüler tarafından tahrip edilmiş iki sıralı taş bir duvar ele geçmiştir. Aynı alanda -2.90 m de kullanım nedeniyle parlak bir görünüm

³⁸³Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.151.

³⁸⁴Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.261-262.

³⁸⁵Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.151-152.

³⁸⁶Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.262; Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (23-27 Mayıs), Ankara, 1988, s.248.

³⁸⁷Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları 1989", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (28 Mayıs-1 Haziran), Ankara, 1990, s.272.

³⁸⁸Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.248.

almış, düzgün yüzeyli taş bir döşeme ele geçmiştir. Sözü edilen tabanın batısında, ağız çevresi 1.40, taban çapı 1.80 m olan bir silo ortaya çıkarılmıştır. N5 açmasında seyyar olmayan at nalı biçimli bir ocak ele geçmiştir. Ocağın çevresinde yoğun olarak siyah açıkta kaba mutfak kapları ele geçmiştir. Ayrıca 11 adet çöp çukuru ve tahıl silosu ortaya çıkarılmıştır. Güneye doğru olan eğimde -5.75 m de yüzey toprağına yakın bir yerde çapı 70 cm olan havalandırma delikli bir tandır bulunmuştur. Örme yöntemiyle yapılmış kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan duvar, bugün dahi Dilkaya Köyü'nde varlığını sürdürmektedir³⁸⁹.

T8 Açması olarak adlandırılan kazı çalışma alanında ise çöp çukurları ve tandırın varlığı kanıtlanmıştır. Bu alanın evin mutfak kısmı olduğu anlaşılmıştır. Ev iki evrelidir ve girişi batıdandır. Burada da çanak-çömlekler ele geçmiştir³⁹⁰.

Mezarlık alanındaki çalışmalar sonucunda daha önce soyulmuş ve I nolu mezar olarak adlandırılan mezar dikdörtgen olup 70x110 cm boyutlarındadır. Üzeri iki kapak taş ile örülen mezardan 8 adet iskelet bulunmuştur. İskeletler yan yana dizilmiş olup kafaları belli bir yöne bakmaktadır. Hocker durumunda gömülen 8 adet ölünün bir mezara sığdırılması ilginçtir. I nolu mezarın en önemli buluntusu demirden yapılmış bir saç iğnesidir³⁹¹. Ayrıca 1989 yılında yapılan çalışmalarda 13 adet bebek iskeleti ele geçmiştir. Çoğunlukla dağılmış durumda olan iskeletlerin başları daima batıya yöneliktir³⁹².

II nolu mezar olarak adlandırılan mezarın ölçüleri ise 44x48 cm olup tek bir kap taşı ile örülmüştür. II nolu mezarda iskelet bulunamamıştır. Mezar içinde yanmış iki adet kemik parçası ile çocuğa ait, kahverengi renk almış bir diş bulunmuştur. Mezar armağanı ise çeşitli boncuk ve taşlardan yapılmış bir kolyedir³⁹³.

Mezarlık alanındaki çalışmalar kuzey ve güneye doğru genişleyerek sürdürüldü. Çalışmalar sonucunda toplam 51 adet kum gömü ortaya çıkarıldı. Kuzey kesiminde kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan 4.76 m uzunluğunda ve 0.70 m genişliğinde çift taş sıralı duvar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca güney alandaki çalışmalar sırasında birbirine yakın olarak gömülmüş durumda 4 adet kum gömüye rastlanmıştır. Ele geçen

³⁸⁹ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.151-152.

³⁹⁰ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.263.

³⁹¹ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.153-154; Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.249.

³⁹² Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları 1989", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.272.

³⁹³ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.154.

iskeletlerin yönleri baş batıya ayaklar ise doğuya olmak üzere bütünlük gösterirler. Bu alandaki diğer bir özellik de güney tarafa doğru bebek iskeletlerinin çoğunlukta olmasıdır³⁹⁴.

1987 yılı kazılarında 3. Urartu urnesi ortaya çıkarılmıştır. 1 nolu urne yan yatmış bir durumda, ağız kısmı kırık olarak bulunmuştur. Bu urne içinde bronz kemer parçaları, yüzük, küpeler ve yılanbaşı kırık bir bilezik ele geçmiştir. 2 nolu urnenin ağızı çanak formunda bir kapla kapatılmıştır. 3 nolu urne ise çok tahrip olmuş bir şekilde ortaya çıkarılmıştır³⁹⁵.

Dilkaya Höyüğünde bulunan keramikler üç ana bölümde incelenebilir:

Siyah yüzlü, açıkli keramikler: M.Ö. 3. Binyılın ortalarına tarihlenen bu tür çanak çömlekler Karaz, Pulur, Yanıktepe ve Geoy Tepe gibi yerleşme yerlerinde bulunan Erken Transkafkasya türü keramiklerdir.

Ağız kenarları yivli çanak ve kâseler ile keskin profilli kâseler: Bu malzeme topluluğu Erken ve Orta Demir çağa yani M.Ö. 14-10. yüzyıllara tarihlenir.

Kırmızı perdahlı keramikler: Van bölgesinde yapılan Urartu kale kazılarında yoğun olarak çıkan bu keramikler, Dilkaya höyüğünde bir Urartu sivil yerleşmesinin varlığını kanıtlaması açısından önemlidir³⁹⁶.

Bu keramikler dışında kemik deliciler, pişmiş toprak boğa figürini, obsidyenden yapılmış ok uçları, pişmiş toprak ve kemik ağırsıklar da ele geçen önemli küçük buluntulardır³⁹⁷. Araştırmalar neticesinde iki adet tunç fibula, bir adet sarmal tunç yüzük ve parçalar halinde tunç bir iğne ele geçmiştir³⁹⁸. Ayrıca küçük buluntular arasında boncuklar, küpler, yüzükler, deniz hayvanı kabuğundan yapılmış takılar da vardır³⁹⁹.

Dilkaya Höyüğünde bulunan keramiklerden ve demir saç iğnesinden erken Demir Çağa ait olduğunu sandığımız mezarlık birçok yönden büyük bir öneme sahiptir. Doğu Anadolu’da bu çağa tarihlenen bir mezarlık şimdilik yoktur⁴⁰⁰.

Dilkaya Höyüğünde yapılan kazı çalışmalarında en eski *ekmeklik sert buğday* örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Çavuştepe Kalesi (Sardurihinili)’nin erzak

³⁹⁴ Altan Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.263-264.

³⁹⁵ Altan Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.264.

³⁹⁶ Altan Çilingiroğlu, “Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.154-155.

³⁹⁷ Altan Çilingiroğlu, “Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, s.154.

³⁹⁸ Altan Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1989”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.273.

³⁹⁹ Altan Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s.249.

⁴⁰⁰ Altan Çilingiroğlu, “Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, s.154.

deposunda Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri, Ayanis Kalesi, Yoncatepe Sarayı'nın depo odaları ile nekropollerinde de ortaya çıkarılmıştır⁴⁰¹.

Dilkaya Höyüğü, Erken Tunç, Erken ve Orta Demir Çağları içermekte olup çok farklı tiplerde yüzlerce mezarı içeren Demir Çağ ve Orta Çağ mezarlığı, Urartu öncesi ve Urartu dönemi gömü gelenekleri hakkında geniş bilgiler vermesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra burada yaşayan halka ne olduğu tam olarak bilinmemektedir.

2.3.12. Ernis-Evditepe Kalesi ve Nekropolü

Van Bölgesi'nde Erken Demir çağına ait kazısı yapılan ilk metropol Ernis-Evditepedir. Burası ilk kez 1935 yılında halkın yaptığı kaçak kazılar sonucunda taş sandık ve oda mezarlardan ele geçirilen 30 kadar çanak çömleğin Van Müze'sine getirilmesiyle, arkeolojik literatürüne adını duyurmuştur⁴⁰².

Ernis (Ünseli) Köyü, bugünkü modern Van Kenti'nin 80 km kuzeyinde yer almaktadır. Erciş ilçesinde 18 km doğusunda bulunan ve Evditepe olarak adlandırılan mezarlık alanı, Van Gölü ile Ernis Köyü arasında geniş bir çevreye yayılmaktadır. Ancak Van Erciş modern karayolunun yapımı sırasında ortasından yol geçen mezarlık alanı ikiye bölünmüş ve mezarların büyük bir kısmı tahrip edilmiştir⁴⁰³.

Mezarlık alanının 1,5 km kuzeydoğusunda ise Keçikıran Kalesi bulunmaktadır. Aslında Van Gölü'nün kuzeyi sahip olduğu elverişli coğrafi konumu dolayısıyla çok sık bir Erken Demir Çağı ve Urartu yerleşmesine sahne olmuştur. Örneğin Evditepe'nin 2 km batısında Erken Demir Çağı'na ait Alacahan nekropolü, 10 km batıdan Deliçay Kalesi, 10 km doğuda ise Karahan yerleşmesi bulunmaktadır⁴⁰⁴. M.Ö. II. binyıldan itibaren yarı göçebe yaşam tarzının egemen olduğu yaşam biçimi M.Ö. 9. Yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başlamıştır. Özellikle Urartu Kralı Menua tarafından yaptırılan çok sayıdaki baraj ve sulama kanalı, Erciş ve Muradiye ovalarında büyük kale

⁴⁰¹Oktay Belli, “Van Bölgesi'nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri”, s.44.

⁴⁰²Oktay Belli-Erkan Konyar, “Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağına Ait Kale Ve Nekropolların Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, s.35; Oktay Belli-Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale Ve Nekropoller (Early Iron Age Fortresses And Necropolises In East Anatolia)*, s.35.

⁴⁰³Oktay Belli-Erkan Konyar, *Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağına Ait Kale Ve Nekropolların Araştırılması*, s.40; Oktay Belli-Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*, s.35.

⁴⁰⁴Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.175.

ve kentlerin kurulmasını ve sulamaya dayalı modern tarımın öne geçmesini sağlamıştır⁴⁰⁵.

1959-62 yılları arasında yörede araştırmalarda bulunan Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığındaki bilim kurulu, Ernis-Evditepe mezarlarında kazı yapmıştır. Soyulmamış mezarlarda yapılan kazılarda ortaya çıkarılan 236 kadar çanak çömlek, Urartu öncesi döneme ait kapların formları ve bezemeleri konusunda bilgi vermektedir. Mezar mimarisi konusunda ayrıntılı bilgi ve plan olmamakla birlikte bu mezarların klasik Urartu mezarlarında farklı oldukları anlaşılmaktadır. Arkeolojik kazılardan anlaşılabileceği üzere mezarlar oval planlı olup oda mezar türündedir. Duvarlar iri taşlardan bindirme tekniği ile yapılmıştır. Dış yüzleri kabaca düzeltilen iri andezit taşlar, çevrede çok zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir. Mezarların üst kısmı ağır kapak taşları ile kapatılmıştır ve dolayısıyla düztabanlıdır. Ön girişsiz olduğu anlaşılan mezarlara giriş baş tarafta, yani dar olan yerde kapak taşı kaldırıldıktan sonra yeni gömü yapılmaktadır. Bunların yanı sıra klasik Urartu mezarlarından ayrımlı olarak, içerde mezar duvarlarında armağanların konulduğu nişler bulunmaktadır. Tipik aile mezarı niteliğinde olan her bir mezara yaklaşık 15-20 kadar kişinin gömüldüğü saptanmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki Ernis-Evditepe mezarlarının bir kısmı son 10 yıldan beri Van Bölgesi'nde kazısı yapılmakta olan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen Van-Karagündüz, Hakkari ve Yoncatepe mezarlarının mimarisi ve armağanlarıyla benzerlik göstermektedir. Ancak mezarların yapımında yön kaygısının olup olmadığını bilmediğimiz gibi, ölü gömme gelenekleri konusunda da ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Örneğin Karagündüz ve Yoncatepe mezarlarında olduğu gibi, buradaki mezarlara da kaplar içine yiyeceklerin konulup konulmadığı şimdilik bilinmemektedir⁴⁰⁶.

Yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında sonucunda Evditepe'nin kale, aşağı yerleşme ve nekropol alanı olmak üzere üçe ayrıldığı saptanmıştır. Mezar odaları ile yerleşmeye ait oldukları anlaşılan yapılar iç içedir. Bu durum yalnızca Ernis-Evditepe'ye özgü değildir. Örneğin Erken Demir Çağı'na ait Şorik, Panz, Nurkök ve Alacahan'da da mezarlar ile sivil yerleşmeye ait yapılarda da aynı yerleşme düzeni göze çarpar⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ Oktay Belli-Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*, s.38.

⁴⁰⁶ Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Demir Çağı Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.175-176.

⁴⁰⁷ Oktay Belli -Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*, s.39.

Andezitten oluşan ve fazla yüksek olmayan kayalık tepe üzerinde bulunan kale, kabaca da olsa tepenin biçimine göre güney doğrultusundan uzanmaktadır. Kalenin güneybatı ve güneydoğu köşelerindeki taş duvarlar, bir iki sıra halinde günümüze değin varlığını korumuştur. Duvarlarda kullanılan iri andezit taşların dış yüzlerinin kabaca da olsa düzeltildikleri görülmektedir. Ancak taşların köşeleri birleşme yerleri arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Duvar örgüsü bu haliyle Urartu kralı İşpuini'nin (M.Ö. 830-810) tarafından yaptırılan ve erken döneme tarihlenen Aşağı Anzaf ve Zivistan Kalesi'nin kyklopik duvarlarıyla benzerlik göstermektedir. Duvarlar arasında dolgu malzemesi olarak kullanılan daha küçük taşların işlenmediği görülmektedir. Oval ve yuvarlak olan bu taşların kuzeydeki yüksek dağlardan Van Gölü'ne doğru akan dere yataklarından toplandığı anlaşılmaktadır. Bu tür işlenmemiş taşlar duvarların üzerinde ve eteklerinde büyük yığınlar oluşturmaktadır⁴⁰⁸.

Kalenin batısı dik bir şekilde alçalırken diğer yönleri yayvan teraslar halinde alçalmaktadır. Dik bir şekilde alçalan batı kısmına savunma duvarı yapılmamıştır. Kalenin dik kısımlarına savunma duvarlarının yapılmaması özelliği, Nahçıvan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait kalelerde uygulanan yöntemin geleneksel bir uzantısını oluşturmaktadır. Kalenin 400-500 m batısında Van Gölü bulunmaktadır. Van Gölü ile kale arasındaki düzlük alanda dikdörtgen bir plan gösteren büyük bir yapı yer almaktadır. Dış yüzleri kabaca iri andezit taşlardan yapılan yapının temel duvarları oldukça belirgin olarak görünmektedir⁴⁰⁹.

Kalenin kuzeydoğu ve güney eteklerinde çok geniş bir alana yayılan nekropol şimdilik Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan en büyük Erken Demir Çağ mezarlığını oluşturmaktadır⁴¹⁰. Nekropolün bir başka özelliği de Erken Demir Çağı'nın yanı sıra Urartu dönemine ait mezarların da bulunmuş olmasıdır. Bu nedenle Ernis-Evditepe nekropolü Doğu Anadolu Bölgesi'nde mezar mimarisinin gelişim evrelerini tüm canlılığı ile yansıtmaktadır. Ne yazık ki nekropoldaki mezarların yüzde sekseni halk tarafından kaçak olarak kazılmıştır⁴¹¹. Kale ve nekropol, Doğu Beyazıt'ın 11 km kuzeybatısında bulunan Erken Demir Çağı'na ait Şorik Kalesi ve nekropol alanıyla

⁴⁰⁸Oktay Belli -Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri*, s.40-41.

⁴⁰⁹Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.177.

⁴¹⁰Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.177.

⁴¹¹Oktay Belli -Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri*, s.40.

büyük bir benzerlik göstermektedir. Kaçak olarak kazılan mezarlarında gösterdiği gibi, mezarlık alanında yalnızca Erken Demir Çağı'na ait mezarlar değil, yan duvarlarında işlemler bulunan Urartu dönemine ait mezarlarda bulunmaktadır. Nitekim kalenin eteklerinden ve nekropol alanından toplanan çanak çömlek parçalarının büyük bir kısmı Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na, çok az bir kısmında Urartu dönemine aittir⁴¹².

Ernis-Evditepe Nekropolü, Erken Demir Çağı mezarlarının gelişimini yansıtan örneklerle sahiptir. Mezarların çevresi kare veya dairesel planlı taşlarla çevrili alanların yanı sıra, oda mezarı ve taştan yapılmış sandık türü mezarlarda bulunmaktadır. Bu tür çevresi kare, dikdörtgen veya dairesel biçimde taşlarla çevrili olan mezarlar, Nahçıvan'da Şahtahtı nekropollerinde taş sandık mezarlarına cesetler çoğunlukla yakılarak küllere urneler içinde konulmaktadır. Bu tür gömü biçiminin Evditepe taş sandık mezarlarında olup olmadığını ise şimdilik bilemiyoruz. Bu yüzden bunun gibi birçok soruna ışık tutmak amacıyla Evditepe mezarlarına her halükarda kazıların yapılması gerekmektedir. Ne yazık ki Ernis-Evditepe nekropolünde yapılan kazılarla ilgili yayımlanan bilgiler, yukarıda da belirttiğimiz gibi bir haberi geçmeyecek nitelikte yetersizdir. Mezarlardan ortaya çıkarılan ve Van Müzesi'ne getirilen çanak çömlekler üzerinde yapılan çalışmalarda, Evditepe nekropolü ve kalesi araştırılmadığı ve yerleşim merkezinde bulunan çanak çömlek parçalarıyla karşılaştırılmadığı için birçok soruna çözüm getirmekten uzaktır. Bu yüzden son 35 yıldan beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde kazı ve araştırmalarını sürdüren Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'ne bağlı birim kurulu üyeleri, birçok Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropol alanı gibi Ernis-Evditepe'yi de çalışma kapsamına almıştır⁴¹³.

Ernis-Evditepe mezarlarından ortaya çıkarılan metal armağanların en ilginç özelliği, demirden yapılmış çeşitli eşya takı ve silahların bulunmuş olmasıdır. 40'ı aşkın demirden yapılmış eşya, takı ve silah arasında 6 hançer, 7 gözlü iğne, 6 bilezik, çok sayıda topuz, 2 yüzük, 1 sap delikli balta ve aşırı oksitlenme ve kırılmadan dolayı ne olduğu kesin olarak belirlenmeyen nesneler bulunmaktadır. Bronzdan yapılan takılar ise yok denilecek kadar az olup şimdilik bir adet bronz bilezik ve yüzük burada ele geçmiştir. Kalay bu dönemde değerli ve çok az bulunan bir metal olduğu için bronz

⁴¹²Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Demir Çağı Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.177.

⁴¹³Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Demir Çağı Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.177-178.

eşya, takı ve silah çok az üretilmiştir. Demir bu dönemde çok değerli olmasına karşın, daha bol bulunmaktaydı. Bu yüzden genellikle takı ve törensel amaçlı yapılmış silahlar, altın kadar değerli olan demirden yapılmaktaydı. Örneğin yüzük, iğne ve bilezikler, Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında kurulmasından sonra artık demirden değil altın, gümüş ve çoğunlukla bronzdan döküm tekniği ile yapılmaktaydı. Ayrıca sap delikli ve çekiç başlı demir baltadan, bugüne değin Urartu Krallığı'nın yayılım alanında bulunan toplam 9 adet çekiç başlığı demir baltanın en küçük olanını oluşturmaktadır. Bize demir baltanın sembolik olarak yapıldığını ve törensel amaçlı kullanıldığını göstermektedir. Urartu Krallığı'nın kurulmasından yaklaşık bir 30-40 yıl sonra demirden artık törensel silah ve çeşitli takılar değil, gerçek anlamda silah, avadanlık ve tarım aletleri yapılmaya başlamıştır. Ele geçen demir takı ve silahlar, M.Ö. 11. yüzyılın sonlarından M.Ö. 10 yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Dövme tekniği ile büyük bir başarıyla yapılan demir eşya, takı ve silahlar, Urartu Krallığı'ndan önce Van Bölgesi'nde demir metalurji tekniğinin ne denli geliştiğini göstermesi açısından önemlidir. Önceleri Ernis-Evditepe mezarlıklarından ortaya çıkarılan demir takı ve silahlar, Doğu Anadolu Bölgesi'nin tek ve en eski adak eşyalarını oluşturmaktaydı. Ancak Van-Karagündüz, Hakkari ve Van-Yoncatepe mezarlıklarında ortaya çıkarılan ve sayıları yüzlerle ifade edilen demirden yapılmış çeşitli takı, eşya ve silahlar, Urartu Krallığı kurulmadan önce Van Bölgesi'nde demir metalurji tekniğinin çok yaygın ve yüksek bir seviyede olduğunu kanıtlamaktadır. Bu mezarlıkların çivi yazılı Asur kaynaklarında sözü edilen ve M.Ö. 13-9. yüzyıllar arasında Van Bölgesi'nde yaşayan Nairi ve Uruatri Beyliğine ait toplulukların kullandıkları mezarlar olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Van Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'na ait Yoncatepe, Panz, Avzini, Şorik ve Evditepe Kaleleri, tipik beylik merkezi'dir. Ancak bu beylik merkezlerinin şimdilik en büyüğü ve görkemlisini Ernis-Evditepe oluşturmaktadır. Daha öncede belirttiğimiz gibi Van Bölgesi M.Ö. 1. bin yılın başlarında hep Doğu Anadolu, hem de Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerindeki demir eşya, takı ve silah üretim teknolojisinin gelişmesinde çok önemli bir anahtar görevini görmüştür. Bu yüzden Urartu Krallığı'nın çok kısa bir süre içinde kurularak yükselmesinde ve o dönemin süper gücü teknolojisinde göstermiş olduğu olağanüstü gelişmenin çok büyük etkisi olmuştur⁴¹⁴. Ernis-Evditepe gömütlerinden ele geçirilen demirden yapılmış aletler,

⁴¹⁴Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Demir Çağı Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.177-179.

tarımında, Erken Demir Çağı'ndan başlamak üzere kayda değer hızlı bir ilerleme sağlamıştır. Demirden yeni avadanlıkların yapılmış olması, alet yapımında yararlanılan ağaç, taş, kemik ve başka madenlerin işlenmesine yardım etti. Bu da çalışma alışkanlıklarının ve tekniklerin yolların duraksamadan gelişmesini sağlamıştır⁴¹⁵.

2.3.13. Kalecik Köyü Nekropolü

Van yakınındaki Kalecik Köyü ilginç ve şimdiye dek benzeri bulunmamış kalıntılara sahip⁴¹⁶ olup kazı alanı; en doğu uçtaki *Dikilitaşlar Tarlası* ile biri bunun 25 m batısında diğeri ise 200 m kuzeybatısındaki yumruk büyüklüğünde taşlardan oluşan iki halka ve nekropolden oluşmaktadır⁴¹⁷.

Foto 32. Kalecik Köyü Nekropolü

Kaynak : <http://tayproject.org/tahrip.html>

Kuruluşu M.Ö. 9. yüzyıla dek uzanan küçük bir Urartu karakolunun 1,5 km kuzeyindeki kalıntılar denizden 1800 m yükseklikte ve 5 km uzaklıktaki başkentten çıplak gözle rahatlıkla görülebilmektedir⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Oktay Belli, “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul, 1978, s.47.

⁴¹⁶ Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.76.

⁴¹⁷ Rafet Çavuşoğlu-Hanifi Biber, “Van-Kalecik Nekropolü Kazısı-2004”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.19, İstanbul, 2005, (s.31-32).

⁴¹⁸ Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.76-77.

En dikkat çekici özellik, kareye yakın düz bir zemine yerleştirilmiş dikili taş sıralarıdır. Kuzey-güney yönünde de 45 koştut sıra halinde dizilmiş dikili taşların sayısı 2475'i buluyor. Boyları 1.30-80 cm arasında değişen, yöresel kireç taşından yapılmış bu taşların sırrı henüz çözülebilmemiş değil. Ancak büyük bir özen, hesap ve geometrinin ürünü oldukları çok açık bir şekilde bellidir. Bu taşlar, Avrupa'daki pek çok megalitik (büyük taş) anıtta olduğu gibi, işlenmeden doğal olarak 40'ar cm aralıklarla yerleştirilmişler. Ancak güneyde 11. ve 12. sıralar arasında 130 cm genişliğinde sokak görünümlü bir açıklık bırakılmıştır⁴¹⁹.

Dikili taşların batısında yumruk büyüklüğünde taşlardan oluşan; 13,18 ve 30 m çapında yan yana halka yer alıyor ve daha batıda çapı 30 m'yi bulan bir dördüncüsü... Ve her biri pergelle çizilmişçesine düzgün yerleştirilmiştir. Burada eski yerleşim yerlerinin yüzeyinde olması gereken çanak çömlek kırığı, kül, kemik gibi, arkeolojik anlamda hiçbir iz görülüyor.

Binlerce dikilitaşın ve dev boyutlu taş halkaların sırrı hala çözülebilmemiş değildir. Bu sorunun yanıtı dizili taşların hemen yakınındaki defneciler tarafından talan edilmiş Urartu mezarlığında gizlidir. Mezarlıkta Van Müzesi ile Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından 2004'ten beri kurtarma kazıları yapılıyor. Şimdiye dek 15 mezar temizlenmiştir. Bir giriş çukuru ile inilebilen mezarlar yer altındaki yumuşak kayaya oyulmuş alçak odalar şeklinde; kiminin duvarlarına nişler açılmış. İçlerinde erişkin ve çocuk kemikleri ile yakılarak gömülmüş insanlara ilişkin izler var. Defneciler tarafından talan edilen M.Ö. 9-8. yy' a ait bu mezarlarda aslan başlı iğne, başlıkları haşhaş kapsülü şeklinde tunç iğneler, ejder başlı tunç ve gümüş bilezikler, akik taşlı tunç küpe, akik, kornalin, cam boncuklar vb. süs eşyaları ele geçmiştir. Bir odada ise toplu olarak demirden balta, mızrak, bıçak, kını içinde bir kılıç gibi silahlarla, spatül ve orağı andıran kimi aletler dikkat çekiyor⁴²⁰.

Arazideki izler, alışılmış Urartu yerleşimlerinden oldukça farklılık göstermektedir. Monolitlerin toplam ağırlığı kaba bir hesapla 200 tonu buluyor. Geniş çaplı taş halkalar ise büyük bir emek ve işgücünün ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bu taşların törensel bir önem taşıdıkları belli oluyor. Urartu ülkesinde başka benzerlerinin bulunmaması, başkent Tuşpa'ya özgü krali ve egzoterik (gizemli) işlev yüklü olabileceklerini düşündürüyor; horolojik (takvim bilimi), astronomik ve geometrik

⁴¹⁹Veli Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular", s.77.

⁴²⁰Veli Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular", s.77.

anlamları olabilir. Adeta dinsel bir gözlemevi görünümündeki Kalecik, yaklaşık üçbin yıldır sessizliğini koruyor ve Kalecik'in taşları Urartu bilgeliliğinin sırlarını çözüleceği günü bekliyor⁴²¹.

2.3.14. Körzüt Kalesi ve Nekropolü

Muradiye Ovası'ndan geçen iki büyük anayol olan kuzey yolu ile batı ve kuzeybatı yollarının gelip güneye, Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'ya inen bu önemli stratejik yolların kilit ve düğüm noktasında Körzüt Kalesi yer almaktadır⁴²².

Urartu literatüründe “Kordzot-Körzüt” yerel olarak “Zengi/Zengibar Kalesi” adlarıyla tanınan kale yukarıda da belirtildiği gibi Muradiye Ovası'nın güneydoğusunda kurulmuştur. Kuzeyden ve batıdan gelecek tehlikelere karşı, Urartu devletinin bu ovada düzenlediği zincirleme savunma stratejisinin çok önemli kilit noktalarından birini oluşturmaktadır⁴²³. Aynı zamanda batıdan gelerek Kuzeybatı İran içlerine giden yolu da denetim altında tutan Körzüt Kalesi, bu bölgenin en büyük askeri kalesini oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra Körzüt Kalesi'nin aynı zamanda Muradiye Ovası'nda yapılan tarım ürünlerinin depolandığı en büyük ekonomik merkez olduğu da anlaşılmaktadır⁴²⁴.

Coğrafi konum bakımından Muradiye ilçesinin yaklaşık olarak 8 km güneyinde ovanın güneydoğu köşesini sınırlayan dağ silsilesinin 1759 m rakımlı Arapkale Tepesi'nin kuzeybatı eteğinin uzantısında, büyük bir doğal kaya kitlesi üzerinde kurulmuştur. Kalenin yer aldığı alan savunma savaşı yapan birlikler için eşsiz bir önem taşıyan kritik bir arazi kesimi durumundadır⁴²⁵.

Kalenin halen ayakta duran anıtsal surları görülmesine rağmen bölgede bilimsel araştırma yapan eski seyyah ve araştırmacılar mimari ile pek ilgilenmemişlerdir. Daha çok Urartu yazıtlarını saptamak amacıyla yapılan bu araştırmalardan sonra 1956-1957 yıllarında İngiliz Arkeolog Charles A. Burney, bu bölgede yaptığı araştırmalar sırasında

⁴²¹Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.77.

⁴²²M. Taner Tarhan -Veli Sevin, “ Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları*, S.IV-V, İstanbul, 1977, s.275.

⁴²³M. Taner Tarhan -Veli Sevin, “ Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları*, s.276; Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989”, *VIII Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1990, s.114.

⁴²⁴Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1989”, *VIII Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.114; Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1991, s.481.

⁴²⁵M. Taner Tarhan -Veli Sevin, “ Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları*, s.276.

Körzüt Kalesi'ni bilim dünyasına tanıtmasına rağmen ayrıntılı bilgi vermemiştir. Körzüt Kalesi ve buradaki sivil yerleşim alanı ile ilgili ayrıntılı incelenme Afif Erzen'in başkanlığındaki ekip tarafından yapılmıştır⁴²⁶.

Körzüt Kalesi'nde halkın yaptığı kaçak kazılar sonucunda kalenin güney kesiminde tapınak olduğu anlaşılan yapıdan ele geçirilen çok sayıdaki çivi yazılı taş, bu kalenin kral Menua tarafından yapıldığını kanıtlamaktadır⁴²⁷.

Körzüt, yerleşme yönünden Sitadel ve Aşağı Şehir diye iki ana bölüme ayrılmıştır. Van bölgesinde Eski Norgüh dışında hiçbir Urartu yerleşme merkezinde bu iki birim birbiriyle olan yakın ilişkilerini Körzüt'teki kadar açık olarak görmek mümkün değildir.

2.3.15. Urartu Krallığı'nın Van Yöresindeki Önemli Sulama Kanalları, Baraj ve Göletleri

Urartu kralları tarafından Doğu Anadolu Bölgesinde yaptırılan önemli imar faaliyetleri, Eskiçağda bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Sulama tesislerini varlığını saptamak için 1987 beri devam eden çalışmalar sonucu şimdilik 63 adı geçen baraj, gölet ve sulama kanalları Urartu Krallığı'nın çekirdeğini oluşturan Doğu Anadolu'yu "Barajlar Bölgesi" durumuna getirmiştir. Öyle ki Anadolu ve dünyanın hiçbir bölgesinde bu kadar çok baraj, gölet ve sulama kanallarına rastlanılmaktadır. Bu yüzden Urartu Krallığı'nı Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyası'nın en büyük "Hidrolik Uygarlığı" olarak adlandırmak yerinde olacaktır⁴²⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk sulama kanalı, gölet ve barajlar, M.Ö. I. bin yılının ilk yarısında Urartu Krallığı döneminde inşa edilmiştir. Bu zamana değin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların ekonomik yaşamında hayvan besiciliği ön planda iken, bundan sonra artık tarımın ön plana geçtiğine tanık olmaktadır. Urartu Kralları tarafından yaptırılan çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalı da, yapılan modern ve

⁴²⁶M Taner Tarhan -Veli Sevin, " Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları*, s.276-277.

⁴²⁷Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989", *VIII Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1990, s.114; Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.481.

⁴²⁸Oktay Belli, "Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s.394.

başarılı tarımın canlı kanıtını oluşturmaktadır⁴²⁹. Yani sulamaya dayanan modern tarımın temelleri, ilk kez Urartu krallığı tarafından atılmıştır. Urartu barajları Doğu Anadolu Bölgesi'nde ırmaklar üzerine yapılan modern barajların ilk örneklerini yansıttmasının yanında 2800 yıllık baraj tekniğinin tarihsel gelişimini göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi en şiddetli deprem kuşağında yer aldığından sonraki dönemler de yapılan Ermeni, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Devleti dönemine ait anıtsal mimari yapılar çok sayıdaki depremden büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Hatta Roma ve Bizans dönemlerine ait su ile ilgili tesisler depremlerden tamamen etkilendikleri halde Urartu Krallığı'na ait baraj gölet ve sulama kanalları halen ayakta dimdik durmaktadır. Emsal olarak Kırca Göl Barajı-Adilcevaz ile günümüzde dahi hala çalışan Süphan Barajı-Muradiye söyleyebiliriz⁴³⁰.

Evliya Çelebi'de Seyahatnamesi'nde Bitlis'in Taklaban Mahallesi tarafından bir dağdan bir dağa duvar çekilip su biriktirildiğini yazmaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere Hicri 1065-Miladi 1652 senesinde Van Gölü civarında sulama göletlerinin kullanımları devam etmekteydi. Bu göletlerden biri olan Sihke Göleti günümüzde bile hizmet vermektedir⁴³¹.

Urartu Krallığı'nın su ile ilgili tesislerde bu kadar teknolojik olarak ilerlemesinde madencilik endüstrisinde göstermiş olduğu başarı ile de alakalıdır. Çünkü M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Urartu Krallığı, hem Anadolu hem de Eski Önyasya Dünyası'nın en büyük madenci topluluğu idi. Bölgede zengin olarak bulunan gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri 8.- 6. yüzyıllar arasında Urartu Krallığı tarafından işletilmiştir, demirden yapılan çalışma aletleri baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca metre küp taşın çıkartılmasında, kolay ve çabuk işlenmesinde çok büyük bir oynamıştır. Yine demirden yapılan kazma ve kürekler, kilometrelerce uzunluktaki sulama kanallarının açılmasında milyonlarca metre küp toprağın kazılıp atılmasında, kanal, baraj ve göletlerin yapılmasında kullanılmıştır⁴³².

⁴²⁹Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları (Uartian Irrigation Canals In Eastern Anatolia)*, s.8; Oktay Belli, "1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 89.

⁴³⁰Oktay Belli, *Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı:Urartular*", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, s.394-395.; Oktay Belli, "1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 89.

⁴³¹Recai Karahan, "Van Bölgesinde Bulunan su Değirmenlerinin Etnografik Açından İncelenmesi", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*,(22-25 Mayıs 1995), Van, 1996, s.160.

⁴³²Oktay Belli, *a.g.m*, s.395.

Urartu krallarının Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptıkları çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalları, eski çağda Hitit ve Asur krallıklarının baraj ve sulama kanalları yapma geleneğini Pers, Helenistik Bizans, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti dönemine taşımıştır. Yani sulamaya dayalı modern tarım kültürünü yaygınlaşmasında ve baraj yapma geleneğinin gelişmesinde Urartu Krallığı çok önemli bir köprü görevini üstlenmiştir. Günümüzde de önemli su kaynaklarını barındıran Erek Dağı eteklerinde Urartu Krallığı döneminde 14 adet gölet ve baraj yapılmıştır. Yapılan barajların en eski Urartu Krallığı'nın kurulmasından önceki döneme ait Bakraçlı ve Harabe barajları oluşturmaktadır. Harabe Barajı, Yoncatepe Kalesi ve nekropolüyle birlikte Erken Demir Çağı'na tarihlendiği için büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca Harabe Barajı, Urartu barajlarının ilk prototipini yansıtması açısından da önemlidir. Zivistan Köyü yakınlarındaki Azap Göleti de, Kral İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde kurulmuş olup Urartu göletlerinin bilinen ilk örneğini yansıtmaktadır⁴³³.

Kevenli ve Yukarı Ömer Gölü, Aşağı Ömer Gölü, Kilise Gölü ve Kadim Barajları, Urartu Kralı Menua (M.Ö. 810-786) döneminde yapılmıştır. Rusa (Keşiş Göl) ve Köşebaşı Barajları ile Yakup, Karabaş ve Sıhke Göletleri de, Kral II. Rusa (M.Ö. 685-645) döneminde yapılmıştır. Hatta yapılan baraj ve göletler Van Ovası'nın güney bölümünün su gereksinimini karşılayamadığı için 51 km uzunluğundaki ünlü Menua (Semiramis-Şamran) Kanalı yapılmıştır. Urartu başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) Van Ovası'nda kurulmasında, Erek Dağı ve eteklerindeki zengin su kaynaklarının da etkisi olmuştur⁴³⁴.

Bölge hayvan besiliciliğine daha elverişli olmasına rağmen, Urartu krallarının yaptırmış olduğu sulama tesisleri sayesinde tarım ön plana geçmiştir. Sulama kanalları sayesinde arazi cennete dönüştürülmüştür. Birçok Urartu kalesinde yapılan kazıda ortaya çıkarılan ve her biri 1000 litre yiyecek ve içecek alan yüzlerce büyük küp, yapılan tarımın nedenli modern ve geniş kapsamlı olduğunu göstermektedir. Urartuların elde ettikleri tarım ürünleri arasında arpa, buğday, kızılca (kılçıklı) buğday, darı, çavdar, bezelye, nohut, bakla mercimek ve susam yağı bulunmaktadır. Üzüm bağlarından elde edilen üzümlerden yapılan şaraplar depolarda çok büyük bir yer tutmaktadır⁴³⁵.

⁴³³Oktay Belli, *a.g.m*, s.395-396.

⁴³⁴Oktay Belli, *a.g.m*, s.396-397.

⁴³⁵Oktay Belli, *a.g.m*, s.397.

Yapılan kazı çalışmalarında birçok karbonlaşmış tarım ve meyve türleri ortaya çıkarılmıştır. Urartu kralları, egemenlikleri altındaki geniş halk yığınların ile tapınak ve saray görevlileri, savaşçı ve tutsaklarının besin gereksinimlerini karşılayabilmek için baraj, gölet ve sulama kanallarının yardımı ile tarım, meyve bahçeleri, üzüm bağları ve özellikle bahçe tarımını geliştirmiştir. Elde edilen tarım ürünleri, krallar tarafından yaptırılan kalelerin depolarında biriktirilmiştir. Tahıl ambarlarından birini de Van Bölgesi oluşturmaktadır. Van Bölgesindeki tarım için elverişli topraklar oldukça bilinçli olarak değerlendirilmiştir; sulanabilen araziye buğday, arpa, darı gibi tarım ürünleri, sulanamayan araziye de nohut ve mercimek ekilmiştir. Amaç, tarım için çok az olan arazinin, verimli bir biçimde değerlendirilmesidir⁴³⁶.

Van Bölgesi'nde yer alan Urartu kale, saray ve tapınakların depolarında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan buğday, esmer buğday, arpa, burçak, çavdar, darı, mercimek, akdarı ve nohudun kalitesi oldukça yüksektir. Elde edilen tarım ürünleri ve bakliyat türleri arasında yabancı bitki ve otların bulunmaması, yapılan tarımın bilinçli ve verimli olduğunu göstermektedir⁴³⁷.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki baraj, gölet ve sulama kanallarının %85 'i erozyondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak Ortaçağ, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde baraj, gölet ve sulama kanallarında yapılan küçük onarımlar sayesinde Urartu baraj ve gölet ve sulama kanallarının %35'i günümüzde bile kullanılmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bugüne kadar yapılan araştırma sonuçlarına göre, Urartu sulama yapılarının kuzeydeki sınırını Çıldır Gölü yakınlarındaki Darboğaz Barajı, doğudaki sınırını Türk-İran sınırı yakınlarındaki Gelincik Barajı, batıda ki sınırını Erzincan'ın doğusundaki Ağındır ve Karaağaç Barajları, güneydeki sınırını da Arç ve Kırmızı Düzlük Barajları oluşturmaktadır. Özellikle son yıllarda yapılan araştırmalara göre; baraj, gölet ve sulama kanallarının üçte ikisinden fazlası, Urartu Krallığı'nın çekirdeğini oluşturan Van Bölgesi'nde yer almaktadır⁴³⁸. Aşağıda isimleri verilen Urartulara ait olduğu düşünülen Doğu Anadolu Bölgesi'nde keşfedilen Baraj, Gölet ve Sulama Kanalları Urartuların neden Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı ünvanını aldığının kanıtıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde keşfedilen Baraj, Gölet ve Sulama Kanalları;

⁴³⁶Oktay Belli, "Van Bölgesi'nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri", s.44.

⁴³⁷Oktay Belli, *a.g.m*, s.44.

⁴³⁸ Oktay Belli, *a.g.m*, s.397-398.

1.	Rusa (Keşişgöl) Barajı	54.	Karataş Barajı
2.	Menua (Semiramis/Şamran) Kanalı	55.	Kadim Barajı
3.	Anzavurtepe Göleti	56.	Bakraçlı Barajı
4.	Kırcagöl Barajı	57.	Harabe Barajı
5.	Doni Göleti	58.	I.Ferhat Barajı
6.	Faruk Bendi	59.	Bendmurat Barajı
7.	Süphan Barajı	60.	Aşık Hüseyin Göleti
8.	Arpayatağı Barajı	61.	Abbasgöl Barajı
9.	Arç Barajı	62.	Yukarı Ömergölü Barajı
10.	Kırmızı Düzlük Barajı	63.	Aşağı Ömergölü Barajı
11.	Bezirgan Kanalı	64.	Kilisegöl Barajı
12.	Yukarı Argıt Barajı	65.	Kevenli Barajı
13.	Gelincik Barajı	66.	Düzlük Göleti
14.	Yukarı Anzaf Barajı	67.	Tasmalı Barajı
15.	Çavuştepe Su Biriktirme Yapısı	68.	Yukarı Adır Barajı
16.	Aygır Göleti	69.	Aşağı Adır Barajı
17.	Sünnet Nebi Barajı	70.	Yukarı Esenpınar Barajı
18.	Gövelek Barajı	71.	Aşağı Esenpınar Barajı
19.	Meydan Boğazı Barajı	72.	Arındı Göleti
20.	Hırsız Deresi Barajı	73.	Bey Kanalı
21.	Köşebaş Barajı	74.	Bey Göleti
22.	Süs Barajı	75.	Tepegören Göleti
23.	Aşağı Kom Barajı	76.	Çirişgöl Barajı
24.	Yukarı Kom Barajı	77.	Çirişgöl Göleti
25.	Sünnet Nebi Barajı	78.	Katırlı Göleti
26.	Gövelek Barajı	79.	Darboğaz Barajı
27.	Azap Göleti	80.	Soğuksu Göleti
28.	Memedik Göleti	81.	Kurt Göleti
29.	Kurugöl Barajı	82.	Yoğunhasan Göleti
30.	Mustafapaşa Barajı	83.	Çuh Göleti
31.	Kelle Barajı	84.	Çimlik Göleti
32.	Kızkapan Barajı	85.	Pestekan Kanalı

33.	II. Ferhat Kanalı	86.	Düztepe Göleti
34.	Kalecik Barajı	87.	Yukarı Korhan Göleti
35.	Kurubaş Göleti	88.	Aşağı Korhan Göleti
36.	Yakup Göleti	89.	İsabey Göleti
37.	Vakıf Bendi Barajı	90.	Teperiz Göleti
38.	Kör Barajı	91.	Keşiş Göleti
39.	Deniz Barajı	92.	Alaköy Göleti
40.	Yukarı Ağındır Barajı	93.	Aktaş Göleti
41.	Aşağı Ağındır Barajı	94.	Mercimek Göleti
42.	Kelenur Barajı	95.	Kurbağalı Göleti
43.	Yukarı Kelekom Göleti	96.	Büklümdere Göleti
44.	Aşağı Kelekom Göleti	97.	Kurugöl Göleti
45.	Aşağı Karaağaç Barajı	98.	Dumu Göleti
46.	Albayrak Göleti	99.	Arab Göleti
47.	Athılar Göleti	100.	Zor Osman Paşa Arkı
48.	Mengene Kanalı	101.	Ahmet Gor Göleti
49.	Yukarı Bedengöl Göleti	102.	Orta Damla Kanalı
50.	Aşağı Bedengöl Göleti	103.	Tepe Göleti
51.	Yukarı Embi Barajı	104.	Vadi Göleti
52.	Aşağı Embi Barajı	105.	Akçay Göleti
53.	Şehnağöl Barajı	106.	Soğuksu Göleti ⁴³⁹

Sulama tesislerinden vereceğimiz bazı önemli örnekler bunların niteliği ve işlevleri hakkında bize bazı ipuçları verecektir.

2.3.15.1. Memedik Göleti

Memedik Göleti, Van'ın 45, Erçek Gölü'nün ise 10 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Memedik Göleti, Karagündüz Höyüğü'ne 8,5 km, Erken Demir Çağı'na ait nekropollere uzaklığı ise 7 km'dir. Bu ilginç gölet, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Gölette biriktirilen sular, Erçek Gölü'ne dökülen Memedik Çayı'ndan

⁴³⁹Oktay Belli, "2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (29 Mayıs-2 Haziran), C.1, Çanakkale, 2006, s.211-212; Oktay Belli, "2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Konya, 2004, s.209.

alınan bir kanal aracılığıyla getirilmektedir. Ancak yüzyıllarca yıldan beri kanal suyunun taşımış olduğu kalın toprak tabakası hem göletin içini hem de duvarların üstünü kapatmıştır. Bu yüzden yaklaşık olarak yüzyıldan beri göletin içi tarla olarak kullanılmaktadır. Duvarın genişliği 5-9 m, yüksekliği de 1,5-2 m arasındadır. Duvarlarda iri kalker taşları kullanılmıştır. Çevrede kalker yatakları bulunmadığından, duvarlarda kullanılan binlerce m³ kalker taşın çok uzak yerlerden taşınarak getirildiği anlaşılmaktadır. Gölet duvarının en ilginç özelliği, 7 km uzunluğunda olmasıdır. Gölet duvarı Doğu Anadolu Bölgesi'nde bugüne değin bulunan Urartu sulama tesislerinin en uzun duvarını oluşturmaktadır. Bundan sonra 342 metrelik duvar uzunluğuyla Sıhke Göleti gelmektedir. Bu kadar uzun ve sağlam duvarlar, Urartu su mühendisliğinin ne denli geliştiğini de göstermektedir. Memedik Göleti'nin yapılmasının en büyük amacı, arazide derin yatak açan Memedik Çağı'nın kuzeyde sulayamadığı verimli topraklarda tapılan tarım ve sebze bahçelerinin karşılamak içindir⁴⁴⁰.

Gölete en yakın arkeolojik kalıntı 3 km batıda Erken Demir Çağı'na ait nekropol ile Karagündüz Höyüğü'dür. Taşların uzak yerlerden çıkarılarak getirilmesi, inşaatın başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi ve tarımın verimli bir şekilde yapılabilmesi için gerekli olan düzenlemeleri sonucunda yapılabilir. Bu yüzden Memedik Göleti'nin Karagündüz Höyüğü'nde Urartu yerleşmesinin en güçlü olduğu M.Ö. 9. yy'ın sonlarından itibaren yapıldığı tahmin edilmektedir⁴⁴¹.

Duvarları bozulmadan olduğu gibi kalan Memedik Göleti, günümüzde bile hala hayranlıkla izlenmektedir.

2.3.15.2. Menua (Semiramis-Şamran) Kanalı

“Edremit Van'a bakar, içinden Şamran akar” günümüzde dillerden düşmeyen ünlü bir Van türküsüdür. Göl kıyısında yeşil Edremit'ten Van'a doğru akıp gelen bir su kanalı anlatılır dizelerde. Van ve çevresine bereket taşıyan bu kanalı, Ermeni efsanelerine göre Asur Kraliçesi Semiramis'in (Şamram/Şamiram) yaptırdığına inanılsa

⁴⁴⁰Oktay Belli, “1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C. 2, Ankara, 1999, s.90; Oktay Belli, *a.g.m*, s.398-399.

⁴⁴¹Oktay Belli, “1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 90-91.

da kanal Van Kralı Menua'nın eseridir⁴⁴². Semiramis Kanalı'nın benzer bir ismini de Bitlis'teki Deliktaş diğeri adıyla Semiramis Geçidi de taşımaktadır.

Foto 33. Kadem Bastı ve Menua (Semiramis/Şamram) Kanalı

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, s.50.

Urartular, uzun süre kış mevsiminde kullanılmak üzere hayvan yemi, sebze ve meyve ihtiyacının karşılanması için sulu tarıma ihtiyaç duyulduğundan krallık topraklarında çok sayıda sulama kanalı, bent ve baraj inşa etmişlerdir. Kral Menua'nın M.Ö. 800'lü yıllarda Tuşpa bahçelerinin sulanması için yaptırdığı kanala Ortaçağ'da Asur Kraliçesi Şammuramat'a göre, “Şamran Kanalı” adı verilmişse de, duvarlarına kazılmış Urartu çivi yazılı kitabelerde Kral Menua'nın adı 15 kez yinelenerek, adının “Menua Kanalı” olduğu vurgulanmıştır. Kanal boyunca uzanan bağ ve bahçelerden biri de, kralın eşi Tarira adına kurulmuştur⁴⁴³.

170 yıldan beridir bilinen Menua (Semiramis-Şamran) Kanalı, Ferhat Kanalı'yla beraber Doğu Anadolu Bölgesi'nin şimdilik iki ünlü sulama kanalından biridir⁴⁴⁴.

Menua Sulama Kanalı, giderek kalabalıklaşan başkent ve yakın çevresinin su gereksinimini karşılamak⁴⁴⁵ ve Van'ın en güzel köşelerinden Edremit yöresini bağlar ve

⁴⁴²Veli Sevin, “Demir Çağı Urartu Devleti”, *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul, 2011, s.444-446.

⁴⁴³Veli Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.64.

⁴⁴⁴Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları (Urartian Irrigation Canals In Eastern Anatolia)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997, s.10.

bahçelerle donatmak amacıyla M.Ö. 800'lerde yapılmıştır. Asur Kralı II. Aşşur-nasir-apli'nin M.Ö. 879'da Büyük Zap'tan başkenti Kalhu'ya getirttiği “Bereket Kanalı”ndan öykülenerek meydana getirilen kanal, Urartu hükümdarlarının yeni bir ülke ekonomisi yaratma yolunda attığı en önemli adımlardan biridir⁴⁴⁶.

Anadolu ve Dünya su mühendisliğinin bir harikası olan 51 km'lik Menua Sulama Kanalı⁴⁴⁷, Bilge Umar Hoca'ya göre 80 km uzunluğundaki bu kanal⁴⁴⁸ aynı zamanda 2800 yıllık ölümsüz bir aşk efsanesini de simgelemektedir. Kanalin çevresinde Kral Menua (M.Ö. 810-786) tarafından eşi Tarira için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yapay teraslar halinde yaptırılan asma bahçeler, Asur kraliçesi Semiramis'in dünyanın yedi harikasıdan biri sayılan asma bahçeleriyle özdeşleştirilerek efsaneleştirilmiştir. Halk tarafından bir aşk öyküsüyle efsaneleştirilerek Semiramis/Şamran adını alan bu ünlü sulama kanalı⁴⁴⁹ kuşaktan kuşağa aktarılacak günümüze değin ulaşmıştır. Öyleki yukarıda da dizilerini yazdığım Şamran Kanalı, günümüzde sevilerek söylenen halk türkülerinde bile “Edremit Van'a bakar, içinden Şamran akar” dizeleriyle yaşamaya devam etmektedir⁴⁵⁰. Bu dizeler bile, halkın sosyal ve ekonomik yaşamında Şamran Kanalı'nın oynamış olduğu can alıcı rolü açık bir şekilde bize göstermektedir.

Van'a 51 km uzaklığındaki Gürpınar Ovası'nda Urartu Krallığı'nın başkentinin bulunduğu Van Ovası'na tatlı su getiren Menua Kanalı aynı zamanda geçtiği yerlerde yapılan tarıma da hayat vermektedir. Ortalama 2,5 m³ su taşıyan Menua Kanalı'nın Van Ovası'na taşımış olduğu su kapasitesi 75 milyon m³'ten fazladır. Menua Kanalı 5000 hektardan fazla araziye sulamaktadır. Yapıldığı tarihten günümüze kadar 2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan böylesine ölümsüz bir sulama kanalının benzerine ne Anadolu da ne de Dünya'da rastlanılmıştır⁴⁵¹.

Van Bölgesi'nin en yüksek engebesini oluşturan Başet Dağı'nın (3686 m) batı yönünde bir uzantısı olan kalker kayalıklarının batı eteğinden çıkan kaynak taşıdığı su

⁴⁴⁵Oktay Belli, “Urartular”, s.159.

⁴⁴⁶Veli Sevin, “Demir Çağı Urartu Devleti”, *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul, 2011, s.444-446.

⁴⁴⁷Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları (Urartian Irrigation Canals In Eastern Anatolia)*, s.11.

⁴⁴⁸Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir, 1982, s.129.

⁴⁴⁹Sulama kanalları hakkında geniş bilgi için bkz.; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2006.

⁴⁵⁰Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları (Urartian Irrigation Canals In Eastern Anatolia)*, s.11.

⁴⁵¹Oktay Belli, *a.g.m*, s.399-400; Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.313.

potansiyeli açısından Van Bölgesi'ndeki en büyük su kaynağını oluşturmaktadır. Kaynaktan çıkan saniyede 6-10 m³ arasında değişmektedir. Kaynak Gürpınar İlçesi'nin 6 km güneybatısında bulunmaktadır. Kaynağa en yakın yerleşim merkezi ise 1 km uzaklıktaki Yukarı Kaymaz (Mecingir) Köyü'dür⁴⁵².

Başkent Tuşpa'nın başka nedenlerle birlikte, özellikle İşpuini ve Menua'nın askeri başarıları ve buna bağlı olarak kitlelerin yer değiştirmesinden dolayı gerçekleşen kuruluşu veya genişlemesi, Semiramis Kanalı ile bağlantılıdır. Çünkü Van Gölü'nün suyu tuzlu olduğu için kullanılamıyordu. Kıyı da yer alan tarlalara taşmaların etkisi öylesine olumsuzdu ki ancak tatlı su akışı bunu düzenleyebilirdi⁴⁵³.

Halk tarafından Semiramis (Şamran) kaynağı adı verilen bu kaynağın ilk çıkış yeri Gürpınar ilçesidir. Taşıdığı bu potansiyeli bakımından Van Bölgesi'nin en büyük su kaynağı olan Semiramis (Şamran) Kaynağı, 37-38 m çapındaki bir alandan fışkırarak önce toprak bir kanalın içinde kuzey yönüne sevk edilerek doğudan batı yönüne doğru akan Hoşap Çayı üzerinden bir aşırma kemeri ile geçirilmiştir. Daha kalkerli bir araziden geçirilen kanal ortalama 3,5-4 m genişliğinde ve 1,5-2 m derinliğindedir. Kanalın büyük bir kısmı kalkerli araziden geçirildiği için 2800 yıl boyunca bozulmadan varlığını korumuştur. Kanal suyunu belirli seviyede akıtabilmek için arazinin elverişli olmayan çukur ve derin vadilerine yüksek destek duvarları örtülmüştür. İri kalker taşlardan örülen destek duvarlarının üst kısımları yıkılmasına karşın, duvarların Gülo Boğazı ve Kadem Bastı mevkiilerindeki yüksekliği 7-11 m'ye ulaşmaktadır. Bindirme tekniği ile yapılan duvarlardaki eğim oranı 4-5 m arasındadır⁴⁵⁴.

Kaynaktan çıktıktan sonra toprağa açılan bir kanalla batı yönüne ayrılan su, Gürpınar Ovası'nın sulanamayan kısmını sulamak amacıyla kullanılmaktadır. Kuzey yönüne doğru bir başka toprak kanalla alınan ve küçük bir dere kadar hızlı akan asıl kaynak suyu ise, kuzeybatı yönüne doğru Van Ovası'na taşınmıştır. Büyük bir hızla akan Menua Kanalı boyunca Osmanlı döneminde 40'tan fazla küçük un değirmeni bulunmaktaymış. Günümüzde ise modern un değirmenlerinin yaygınlaşması yüzünden, değirmen sayısı çok azalmıştır. Urartular döneminde ise, kanal boyunca su gücüyle çalışan değirmenlerin keşfedilip keşfedilmediği şimdilik bilinmemektedir⁴⁵⁵.

⁴⁵²Oktay Belli, *a.g.e.*, s.11.

⁴⁵³Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.138.

⁴⁵⁴Oktay Belli, *a.g.m.*, s.400.

⁴⁵⁵Oktay Belli, *a.g.e.*, s.12.

Kadem Bastı mevkiinde yapay olarak yapılan teraslardaki meyve bahçeleri ve üzüm bağları günümüzde bile Van Bölgesi'nin en güzel mesire yerini oluşturmaktadır. Kadem Bastı'ndaki destek duvarları üzerindeki taşın biri üzerinde bulunan çivi yazıtında:

*“Bu bağ Menua'nın eşi Tariria'nındır. Adı Tariria bağıdır”*⁴⁵⁶.

Ayrıca Menua Kanalı'nın bir başka ilginç özelliği, destek duvarlarına ve kanalın yakın yerlerine toplam 15 adet çivi yazılı inşa yazıtının konulmuş olmasıdır. Urartu yapısında bu kadar çok inşa yazıtına rastlanılmamıştır⁴⁵⁷. Kanalın geçtiği en yakın kayalıklara yazılan ve kanal duvarları üzerine konulan 15 kitabe Menua Sulama Kanalı'nı bir “yazıt anıtı”na dönüştürmüştür. Bu kadar çok yazıtın bırakılmasının nedenlerinden biri, bir sonsuzluk anıtını oluşturan kanalın ve inşa yazıtlarının tahrip edilerek yok edilmesine karşı alınmış bir önlem olmalıdır. Ne yazık ki yazıtların büyük bir kısmı kaybolmuştur. Yazıtların bir kısmı doğanın etkisiyle tahrip olmuşken, bir kısmı da insanlar tarafından tahrip edilmiştir. Bu durum Kral Menua'nın endişesinde ne kadar haklı olduğunu gösterir. Toplam 15 yazıttan 4 tanesi 16 satırdan oluşmaktadır. Diğer yazıtlar ise daha kısa olup yalnızca kanalı yaptıran Kral Menua'nın adından söz eder⁴⁵⁸.

Fotot 34. Menua Kanalı Yazıtı, Kadem Bastı,

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, s.51

⁴⁵⁶Oktay Belli, *a.g.m.*, s.400.

⁴⁵⁷Oktay Belli, *a.g.m.*, s.400.

⁴⁵⁸Oktay Belli, *a.g.e.*, s.13.

Yazıtların bir kısmı kısa bir kısmı da uzun olmasına rağmen aynı içeriğe sahiptirler. Kısa olan yazıtta;

*“Tanrı Haldi’nin kudreti sayesinde İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı Menua Kanalıdır”*⁴⁵⁹.

Aynı içeriğe sahip dört uzun içerikli metinde ise;

*“İşpuini’nin oğlu Menua Tanrı Haldi’nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı Menua Kanalı’dır. Tanrı Haldi’nin büyüklüğü sayesinde, Menua, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkelerinin Kralı, Tuşpa kentinin efendisidir. Menua der ki, kim bu yazıyı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına “Bu kanalı ben açtım” derse o, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar tarafından mahvedilsin; güneş ışığında yok edilsin”*⁴⁶⁰.

İlginçtir ki Menua Sulama Kanalı, günümüzde bile bölge halkı arasında bile tıpkı efsanede geçtiği gibi Şamran Kanalı adıyla yaşamaya devam etmektedir. 1946 yılına kadar yapılan haritalarda ise “Semiramis Arkı/Kanalı” olarak gösterilmektedir. Van Bölgesi’nde hiçbir yer ismi, Şamran Kanalı gibi binlerce yıldan beri değişmeden varlığını sürdürememiştir⁴⁶¹.

Eskiden olduğu gibi günümüzde de tarla ve meyve bahçelerine hayat veren yine Şamran Kanalı sularıdır. Şamran Kanalı’nın suladığı sebze bahçelerinde yetişen ve çok lezzetli olduğu için aranan fasulye, tüm Van Bölgesi’nin ihtiyacını karşılamaktadır. Van Bölgesi’nin en büyük meyve ağacı yetiştirme fidanlığı da, Evliya Çelebi’nin büyük bir övgüyle anlattığı Van Kalesi’nin güneyi ile Edremit arasında kalan Şamran Kanalı’nın suladığı arazide yer almaktadır⁴⁶².

Geçmişte olduğu gibi geçtiği yerlerde tarla ve sebze bahçelerine hayat veren Menua (Semiramis/Şamran) Kanalı, 2800 yıldan beri sanki yeni yapılmış gibi çalışmaya devam etmekte olup günümüzde de geçtiği tarla ve sebze bahçelerine hayat vermektedir⁴⁶³.

⁴⁵⁹Oktay Belli, *a.g.m*, s.400.

⁴⁶⁰Oktay Belli, *a.g.m*, s.400.

⁴⁶¹Oktay Belli, *Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları (Urartian Irrigation Canals In Eastern Anatolia)*, s.24.

⁴⁶²Oktay Belli, *Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları*, s.24.

⁴⁶³Oktay Belli, *a.g.m*, s.400.

2.3.15.3. Ferhat Sulama Kanalı

Ferhat Sulama Kanalı⁴⁶⁴, Doğu Beyazıt mevkiinde olmasına rağmen sürekli Menua Sulama Kanalı'yla birlikte zikredilmesinden ve Menua Kanalı'yla beraber Doğu Anadolu Bölgesi'nin şimdilik iki ünlü sulama kanalından biri olması⁴⁶⁵ hasebiyle burada ele alınmıştır.

1996'da Doğu Beyazıt mevkiinde keşfedilen Ferhat Kanalı⁴⁶⁶, Urartu su mühendisliğinin yaklaşık olarak 2700 yıldan beri kesintisiz olarak çalışmakta ve çevresinde yapılan tarım arazisinin su ihtiyacını karşılamaktadır. Bundan da önemlisi Ferhat Kanalı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde büyük bir gölden alınarak tarım alanlarını sulamak amacıyla yapılan kanalların şimdilik ilk ve en güzel örneğini oluşturmaktadır. Oldukça başarılı yapılan bu kanal çok büyük bir onarım geçirmemiş olup tıpkı Menua Kanalı gibi değişik söylencelere konu olmuştur. Bölge halkı tarafından güzelliği dillere destan olan Ferhat'ın aşkı Şirin'e kavuşabilmek amacıyla dağları delerek açtığı su kanalı efsanesiyle özdeşleştirilmiştir. Günümüzde kanalın geçtiği alan haritalarda "Ferhat Arkı" olarak gösterilmektedir⁴⁶⁷.

Ferhat Kanalı ile Menua Kanalı'nın tasarımı, eğimi ve inşa yöntemi çok büyük benzerlikler göstermekte olup aradaki en büyük fark Ferhat Kanalı'nın duvarlarında siyah renkli andezit taşları kullanılmış iken Menua Kanalı'nın duvarlarında ise andezit taşı kullanılmıştır⁴⁶⁸.

Ferhat Sulama Kanalı'nın aktığı güzergâh Menua Kanalı'nın geçtiği araziye oranla daha sert olması, kanalın Menua Kanalı'na oranla daha kısa tutulmasına neden olmuştur⁴⁶⁹.

2.3.15.4. Rusa Barajı (Keşişgöl)

Erek Dağı'nın üzerinde bulunan ve Van Bölgesi'nde deniz seviyesinden en yüksek rakımlı barajı⁴⁷⁰ olan Rusa Barajı, Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645)

⁴⁶⁴Ferhat Sulama Kanalı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Oktay Belli, "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004.

⁴⁶⁵Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s.10.

⁴⁶⁶Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s.10.

⁴⁶⁷Oktay Belli, "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004, s.116; Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s.26.

⁴⁶⁸Oktay Belli, "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış", s.118.

⁴⁶⁹Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları", s.19.

tarafından yaptırılmıştır. Baraj hakkında bilgi veren çivi yazılı stel, 100 sene önce Berlin Pergamon Müzesi'ne kaçırılmıştır. Halk tarafından Keşişgöl Barajı olarak isimlendirilen barajdan akıtılan sular, Van Ovası'nın sulanamayan kuzeybatı ve güneydoğu kesimlerindeki tarım alanlarını sulamaktadır. Van Ovası'na kadar birbirleriyle bağlantılı olarak yapılan 4 adet baraj ve gölet, geçirmiş olduğu küçük onarımlarla 2700 yıldan beri hala çalışmaktadır⁴⁷¹.

Rusa Barajı Urartu sulama tesislerinin en gelişmişlerinden biridir. Günümüzde Keşiş Gölü olarak adlandırılan⁴⁷² II. Rusa hükümdarlığından itibaren faaliyetlerini Van Bölgesine yoğunlaştırmış olup en önemli başarısı da Toprakkale yerleşiminin sulanması için Keşiş Gölü yapay gölünün inşacısıdır⁴⁷³.

Foto 35. Rusa Barajı (Keşişgöl), kuzeybatı savağı

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.23.

Rusa Barajı'nda iki ayrı gövde duvarı bulunmaktadır. Batı duvarından akıtılan Van ovasının güneydoğu kesimini, kuzeybatı kesiminden akıtılan sular ise Toprakkale

⁴⁷⁰Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1991, s.479.

⁴⁷¹Oktay Belli, *a.g.m*, s.400.

⁴⁷²Oktay Belli, *a.g.m*, s.223-224.

⁴⁷³Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, s.97.

ve çevresini sulamaktadır. Ayrıca fazla suların biriktirilmesi ve Van Kalesi'ne kadar uzanan toprakların sulanabilmesi için, Toprakkale'nin hemen kuzeydoğu eteğinde çok büyük bir gölet yaptırılmıştır. Günümüzde Sıhke Göleti olarak adlandırılan suni gölün duvarı Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde çok büyük onarımlar geçirmiştir. 2600 yılından beri Sıhke Göleti aynı amaçla kullanılmaktadır⁴⁷⁴.

Foto 36. Rusa Barajı (Keşiş Gölü), güneybatı savağı

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.22

Rusa Barajı'nın yanına diktirilen ve 1899'da Berlin Pergamon Müzesine kaçırılan çivi yazılı andezit stel üzerinde:

“Birçok iyi eserler yaptım Derelerin ve kanalların suyunu bir gölde biriktirdim Buna Rusa Gölü adını verdim Oradan Rusahinili kentine bir kanal açtırdım Bana ait olan ve bu kanalla tekrar işlenebilir duruma gelen ülke Bianili ve yabancı insanlar tarafından parça parça işlendi ve burayı verimli kıldım”.

Rusa der ki; Rusahinili ile uğraştığımda bu kente gölden belirli bir miktar su verdiğimde Tuşpa' da oturan nüfus Rusahinili önünde ki tüm araziye işledi. Kanala sahip olduktan sonra toprak tekrar ekilebilir duruma geldi. Bu toprağı işleyen herkese bronzdan yapılmış çalışma aletleri verildi. Rusa der ki: ülkemde tarlalar, meyve

⁴⁷⁴Oktay Belli, a.g.m, s.223-224.

bahçeleri ve üzüm bağları kurdum Birçok iyi işler yaptım Rusahinili' de ki suni göl için bütün çalışma aletlerini ve sulama kanalları için yardımcı çalışma araçlarının hepsini Rusahinili için verdim Gölün suyu sayısız sulama kanallarından akıyordu. Bu sayısız sulama kanalları ile Alini Irmağı'ndan gerek duyulan sular Tuşpa'nın nüfusu için kullanılsın. Su kanallarına gelince onların adı "sulayıcı"dır⁴⁷⁵.

Van'ın kuzeyinde yer alan Toprakkale'de yeni yönetim merkezi Rusahinili'nin kurulması bu büyük sulama sisteminin inşasıyla bağlantılıdır. Berlin Pergamon Müzesine (Vorderasiatisches Museum) kaçırılan bu stel Toprakkale'nin 20 km doğusunda, yaklaşık 2.500 yükseklikteki ulaşılması güç Varak Dağı'nda (Erek Dağı) suni göl olan Keşiş Gölü yakınlarında ele geçmiştir:

"...buna Rusa Gölü adını verdim, oradan Rusahinili' ye bir kanal yaptım, ...bunun(?)zemini inşa edilmemişti...Rusa söylüyor: Rusahinili'yi inşa ettiğimde, bu baraj gölünü yaptığımda, Tuşpa halkını ... oturttum. Rusahinili'nin karşısındaki toprak... ayrıca (?) bağları, bahçeleri, tarlayı belirledim ...",⁴⁷⁶.

Metin oldukça uzun olmasına rağmen gerisi anlaşılamamaktadır⁴⁷⁷. Bu metinden anlaşıldığı üzere Rusa Barajı ve barajdan getirilen su kanalları hem Tuşpa hem de Rusahinili kentlerinin su gereksinmesinin karşılanması için yapılmıştır⁴⁷⁸.

2544 m yüksekliğindeki Rusa Barajı, 74 km² lik bir alana yayılmaktadır. Yukarıda da açıklandığı üzere gelişmiş bir mühendislik ürünü olan Rusa Barajı'nın iki ayrı duvarı bulunmakta olup biri batı ucunda, diğeri de kuzeybatı ucundadır. Çok dar ve kayalık bir vadiye yapılan batı duvarı, 7 m genişliğinde arka arkaya yapılan iki ayrı duvardan oluşmaktadır. İki duvarın arası ise 13.40 m genişliğinde blokaj ile doldurulmuştur. Böylece toplam olarak 27. 40 m genişliğinde ve 62 m uzunluğunda bir duvar ortaya çıkmıştır. Duvarın yüksekliği 4.5- 5 m arasında değişmektedir. Ancak 1880'li yıllarda Osmanlı hükümeti tarafından Van Ovası'nın kuzeydoğu kesimine daha çok su göndermek için duvarın ön kısmı toprak yığılmasıyla köreltilmiştir. Bu yüzden barajın bu duvarı 110 yıldan beridir çalışmamaktadır. Duvarın doğu uç kısmına yakın yerde bulunan savak kısmı bozulmadan günümüze değin korunmuştur. 70x 1.10 m büyüklüğündeki savak kısmı, Urartu baraj savaklarının en büyük olanıdır. Savaktan batı

⁴⁷⁵Oktay Belli, *a.g.m*, s.224.

⁴⁷⁶Mirjo Salvini, *a.g.e.*, s.139.

⁴⁷⁷Mirjo Salvini, *a.g.e.*, s.140.

⁴⁷⁸M Beşir Aşan, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.87, İstanbul,1993, s.156; Oktay Belli, "Urartular", s. 174.

yönüne akıtılan sular önce Doni Göleti'nde dinlendirilmektedir. Doni Göleti'nden batıya akıtılan sular Menua Kanalı'nın sulayamadığı Van Ovası'nın güneydoğu kesimindeki alanlarının su gereksinmesini karşılamaktadır. Barajın kuzey batı ucundaki duvar 1892'de yıkılmışsa da sonradan onarılmıştır. Buradan batı yönüne akıtılan sular, İkinci Urartu başkenti Rusahilini'nin (Toprakkale) kuzeydoğu eteğindeki Sihke Göleti'nde biriktirilmektedir. Ancak çok hızlı akan suyun depo edip daha düzenli akmasını sağlamak ve Sihke Göleti'nin toprakla dolmasını önlemek için, önce Köşebaşı Barajı yapılmıştır. Baraj duvarı doğu- batı doğrultusunda uzanan dar bir vadi içine yapılmıştır. Ancak duvarın bir kısmı hızlı akan baraj suyu tahrip edilmiştir. Duvarın tahrip olmasında 1892'de Rusa Barajı'nın kuzeybatı duvarının parçalanması sonucu oluşan felaketinin de etkisi olmuştur⁴⁷⁹.

Köşebaşı Baraj duvarı, Rusa Barajı'nın batı duvarı gibi arka arkaya inşa edilen iki ayrı duvardan oluşmaktadır. Temelleri ana kaya üzerine yapılan batı duvarı 15 m genişliğinde ve 3,5 m yüksekliğindedir. İkinci duvar ise 11,5 m genişliğindedir. İki duvar arasındaki dolgu tabakasının genişliği de 5 m'dir. Böylece 31,5 m genişliğinde ki baraj duvarı şuanda Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Urartu Baraj duvarlarının en genişidir⁴⁸⁰.

İkinci başkent Rusahinili'nin (Toprakkale) kuzeydoğu eteğinde bulunan Sihke Göleti, Rusa Barajı'ndan gelen ve Köşebaşı Barajı'nda dinlendirilen suların en son biriktirme alanını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti döneminde onarım geçiren duvarın uzunluğu 342 m genişliği de 6-17 m arasında değişmektedir. Gölet bu haliyle Memedik Göleti'nden sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nde ikinci uzun duvara sahiptir. 35 yıl önce Van Devlet Su İşleri Bölge Müdürlüğü tarafından eski duvarın 300 m güneyine yeni bir duvar daha yapılarak göl alanı büyütülmüştür. Bu yüzden eski duvar göl sularının altında kalmıştır. Ancak suların az olduğu sonbahar mevsiminde eski duvar tümüyle ortaya çıkmaktadır⁴⁸¹.

Kısaca Urartu sulama sisteminin en gelişmiş örneklerinden birini oluşturan Rusa Barajı özellikle Urartuların ikinci başkenti olan Toprakkale'nin ve Tuşpa'nın su ihtiyacını karşılamak için Erek Dağı'nın doğusunda yapılmış bir barajdır⁴⁸². Bu büyük

⁴⁷⁹Oktay Belli, *a.g.m*, s.400-402.

⁴⁸⁰Oktay Belli, *a.g.m*, s.402.

⁴⁸¹Oktay Belli, *a.g.m*, s.402.

⁴⁸²Necmi Karul- Sedef Çokay Kepçe (Ed.), “*Gökyüzünden Arkeolojik Türkiye*”, s.118.

hidrolik proje günümüz de dahi işlevini sürdürmekte olup Van ilinin sebze ve meyve bahçelerini sulamaya devam etmektedir.

2.3.15.5. Harabe Barajı

Van-Yoncatepe Saray yerleşmesinin 700-800 m kuzeyinde şimdilik Van Bölgesi'nin en eski sulama tesisi olan Harabe Barajı bulunmaktadır. Doğu'da Varak Dağı eteklerinden çıkan zengin su kaynaklarının önü, tıpkı büyük bir havuz gibi bir biri ardı sıra barajlar ile kesilmiştir. Yukarı Bakraçlı (eski Yedikilise) Köyü'nün içinde ve hemen batı eteğinde bulunan Bakraçlı Barajlarının içi dolmasına ve duvarları tahrip olmasına rağmen, Harabe Barajı'nın gövde duvarı günümüze değin sağlam bir şekilde ulaşmıştır. 4-5 m genişliğinde 2 m yüksekliğinde ve 80 m uzunluğundaki baraj duvarı, arazinin eğimli olan batı kesimini kapatmaktadır. Baraj duvarı, düzgün kumtaşı bloklardan yapılmıştır. Ancak ne yazık ki yüzlerce yıldan beri suların taşımış olduğu kalın toprak tabakası, barajın içini doldurduğundan günümüzde barajın içi tarla olarak kullanılmaktadır. Batı yüzünde ve duvarın ortasında bulunan 35x35 cm büyüklüğündeki savak kısmı, bugüne değin bulunan Urartu barajlarındaki savakların en küçüğünü oluşturmaktadır. Batı yönüne doğru akıtılan sular, tarım alanlarının, sebze ve meyve bahçelerinin su gereksinmesini karşılamaktadır⁴⁸³.

3.2.16. Van Yöresindeki Diğer Urartu Kanal, Baraj, Gölet ve Kaleleri

Van Gölü ve çevresindeki önemli baraj, kanal ve göletlerin dışında kalan Urartuların günümüze ulaşan diğer baraj ve göletlerin belli başları aşağıda belirtilmiştir.

2.3.16.1. Keşiş Göl Barajı ve Kalesi

Van Ovası'nın doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen ve deniz seviyesinden ortalama 3200 m yüksekliğindeki Erek Dağı üzerinde bulunmaktadır. Özellikle Van Ovası'nın doğusundaki araziye sulayabilmek için inşa edilmiştir⁴⁸⁴. Urartular, Keşiş Göl

⁴⁸³Oktay Belli, “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, s.45; Oktay Belli-Vedat Evren, “Van-Yoncatepe Saray Duvarlarında Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, s.322; Oktay Belli-Vedat Belli, “Anadolu ve Dünyanın En Eski Ağaç Bastonu ve Urartu Mühürçülük Sanatında Baston Sahneleri”, s.35.

⁴⁸⁴Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.313-314.

gibi yaptıkları suni sulama tesisleri sayesinde topraklarının verimini ziyadesiyle artırmışlardır⁴⁸⁵.

Urartu Kralı II. Rusa tarafından inşa edildiği anlaşılan Keşiş Göl Barajı yaklaşık 6 km kare genişliğinde olup oldukça sığ bir göldür. Gölde toplanan su miktarının 20-25 milyon metre küp arasında olduğu tahmin edilmektedir. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 2544 m yükseklikte bulunan baraj, Anadolu ve dünyanın şimdilik en yüksek rakımlı barajıdır⁴⁸⁶.

Keşiş Göl Barajı'nın iki seti bulunmaktadır; güneybatı dar bir boğa girişi üzerindeki set günümüzde çalışmamaktadır. Setin önü 19. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından suyun tamamını Van Ovası'nın kuzey kısmına akıtmak için toprak yığılarak köretilmiştir. Ancak bugün bile bazı duvarları hala sağlam olan set, Urartu baraj duvarı inşa etme tekniğinin en güzel ve gelişmiş örneğini yansıtmaktadır. İkinci set duvarı ise 7 m genişliğinde olup ortasında düzgün bir şekilde çevresi örülen 70 cm genişliğinde ve 95 cm yüksekliğinde ki savak kanalı hala sağlam olarak durmaktadır. Buradan kuzeybatı yönüne akıtılan ve Doni Deresi olarak adlandırılan baraj suyu, Menua Kanalı'nın sulayamadığı Van Ovası'nın güneydoğu kısmını sulamaktadır⁴⁸⁷.

Keşiş Göl Barajı'ndaki su akıtma işlerini organize eden, bakım ve onarım işlerini düzenleyen ve barajın güvenliğini sağlamak amacıyla Keşiş Göl Barajı'nın güneybatısındaki set duvarının hemen 60-65 m batısında bir Urartu kalesi bulunmuştur. Keşiş Göl Kalesi olarak adlandırılan kale yüksek olmayan bir kayalık üzerinde bulunmuştur. Küçük bir karakol niteliğindeki kalenin duvarları tamamen tahrip olmasına rağmen, kayalıklar üzerinde sur temel yuvaları belirgin olarak görülmektedir. Kale duvarlarının bu denli tahrip olmasında yer sarsıntılarının büyük etkisi olmuş olmalıdır. Kerpiç yığını arasında birçok keramik parçası bulunmuştur. Toplanan keramik parçalarının tümü elde yapılmış olup çok iyi perdahlanmıştır ve genellikle M.Ö. 7. yüzyıla aittir⁴⁸⁸.

⁴⁸⁵Charles Burney, "a.g.e.", s.183.

⁴⁸⁶Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.314.

⁴⁸⁷Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.314.

⁴⁸⁸Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.314-315.

2.3.16.2. Gelincik Barajı ve Kalesi

Bu Urartu barajı Oktay Belli Hoca'nın 1987 yılında bölgede yapmış olduğu araştırma sonucu ortaya çıkarılmıştır.

Gelincik Barajı Van'ın 140 km güneydoğunda, bugünkü Türkiye –İran sınırındaki Gelincik (Hanasor) Ovası'nda bulunmaktadır. Gelincik Barajındaki suların toplandığı alan kabaca çanak şeklindedir. Baraj sularını, çevredeki dağlardan gelen kar suları ve yağmur suları ile kaynak ve küçük Hanasor Çayı oluşturmaktadır. Ancak Barajda toplanan su miktarının ne kadar olduğu tespit edilememiştir⁴⁸⁹.

Gelincik (Hanasor) Ovası'nın batı kısmındaki boğazın giriş kısmına inşa edilen kalın bir duvar ile baraj seti oluşturulmuştur. Şuanda 2.5 m genişliğinde ve 95 m uzunluğundaki set duvarı, Ortaçağ'da büyük bir onarım geçirmiştir. Eski Urartu duvar taşları yer yer sökülerek Ortaçağ'da yeniden inşa edilmiştir. Ortaçağ'da inşa edilen set duvarı genelde 2 m yüksekliğinde olup eski Urartu set duvarının gerçek yüksekliğini ne kadar olduğu bilinmemektedir⁴⁹⁰.

Günümüzde ot yetiştirme amacıyla kullanılan Gelincik Barajı Urartu döneminde Zap Suyu'nun sulayamadığı arazinin su ihtiyacını karşılamaktaydı⁴⁹¹.

Gelincik baraj duvarının yaklaşık 500 m batısında ise su akıtma işlerini organize eden, bakım ve onarım işlerini düzenleyen ve barajın güvenliğini sağlayan küçük bir Urartu kalesi ve yerleşim merkezi bulunmuştur. Yerleşim merkezi kalenin güney eteğine yayılmış olup bulunan bu kale ve yerleşim merkezine Gelincik Kalesi ve yerleşim merkezi adı verilmiştir. Çok yüksek olmayan bir kayalık üzerinde bulunan kale, doğu batı doğrultusunda uzanmakta olup duvarları belirli bir plan vermekten uzaktır. Kalenin Ortaçağ iskâncıları tarafından da kullanıldığı burada bulunan Ortaçağ keramiklerinden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde kalenin güney eteklerine yayılan sivil yerleşim merkezinde de Urartu ve Ortaçağ konutları birbirine girmiştir⁴⁹².

⁴⁸⁹Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.316.

⁴⁹⁰Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.316.

⁴⁹¹Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.317.

⁴⁹²Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.317.

Yerleşim merkezinde ve kale üzerinde bulunan keramik parçaları, Gelincik Barajı'nın ve kalesinin M.Ö. 7. yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir⁴⁹³.

2.3.16.3. Azap Göleti ve Zivistan Kalesi

Azap Göleti Van'ın 14 km güneybatısında olup gölete en yakın yerleşim merkezi 2 km uzaklıktaki Elmalık (Zivistan) Köyü'dür. Bu göletin yapılmasının amacı, Van Ovası'nın güneydoğu ucunda arazide derin bir vadi açan Ahtekarık Deresi'nin sulayamadığı topraklarda yapılan tarımın su ihtiyacını karşılamaktır. Azap Göleti sularının batıda Menua Kanalı'na kadar uzanan topraklarda yapılan tarıma hayat verdiği anlaşılmaktadır. Günümüzde içi toprakla dolu olan gölete en yakın arkeolojik kalıntılar 1 km batısındaki Zivistan Kalesi ile Hazine Piri kaya nişidir. Zivistan Kalesi su akıtma işlerini organize eden, bakım ve onarım işlerini düzenleyen ve barajın güvenliğini sağlamak amacıyla yapılmıştır. Aynı zamanda Zivistan Kalesi'nin Azap Göleti'nin suladığı geniş topraklarda yapılan tarımdan elde edilen ürünlerin depolandığı ekonomik bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Tıpkı Zivistan Kalesi gibi Azap Göleti de Kral İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde yapılmıştır. Şimdiye kadar Kral İşpuini dönemine tarihlenen bir sulama tesisinin olmaması sebebiyle Azap Göleti, şimdilik Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en eski Urartu Göleti'ni oluşturmaktadır⁴⁹⁴.

2.3.16.4. Kurugöl Barajı ve Beyaztaş Kalesi

Van'ın 57 km kuzeydoğusunda deniz seviyesinden 2200 m yüksekliğindeki Kurugöl, dağların zirvesinde bir çöküntü alanı içinde bulunmaktadır. Fazla büyük olmayan gölalanı, oval bir plan göstermektedir. Baraj duvarı gölün açık olan güney kesimine yapılmıştır. Yıkılan savak kısmında ortaya çıkan kabaca düzeltilmiş andezit taşlar, duvarın çevrede çokça bulunan andezit yataklarından elde edilen taşlarla yapıldığını göstermektedir. Baraja en yakın arkeolojik kalıntı km güneydoğuda yer alan Beyaztaş Kalesi'dir. Yüksek bir kayalıktepe üzerinde bulunan yer alan kale duvarları aşırı bir şekilde tahrip olmuştur. Tipik bir koruma kale niteliği taşıyan Beyaztaş Kalesi'nde bulunan keramik parçaları bu yapının M.Ö. 7. yy'da yapıldığını

⁴⁹³Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.317.

⁴⁹⁴Oktay Belli, “1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.89-90.

göstermektedir. Bu yüzden Kurugöl Barajı'nın da kale ile planlanarak 7. yy'da yapıldığı anlaşılmaktadır⁴⁹⁵.

⁴⁹⁵Oktay Belli, "1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.91.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİTLİS YÖRESİ URARTU ESERLERİ VE KAZI ÇALIŞMALARI

Bitlis tarihi boyunca değişik adlarla anılmıştır. Asurlular Bit-Liz, Persler ve Yunanlılar Bad-Lis veya Bad-Lais, Bizanslılar Bal-Lais-on, Babaleison veya Baleş, Araplar Bad-Lis, Pageş veya Pağışi olarak kullanmışlardır. Asur dilinde Bit kelimesi yurt, Bed kelimesi kale anlamında kullanılmış olup Bit-Liz demek Liz'in Yurdu, Bet-Lis ise Liz'in Kalesi manasına gelmektedir¹. Zaman içerisinde Bedlis bazı harf değişikliklerine uğrayarak günümüze Bitlis olarak gelmiştir.

Şerefname'nin meşhur yazarı Şerefhan, Kamus-ul Âlem'in yazarı Şemsettin Sami, Zinnet-ül Kulub'un yazarı Hamdullah Meftuni gibi Anadolu ilim adamlarının yanı sıra Acem tarihçisi Maksidi de şehrin isminin Bitlis Kalesi'ni yaptırdığı rivayet edilen İskender'in komutanlarından Bedlis'ten geldiğini ileri sürmektedirler². Şemsettin Sami Bedlis'in anlamını “havası ve suyu güzel olan yerin adı” olarak tasvir etmektedir³. Gerçekten de günümüzde de olduğu gibi ilkçağlardan beri Bitlis'in havası ve suyunun güzelliği dillere destan olmuştur.

Bitlis'in M.Ö. 700'lü yıllarda Mitanni ve Urartular tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Buna kanıt olarak da M.Ö. 1115 yıllarında Asurluların Bitlis ve Van'a hâkim olan Nairi ülkesine saldırdıkları ve savaşta prenslerinin oğullarının Asurlular tarafından esir edildiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Hatta tutsakların 1100 at ve 1000 öküz karşılığında serbest bırakıldıklarını da yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz⁴. Yine Urartuların M.Ö. 900 yıllarında Asurluları yendikten sonra Bitlis ve Ahlat'a tam anlamıyla hâkim olduklarını da yazılı kaynaklardan öğrenmemize rağmen⁵ Bitlis ve yöresinin tarih öncesi karanlıktır. Bunun başlıca nedeni yöre yüzeyindeki buluntuların azlığı ve şimdiye dek arkeolojik kazıların yetersizliğidir⁶.

Yörede ilk yerleşimin yukarıda ifade edildiği gibi tam olmamakla beraber Urartular ile başladığı sanılmaktadır. Bölgenin tarih öncesini aydınlatma amacıyla

¹Mehmet Törehan Serdar, *Şehr-i Bitlis*, Bitlis Belediyesi Kültür Yayınları, Bitlis, 2013, s.4.

²Bitlis adı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Törehan Serdar, *Şehr-i Bitlis*, Bitlis Belediyesi Kültür Yayınları, Bitlis, 2013.

³Mehmet Törehan Serdar, *Şehr-i Bitlis*, s.4.

⁴Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis*, Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Bitlis, 2007, s.24-26.

⁵Komisyon, *Bitlis 1967 Yılı Yıllığı*, 1967, s.55.

⁶Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, s.12.

yapılan ilk ciddi çalışma, Adilcevaz Kef Kalesi'nde yapılmıştır. Bölgenin Urartu tarihine ilişkin kalıntıları, Ankara Üniversitesi'nden Emin Bilgiç ile Baki Ögün'ün 1964 'te yaptıkları kazılarda, yani Bitlis sınırları içindeki Adilcevaz/Kef Kalesi'nde ortaya çıkmıştır. Adilcevaz'daki Kef Kalesi yalnız Urartular döneminde kullanılmış olup yapılan kazılarda 3 katlı yapıya ilişkin kulecikler, kerpiç duvarlar, fil ayakları (eski taş yapılarda görülen çok yüksek ve kalın kütleli ayaklar), kabartmalı mimari taşlar, bezekli ve çivi yazılı pithoslar (büyük küpler) ortaya çıkarılmıştır⁷. Bitlis Tatvan ilçesinin feribot limanı mevkinde Urartulara ait olduğu sanılan bazı kalıntılar ele geçmişse de burada ciddi anlamda bir araştırma yapılmamıştır. Ayrıca Bitlis'in Ahlat ilçesinde de Urartu kalıntılarının olduğu bilinmekle beraber bölgenin tarih öncesinin tam anlamıyla ortaya konulabilmesi için iyi bir arkeolojik araştırmaya ihtiyacı vardır.

Van Gölü Havzası'ndaki Bitlis ili topoğrafik açıdan çok engebeli ve ülkemizin ulaşımı en zor bölgelerinden biridir. Bitlis ili, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında bir geçiş noktası olduğu için İlkçağlardan günümüze kadar bulunduğu konum ve stratejisinden dolayı her dönem önemini korumuştur. Ticaretin gelişmesini sağlayan kervan yolları, ordu güzergâhları v.b. bölgeden geçmesi Bitlis'in ehemmiyetini sürekli korumasına vesile olmuştur⁸.

Van Gölü'nün güneyinde doğal bir duvar gibi yükselen dağların sık ve engebeli olması, Urartuların yerleşmelerini Van-Erciş-Adilcevaz-Ahlat-Tatvan-Bitlis üzerinden yapılmasını gerektirmiştir. Erciş Ovası'ndan inen yol, Adilcevaz Ovası'na ulaşır. II. Rusa tarafından yapılan Kef Kalesi, gerek güney yolunun, gerekse önemli bir yönetim ve ekonomi merkezini oluşturur. Adilcevaz'dan güneye ulaşan yol, Ahlat Ovasını geçtikten sonra Tatvan Kalesi⁹ önlerine oradan da Bitlis ve Bitlis Çayı vadisi boyunca Diyarbakır ve Kuzey Suriye'ye ulaşır. Güneye açılan yolun ilk güzergâhının Menua döneminde belirlendiğini Adilcevaz'da ele geçen Urartu Kralı Menua'ya ait yazıt doğrulamaktadır¹⁰.

⁷Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, s.12.

⁸Şahabettin Öztürk, "Bitlis Merkez Zırkyan Köprüsü", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.247.

⁹Urartular döneminde yapıldığı bilinen Tatvan Kalesi ile ilgili ciddi bir çalışma bulunmamakla beraber önceki yıllarda yapılan kazı çalışmalarında şimdiki Tatvan Feribot İskelesi'nde Urartulara ait çanak çömlek v.b. parçacıkları bulunmuştur.

¹⁰Oktay Belli, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, 1982, s.186-187.

Foto 37. Bitlis'in güneyde dağlar arasından giden eski yol kalıntısı

Kaynak : Oktay Belli, “Urartu Krallığı’nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli’’, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.21.

Bu yollar aynı zamanda bölgenin ekonomik ve kültürel gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İşte bu Uygarlık ekonomisinde önemli bir yere sahip olan Güney ticaret yolu (İpek Yolu), Van Ovası’nın Van-Erciş-Adilcevaz-Ahlat-Tatvan ve Bitlis çayı vadisini takip ederek Kuzey Suriye’ye ulaşmaktadır. Bu yol sadece Urartular için değil günümüzde olduğu gibi tüm Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran için de önemli idi. Çünkü Suriye üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarında bulunan liman kentlerine de ulaşıyordu. Böylece Asya’dan getirilen mallar Anadolu’nun güneyine ve Doğu Anadolu’daki diğer kentlere ulaştırılıyordu. Bitlis Çayı vadisini izleyen bu tarihi yol Eskiçağ’dan günümüze kadar önemini devam ettirmektedir. Ünlü tarihçi Şerefhan ve Evliya Çelebi de Bitlis’in çok önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunduğunu ve tüm tacirlerin Mezopotamya’ya gitmek için Bitlis’teki ünlü “Deliklitaş” (Semiramis Kaya Tüneli)’i mutlaka geçmeleri gerektiğini belirtmiştir¹¹.

¹¹Nilay Falay, “Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası’nın ve Bitlis’in Ekonomik Özellikleri’’, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.329-330.

3.1. Semiramis Kaya Tüneli

Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptırılan imar faaliyetleri, Eskiçağda 250 yıl boyunca bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında kara ulaşım ağı gelmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk düzenli karayolları bizzat Urartu Kralları tarafından planlanarak yapılmıştır. Yollar yalnızca Doğu Anadolu Bölgesi'nin değil aynı zamanda Anadolu ve Eski Önasya Dünyası'nın da en eski ve düzenli karayollarını oluşturmaktaydı¹².

Türkiye'nin en büyük gölünü oluşturan Van Gölü kıyılarındaki ilk liman kalıntıları gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk düzenli yollar da, M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Urartu Krallığı tarafından yapılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde günümüzde kullanılan kara yollarının yüzde 60'ının ilk güzergâhı, Urartu Kralları tarafından gerçekleştirilmiştir. Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim koşullarına ve engebeli arazi yapısına uyum sağlayarak 250 yıl boyunca başarılı bir şekilde egemenliğini sürdürmesinde, yaptırmış olduğu yolların çok büyük bir etkisi olmuştur. Doğu Anadolu'nun ekonomik ve sosyal etkinlikleri birinci derecede etki eden yollar, bölgenin ekonomik ve kültürel yönden gelişmesinde de çok önemli bir rol oynamıştır. Urartu Krallığı'nda ulaşım sisteminin merkezi, içinde Tuşpa (Van Kalesi) ve Rusahinili (Toprakkale) gibi iki görkemli başkent bulunduğu Van Ovası oluşturmakta idi¹³.

Urartu Krallığı'nın ekonomisi için önemli olan Güney Ticaret Yolu'nun izlediği güzergâh; Van Ovası'nın kuzeyinde Kalecik-Derebey-Muradiye Ovası-Erciş-Adilcevaz-Ahlat-Tatvan ve Bitlis Çayı vadisinden Kuzey Suriye'ye ulaşmaktadır. Kuzey Suriye'ye ulaşan bu ünlü ticaret yolu yalnızca Tuşpa için değil, tüm Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran için de büyük öneme sahiptir. Doğu'dan getirilen ve çok büyük bir kıymeti olan başta kalay olmak üzere, birbirinden değerli kolyeler, takılar, lapis lazuli, fildişi, su aygırı dişi, değerli ve yarı değerli taşlar, baharatlar ve parfümler, ya Akdeniz

¹²Oktay Belli, “Bitlis-Deliklitaş Kaya Tüneli'nin Doğu Anadolu Bölgesi Ticareti İçin Önemi”, *Betav*, S.17, Ankara, 2011, s.37.; Oktay Belli, “Bitlis'in En Eski Tarihi ve Görkemli Anıtı:Deliklitaş Kaya Tüneli”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Seventy International Symposium Of Van Lake Region)*, (04-07 Ekim 2011-Bitlis), Bursa, 2013, s.7

¹³Oktay Belli, “Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), Ankara, 2000, s.409-410.

yoluyla Anadolu'nun güney kıyılarına ya da kara yoluyla Kuzey Suriye üzerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer kentlere gönderilmekteydi¹⁴.

Kuzey Suriye üzerinden Bitlis Çayı Vadisi boyunca devam eden bu ünlü ticaret yolunun önemi Eskiçağ ile sınırlı kalmamış, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti Döneminde de varlığını sürdürmüştür. Örneğin 16. yüzyılın sonunda eserini yazan Bitlis ünlü tarihçisi Şeref Han, Bitlis şehrinin çok önemli bir ticaret yolu üzerinde yer aldığını ve dünyanın dört bir yanından gelen tacirlerin mutlaka ticaret yolu üzerinde bulunan “*Deliklitaş*” tan geçtiğini yazmaktadır. 17. yüzyılın ortalarında Bitlis'e gelen Evliya Çelebi, Bitlis halkının tüccar olduğunu, Gürcistan ve Acem diyarına mal götürüp sattıklarını ve kalay ticareti yaptıklarını yazmaktadır. Bitlis Çayı Vadisi boyunca devam eden bu ünlü ticaret yolunun yalnız büyük bir engeli bulunmaktadır; bu engel bugünkü Bitlis'in 10 km güneyinde yer alan halk tarafından “*Deliklitaş*” olarak adlandırılan mevkidir¹⁵.

Van Gölü Havzası ve Doğu Anadolu Bölgesi'nden güneyde Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya giden kısa güzergâh, Bitlis Çayı Vadisi boyunca giden yoldur. Bu önemli yol, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Urartu Kralı Menua tarafından planlanmış ve Bitlis şehrinin 10 km güneyinde bulunan ünlü Semiramis (Deliklitaş) Kaya Tüneli'ni açtırmıştır. Kuzey Suriye üzerinden gelen bu ünlü Ticaret Yolu, yalnızca Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa (Van Kalesi) için değil tüm Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgeleri için de çok büyük öneme sahiptir¹⁶.

¹⁴Oktay Belli, “Bitlis-Deliklitaş Kaya Tüneli'nin Doğu Anadolu Bölgesi Ticareti İçin Önemi”, *Betav*, S.17, Ankara, 2011, s.38-39; Oktay Belli, “Bitlis'in En Eski Tarihi ve Görkemli Anıtı: Deliklitaş Kaya Tüneli”, s.9

¹⁵Oktay Belli, “Bitlis-Deliklitaş Kaya Tüneli'nin Doğu Anadolu Bölgesi Ticareti İçin Önemi”, *Betav*, S.17, Ankara, 2011, s. 39.

¹⁶Oktay Belli, “Eski Çağ'da Van Gölü'nün Güneyinde Bulunan Taşta Yapılmış Bitlis Geleneksel Konut Mimarlığının Kökenine Ait Yapı Kalıntıları”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Seventy International Symposium Of Van Lake Region)*, (04-07 Ekim 2011- Bitlis), Bursa, 2013, s.68.

Foto 38. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli'nden geçen ilk otomobil

Deliklitaş'ı, efsanelere dayanarak Semiramis Kaya Tüneli olarak adlandıran 19. yüzyılın sonlarında bölgede araştırma yapan H.F.B. Lynch'dur. Semiramis Kaya Tüneli adı da, tıpkı Van Ovası'na su taşıyan 51 km uzunluğundaki Menua Sulama Kanalı'na halkın vermiş olduğu Semiramis (Şamran) Sulama Kanalı adı gibi bir aşk öyküsüne konu olduğu için verilmiştir¹⁷.

¹⁷Oktay Belli, "Bitlis'in En Eski Tarihi ve Görkemli Anıtı:Deliklitaş Kaya Tüneli", s.13.

Foto 39. Bitlis Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli'nin eski ve yeni görünümü

Kaynak : Oktay Belli, “Urartu Krallığı’nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, s.22-24.

Arazinin en elverişli yerlerinden geçirilen Urartu yollarının genişliği 4.5-6 m arasında değişmekteydi. Urartu yolları, genellikle çay ve derelerin arazide açmış olduğu vadiler boyunca geliştirilmiştir. Vadilerden geçirilen yollarda, arazinin eğimli ve çökük olan kısımlarına destek duvarları yapılarak, elverişli olmayan kısımları düzeltilmiş ve daha düzgün bir yol zemini elde edilmiştir. Pers ve Roma yollarının aksine, Urartu yollarının tabanı taş döşeli değildir. Yolların geçirilmek zorunda olduğu kayalık kesimlerde ise, kayalıklara oyularak açılan dar ve alçak tüneller, günümüzde modern araçların yardımıyla açılan büyük kaya tünellerinin ilk örneğini yansıtmaları açısından çok büyük önem taşımaktadır. Urartu kaya tünellerinin en güzel örneğini Tuşpa-Kelişin Geçidi üzerinde yer alan “*Sakaltutan Kaya Tüneli*” ile Bitlis’in 10 km güneyindeki “*Semiramis Kaya Tüneli (Deliklitaş)*” oluşturmaktadır. “*Sakaltutan Kaya Tüneli*” bozulmadan günümüze değin özgün biçimini korumasına karşın “*Semiramis Kaya Tüneli (Deliklitaş)*” büyük otobüslerin geçmesine elverişli olmadığı için üst kısmının tahrip edildiği¹⁸ söylene de gerçekte Bitlis’in Tatvan ilçesine deniz feribotlarının getirildiği sırada Deliklitaş’ın üstünün yıkıldığı ve genişletildiği halk tarafından bilinmektedir.

¹⁸Oktay Belli, “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.411; Oktay Belli, “Van Gölü Havzası’nda Urartu Bağcılığı ve Şarap Kültürü”, s.20.

Foto 40. Deliklitaş Kaya Tüneli'nin tahrip edildikten sonraki görünümü

Bilindiği üzere Van Gölü Havzasında güneyde Kuzey Suriye'ye açılan Bitlis Çayı Vadisi dışında bir başka ulaşım güzergâhı bulunmamaktadır. Bu yüzden Urartu Kralları çok büyük bir çaba harcayarak Bitlis'in 10 km güneyinde yer alan kalker kayalığı deldirerek, küçük bir tünel açtırmışlardır. Uçları çelikleştirilmiş demir kazma, el keskesi ve murçlar ile açılan kaya tüneli ortalama 4-4.5 m genişliğinde, 3.5-4 m yüksekliğinde ve 11-12 m uzunluğundadır. “Sakaltutan Kaya Tüneli” nin benzeri olan ‘*Semiramis Kaya Tüneli (Deliklitaş)*’, Urartu kaya işçiliğini tüm canlılığı ile yansıtmaktadır. Deliklitaş, Sakaltutan Kaya Tüneli’den daha küçük olmasına rağmen bu görkemli tünel insanlar üzerinde büyük bir etki bırakmış olup efsanelere konu olmuştur¹⁹.

Bu ünlü kaya tünelinin kesin olmamakla beraber M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Semiramis Sulama Kanalını yapan Urartu Kralı Menua (810-786) döneminde yaptırıldığı anlaşılmıştır²⁰. Çok tanrılı Urartu dininde göller, su kaynakları, mağaralar, kayalıklar, yüce dağlar, dağ ve kaya geçitleri gibi, yollar da kutsaldı ve onlara güç veren, koruyan kollayan ruh ve tanrıların olduğuna inanılıyordu. Urartu Krallığı'nın resmi dininde yüce dağ ve kayalıkların aşılmasında, çığ ve heyelan gibi doğa olayları

¹⁹Oktay Belli, “Bitlis-Deliklitaş Kaya Tüneli'nin Doğu Anadolu Bölgesi Ticareti İçin Önemi”, *Betav*, S.17, Ankara, 2011, s. 39-40.

²⁰Oktay Belli, “Bitlis-Deliklitaş Kaya Tüneli'nin Doğu Anadolu Bölgesi Ticareti İçin Önemi”, *Betav*, S.17, Ankara, 2011, s.40.

sırasında insanları ve yolcu kervanlarını koruyup kollayan dağ ve yolların ruh ve tanrılarına kurbanlar sunulmaktaydı. Meher Kapısı Çivi Yazıtı'ndan her yıl Eylül ayının sonunda veya Ekim ayının ilk haftasında düzenlenen ‘‘Bağ Bozumu Şenlikleri’’nde, tanrılara sunulan kurban törenlerinde, diğer tanrılar gibi ‘‘Yol Tanrısı’’ na da ‘‘bir sığır, iki koyun’’ kurban edildiğini biliyoruz²¹.

Oktay Belli Hoca'nın söylediği gibi olağanüstü tarihi bir değer taşıyan Deliklitaş Kaya Tüneli basit bir geçit olmayıp Doğu Anadolu'nun kültürel ve özellikle ticari hayatına çok büyük olanak sağlayan en önemli tarihsel belgelerden biridir.

3.2. Adilcevaz-Kef Kalesi

Adilcevaz'ın tarihi karanlık mağara devrine kadar dayanır. Adilcevaz İlçesi'nin önceki isimlerinin ne olduğu bilinmemekte olup bu hususta bazı rivayetler vardır. Adilcevaz'ın kuzeyinde bulunan Kef Kalesi'nin yaklaşık 2800 yıl önce kurulduğu ve 1964 yılında yapılan kazılarda, o günkü şehrin ismi Kef Kalesi ile birlikte anıldığı kale ve şehrin Urartular tarafından kurulduğu kanıtlanmıştır²².

Adilcevaz yakınlarındaki Kef Dağı üzerinde bulunduğundan bu ismi alan²³ Kef Kalesi ve adını taşıyan müstahkem şehir Adilcevaz'ın 6 km kadar kuzeyindeki deniz seviyesinden 2270 m yüksekliğindeki volkanik bir tepenin üzerine kurulmuştur. Urartuların önemli kalelerinden olan bu kale, yalnız Urartular devrinde kullanılmış²⁴ olup yapılan araştırmalar kalede çok odalı bir saray mevcudiyetini ortaya koymuştur. Ayrıca burada hayvan ve bitki rölyefleri de ele geçmiştir.

²¹Oktay Belli, ‘‘Bitlis’in En Eski Tarihi ve Görkemli Anıtı:Deliklitaş Kaya Tüneli’’, s.10.

²²Salih Türkoğlu, *Van Gölü Rüzgarı*, Van, 2000.

²³Mehmet Törehan Serdar, Bitlis, Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Bitlis, 2007, s.24-26.

²⁴Emin Bilgiç-Baki Öğün, ‘‘1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları’’, *Anatolia*, S.8, Ankara, 1964, s.65-67.

Foto 41. Kef Kalesi (<http://www.adilcevaz13.com/adilcevaz-kef-kalesi-74h.htm>).

Adilcevaz Kef Kalesi, Van Gölü'nün güney ve batısı ile Kuzeybatı İran Bölgesi arasındaki ulaşımı kuvvetlendirmek için yapılmışsa da o dönemde önemli bir yönetim ve ekonomi merkezini oluşturur²⁵. Saray kesiminde ele geçirilen kabartmalı bazalt taş bloklarının üst bölümünde bulunan çivi yazısına göre kalenin II. Rusa döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Güneyden gelen, kuzeye ve kuzeydoğuya açılan ticaret yollarının bir kavşak noktasında kurulan Kef Kalesi, görkemli Süphan Dağı'nın (4058 m) batı uzantısı üzerinde yer almaktadır. Volkanik dağların eteğinde bulunması nedeniyle kabartmalarda, mimarlık anıtlarında büyük ölçüde bazalt taşı kullanılmıştır. Kalenin girişi doğu yönündedir. Saray kesiminin güneyinde içinde büyük şarap küpünün olduğu yan yana üç büyük mahzen bulunmuştur. Büyük şarap küplerinin üzerinde içinde kaç ölçek olduğuna dair çivi yazısı ile yazılmış işaretler bulunmaktadır. Yapılan kazılarda Urartu mimarlığında benzerine rastlanılmayan ilginç bir yapı ile de karşılaşılmaktadır; Büyük bazalt bloklarından yapılmış payelere sahip bir yapı kompleksinin büyük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının Urartu sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Saray kesiminde her bir ortalama 30-40 ton ağırlığında olan siyah bazalt taşından yapılmış dikdörtgen biçimli sütun kaideleri bulunmuştur. Bu kaidelerin

²⁵Oktay Belli, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, 1982, s.186.

üzerindeki sütunların kerpiçten yapıldığı sanılmaktadır. Ele geçen çok sayıdaki kabartmalı sütun kaidesinin üzerinde, aslanlar üzerinde ayakta duran iki kanatlı tanrı motifi elinde tabak ve kozalak tutmaktadır. Arka planda ise Toprakkale’de ele geçen kabartmalı tunç levha ile Urartu kemerleri üzerindeki çok katlı yapılara benzeyen yüksek ve kuleli bir yapı görülmektedir. Çok katlı Kef Kalesi’ni yansıtmış olduğu sanılan bu ilginç kabartmadaki yapılarda Çavuştepe’deki kazılar sırasında ele geçirilen “*kör pencere*”lerin resimleri yer almaktadır. Yine Adilcevaz’da bulunan ve bazalttan yapılmış tanrı Teişeba kabartması üzerinde görülen üsluplaştırılmış hayat ağacının yerini burada kulelerin önünde yer alan kargı biçimindeki üç küçük ağaç almıştır. Kabartmaların üstünde, yani yapının korkuluğu üzerinde iki çift kartal gagalarıyla tavşanı kuyruklarından tutmaktadır. Bugüne değin Urartu merkezlerindeki anıtsal yapılardan bu tür kabartmalı bloklara rastlanılmamış olması, Kef Kalesi’nin Urartu mimarlığında kendine özgü büyük bir mimarlığa sahip olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Kef Kalesi’nde başka bir uygarlığa ait kalıntıların olmaması, Burasının da Toprakkale’de olduğu gibi yıkımdan sonra terk edildiğini gösterir. Kef Kalesi’nin ne zaman ve kimler tarafından yıkıma uğradığı henüz ortaya konulmamıştır²⁶.

Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Kef Kalesi’nde büyük bir yangın tabakasına rastlanılmıştır. Kazı çalışmaları devam ettikçe iki sıra halinde büyük pithoslar ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan güneydeki birinci sırada şimdilik beş ve onun üstündeki sırada da üç küp bulunmuştur. Bunlar kısmen sağlam durumda iseler de yıkıntının tesiri ve duvarların yan yatmasıyla pithosların çoğunun gövdesi ile ağızları çatlamış veya kırılmıştır. Ağız kısımları kısmen mahfuz kalmış veya kırık parçaları toplanmış olan bu küplerin sekizinin boyun kısımlarında, Toprakkale, Teşebaini, Ereuni (Arin-Berd) ve Çavuştepe’de olduğu gibi çivi yazılı kısa satırlar vardır. Bu yazılar güney sırasındaki küplerin kuzeye ve kuzey sırasındaki küplerin güneye bakan yüzlerinde yer almışlardır. Bu küplerin boyunlarındaki yazıların altında, omuz kısımlarında şimdiye kadar ortaya çıkartılmış bulunan Urartu pithoslarında görüldüğü üzere “*ürgan süsleri*” mevcuttur²⁷. Ayrıca kazı sonucu bir hizada meydana çıkarılan alt kısımları güzel kesme taşlarla yapılmış dört muntazam fil ayağı ile parçalara ayrılmış

²⁶Oktay Belli, “Urartular”, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul,1982, s.175.176.

²⁷Emin Bilgiç-Baki Ögün, “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia*, S.8, Ankara, 1964, s.84-85.

bloklar üzerinde sanatkârane taş işçiliği ile yapılmış kabartmalar bulunmuştur. Urartu sanatında taş üzerine yapılmış kabartma ve tasvirler bilindiği üzere çok azdır²⁸.

Foto 42. Adilcevaz'ın güneyinde yer alan Davullu Mağara

Kaynak : Oktay Belli, “Van ve Urartular”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, s.34.

Urartu tarihinin son kültür dönemine ait olan ve II. Rusa'nın en önemli eserlerinden Adilcevaz/Kef Kalesi'nde yeni bir sanat tipiyle karşılaşmaktayız. Siyah andezit taşından yapılan sur duvarları ve üzeri kabartmalı payeleri ile Kef Kalesi II. Rusa'nın kültür dirilişinin kanıtıdır. Bu yapı-yontu bir başka deyişle kabartmalarla mimarinin bağlanmasıdır²⁹. Bu tarz alçak kabartmaların Kef Kalesi'nde bolca kullanılmasının sebebi buranın andezit yataklarının hemen yakınında olmasıdır. Hiçbir kalede görülmeyecek bir şekilde, saraydaki payelerin üzerinde alçak kabartma tekniğiyle yapılmış andezit bloklar bulunmaktadır. Özellikle andezit kaya bloğu üzerine işlenen boğa üzerindeki tanrı kabartması tam bir Urartu şaheseridir. Kör pencereler, stel ve stel altlıkları, ezgi taşları, el değirmenleri ve çeşitli kaplar oldukça sert bir yapıya sahip andezit taşlarından yapılmıştır³⁰. Ayanis Kalesi'nde de benzer mimari özelliklerin

²⁸Emin Bilgiç-Baki Ögün, “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia*, S.8, Ankara, 1964, s.67-69.

²⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.107.

³⁰Oktay Belli, “Urartu krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.418.

olması yukarı da belirtildiği üzere bu kalenin de II. Rusa tarafından yapıldığını kanıtlar³¹.

Bazı yapıların ana girişlerinin iki yanında veya bazı mekânların duvar ve payelerinin süslenmesinde kabartmalı taş bloklarının kullanıldığını görmekteyiz. Bu tür kabartmaların en bilinen ve en güzel örneklerinden biri, bugün Van Müzesi'nin bahçesinde sergilenmekte olan ve yayınlarda “Adilcevaz Kabartması” olarak bilinendir. Adilcevaz'da Orta Çağ'da iskân görmüş bir kalede devşirme malzemesi olarak kullanılan taş blokları üzerinde bir boğa üzerinde ayakta duran Tanrı Teişeba betimlenmiştir³².

Adilcevaz Kef Kalesi'nde ele geçen ve Ankara Anadolu Müzesi'nde sergilenmekte olan diğer kabartma taş üzerinde ise bir kale betimlemesi ve kalenin kuleleri arasında karşılıklı olarak resimlenen iki tanrı motifi vardır. Adilcevaz Kef Kalesi içindeki bazı mekânlarda yer alan payeleri süslediği önerilen kabartmada, gözetleme kulelerinin arasında ağızlarında tavşan taşıyan kartallar ve kartalların arasında bitki motiflerinden oluşmuş birer kutsal ağaç vardır. Kulelerin alt kısımlarında içe dönük kenarlara sahip pedestaller üzerinde, Adilcevaz kabartmasındaki kutsal ağacı oluşturan balık kılıcı taralı ağaç motiflerinin aynı vardır. Bunun bir benzerine de 1996 yılında Ayanis Kalesi kazılarında ortaya çıkarılmıştı. Pedestal üzerinde duran ağaç motifleri Asur sanatında da vardır. Kabartma üzerinde karşılıklı duran tanrı kutsal hayvanı aslanın üzerinde betimlemiştir. Bu Tanrı Haldi olmalıdır. Haldi başındaki başlık ve üzerindeki tunik ve manto ile bir önceki kabartmanın tüm özellikleri taşır. Bu kabartmanın M.Ö. 7. yüzyıldan önceye giden bir örneği henüz gün ışığına çıkmamıştır. Öyle görülmektedir ki; bu tür kabartmalı anıtsal taş süsleme elemanları, Urartu sanatında II. Rusa ile yaşanan rönesansın bir ürünüdür³³.

Adilcevaz'ın 4 km batısındaki Kef Kalesi civarında (İnönü İlkokulu'nun Bahçesi) Taş bloklar üzerinde yer alan bir yazıt bulunmuştur. Yazıtta;

... Bu işler... Argiştı oğlu Rusa, Ziugini Ülkesinin Haldi Şehri'ni yaptırdı. Argiştı oğlu Rusa der ki: Düşman ülkesinden kadınlar götürdüm ... Muski, Hati ve Halitu ülkelerinden halk(?) ... bu kale, ayrıca bu şehirleri ... bu kaleye ekledim Hiçbir zaman ... Bunların herhangisine (hiç kimse kötülük etmesin). Argiştı oğlu Rusa der ki:

³¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.107.

³² Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı ve Sanatı*, s.140.

³³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı ve Sanatı*, s.140.

*Tanrı Haldi bana ... sundu (?) Tanrı Haldi için bu güçlü işleri yaptım Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı, ülkelerin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır*³⁴.

Yukarıdaki yazıtta, II. Rusa'nın bu bölgeye seferler yaptığı Ziugini bölgesinde (Adilcevaz) bir kent kurduğu anlatılmakta ve düşman ülkeleri olarak tanımlanan *Muski, Hati ve Halitu* ülkelerinden insanların getirilerek bu yöreye yerleştirildiğinden söz edilmektedir³⁵. Yazıtta adı geçen ülkelere karşı başarılı seferler yapılmış olmalı ve Muşki ile Halitu ülkelerinin konumları, II. Rusa'nın ne kadar batıya gittiğinin ve ilerlediğinin kanıtıdır. Ancak yazıtın bazı kısımlarının eksik olması nedeniyle tam anlaşılamamaktadır³⁶.

Adilcevaz'daki İnönü İlkokulu'nun bahçesinde bulunan diğer bir yazıtta da şu ifadeler; “*Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Rusa bu Asihuse'yi yaptırdı. Kayalık çoraktı ve başka hiçbir kral asla yaptıramazdı. Tanrı Haldi buyurduğu gibi ben yaptırdım Rusa der ki: Her kim bu steli tahrip ederse, tanrı Sivini (onu) yok etsin.*”³⁷ geçmektedir.

Ayrıca son yıllarda Adilcevaz/Kef Kalesi'nde üzerinde yalnızca hacimleri bulunan birçok iri küp de ele geçirilmiştir³⁸.

1964 yılında kazılara başlanan Adilcevaz'da; biri Kef Kalesi'ndeki sarayda, diğerleri de Durakpur mahallesindeki halk mezarlarında olmak üzere toplam 12 Urartu mührü bulunmuştur. Yapılan araştırmalar Adilcevaz mühürlerinin yakın paralellerinin kuzey Suriye ve Mezopotamya'da ele geçen örneklerine benzemektedir. Buna dayanarak mührümüzün şimdilik bu bölgelerden ithal edilmiş olabileceği ihtimalini düşünebiliriz. Ayrıca Urartu'da bulunmuş örnekleri andıran bir mührün Al-Mina, bir başka mührün de Nimrud'da bulunmuş olması, Urartuların bu merkezlerle olan alışverişlerini ve ilişkilerini ortaya koymasından önemlidir³⁹.

³⁴Baki Ögün, “Urartu Araştırmalarının Anadolu Yunanistan ve Ertürk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi”, TTK, VI. 1967, S.65-71; Margaret R. Payne, *a.g.e.*, s.6.

³⁵Mirjo Salvini,, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.119

³⁶Altan Çilingiroğlu, “*Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları*”, AnAr IX., 1983, s.316.

³⁷Margaret R. Payne, *a.g.e.*, s.293.

³⁸Margaret R. Payne, *a.g.e.*, s.6.

³⁹Cengiz Işık, “Adilcevaz-Urartu Mezarlığında Bulunan Bir Mühür”, *Anatolia*, S.20, Ankara, 1976, s.86.

3.3. Adilcevaz Kalesi

Ahlat yolu üzerinde, Adilcevaz’a 4 km mesafede göle doğru uzanan diğer bir küçük Urartu Kalesi daha mevcuttur. Binaenaleyh dar bir çevrede mevcut olan bu kalelerden Kef Kalesi ile Adilcevaz Kalesi’nin ayrı Urartu tanrılarının kült yerleri oldukları düşünülebilir⁴⁰.

Foto 43. Adilcevaz Kalesi,

Kaynak : <https://www.google.com.tr/search?q=adilcevaz+kalesi>.

Bugünkü Adilcevaz kasabasının ve bahçelerinin batısında bulunan Adilcevaz Kalesi’nde çok silik Urartu izleri mevcuttur. Bu Urartu kalesi sonraki yıllarda Ortaçağ’da Selçuklular tarafından iskân edilmiştir⁴¹.

3.4. Süphan Barajı

Van Gölü’nün kuzeyinde bulunan Süphan Gölü’nün bulunduğu yerde Prof. Dr. Oktay Belli ve ekibi tarafından 1989 yılında Urartu dönemine ait bir baraj bulunmuştur. Burada bulunan gölün isminden dolayı bu baraj “Süphan Barajı” olarak isimlendirilmiştir. Deniz seviyesinden 2432 m yükseklikte bulunan baraj, Urartu

⁴⁰Emin Bilgiç-Baki Ögün, “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia*, S.8, Ankara, 1964, s.92.

⁴¹Emin Bilgiç-Baki Ögün, “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia*, S.8, Ankara, 1964, s.67.

başkenti Tuşpa'ya uzaklığı yaklaşık 110 km'dir⁴². 1.362 km'lik bir alana yayılmış olan göl, Doğu Anadolu Bölgesi'nde baraj yapılan en büyük gölü oluşturmaktadır. Öte yandan Süphan Barajı, Van'ın doğusundaki Rusa Barajı'ndan sonra şimdilik Van Bölgesi'nde deniz seviyesinden ikinci yüksek rakımlı barajı oluşturmaktadır⁴³.

Kaynaklardan Rusahinili adında iki kent olduğunu, Kral Rusa'nın bu iki kentin birbirine karışmaması için Van bölgesinde kurduğu Toprakkale'yi Qilbani (Erek) Dağı'nın önündeki Rusahinili, Ayanis Kalesini ise Eiduru (Süphan) Dağı önündeki Rusahinili olarak adlandırılmıştır⁴⁴.

Urartular Süphan Dağı'na *Eiduru-kai* demişlerdir. Eiduru'nun ne anlama geldiği bilinmemektedir. Ayanis Kalesi'nin etrafı taş temel üzerine oturan kerpiç su duvarları ile çevrilidir. Güney sur duvar temelleri andezit taşından yapılmış olmasına karşın diğer duvarlar kireç taşıdır. Güneydoğu köşede anıtsal bir kapı girişi vardır. Kapının önünde bulunan çivi yazılı inşa kitabesi kalenin Argiştı oğlu Rusa (II. Rusa) tarafından yapıldığını ve adının da "Rusahinili Eiduru-kai"(Süphan Dağı Önündeki Rusa Kenti) olduğunu yazmaktadır⁴⁵.

Süphan Barajı hakkında ilk bilgi günümüzden 90 yıl önce Urartu Krallığı'nın yayılım alanını oluşturan Kafkasötesi, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde araştırmalarda bulunan W. Belck tarafından verilmektedir. W. Belck 1899 yılında Bergri Ovası'nda (Muradiye Ovası) araştırma yaptığı sırada köylülerin kendisine vermiş olduğu bilgi doğrultusunda Süphan Barajı'nın varlığını öğrenmiş ancak araştırma yapmadığını notlarından öğreniyoruz⁴⁶.

Kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanan Süphan gölü çevresindeki yüksek dağ ve tepelerden inen kar ve yağmur suları ile çok sayıdaki kaynağın birleşip akmasıyla oluşmuştur. 1.362.500 kilometrelik bir alana yayılan göl, Van Ovası'na su

⁴²Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1990, s.111; Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1991, s.479.

⁴³Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.479.

⁴⁴Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları", s.223

⁴⁵Altan Çilingiroğlu, "Urartu Tarihi", s.107; Komisyon, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s.50.

⁴⁶Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.112.

sağlayan Rusa Barajı'ndan daha küçük olmasına rağmen Rusa Barajı Gölü'nden çok daha derindir⁴⁷.

Süphan Barajı'ndan akıtılan su, Urartu Krallığı döneminde en iyi değerlendirilen araziler arasında yer alan ve oldukça verimli olan Muradiye Ovası'nı sulamaktadır. Ayrıca Kral Menua tarafından yapılan Körzüt Kalesi'nde yaşayan halkın besin gereksinmesini karşılamak amacıyla Muradiye Ovası'nda yapılan tarım için, Süphan Barajı'ndan ovaya getirilen su, Muradiye Ovası'na hayat vermektedir. Süphan Barajı'nın Urartu döneminde hangi isimle anıldığı bilinmemekle beraber, Urartu barajlarının en eski örneklerinden birini temsil ettiği için çok büyük bir önem arz etmektedir. Öte yandan 2700 yıldan beri aynı amaca hizmet eden Süphan Barajı, Ortaçağ ve Yeniçağ'da geçirmiş olduğu onarımlarla baraj inşaatının tarihsel gelişimini gösteren eşsiz anıtlardan birini yansıtmaktadır⁴⁸.

Süphan Barajı, Urartu Krallığı'nın erken dönem barajları için çok büyük bir öneme haiz olmasına rağmen çevresinde yapılan kazı çalışmalarında koruma kalesi ve inşa yazıtı şimdilik bulunamamıştır⁴⁹.

3.5. Adilcevaz-Aygır Gölü Sulama Sistemi

Aygır Gölü, Van Gölü'nün kuzeybatısında ve 4050 m yüksekliğindeki Süphan Dağı'nın hemen güney eteğinde bulunmaktadır. Adilcevaz ilçesinin 6-7 km doğusunda bulunan ve 1 km çapındaki Aygır Gölü, deniz seviyesinden 1942 m yüksekliğinde olup volkanik bir göldür⁵⁰.

Aygır Gölü'ndeki suların Urartu Krallığı döneminde tarım alanında kullanıldığını Van Toprak-Su Müdürlüğü'nün yapmış olduğu çalışmalar doğrulamıştır. Van Toprak-Su Müdürlüğü'nün bölgedeki toprakları sulamak için açmış olduğu kanallar sırasında, gölden aynı amaçla su almak için Urartu Krallığı döneminde döşenmiş su borularına (künklerine) rastlanılmıştır. Ayrıca birbirine geçmiş keramik boruların hemen yanına, taştan örülmüş bir kanal daha döşenmiştir. Yani gölden

⁴⁷Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.112.

⁴⁸Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.114-115; Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.481.

⁴⁹Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.115.

⁵⁰Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.485-486.

güneydeki araziye hem taş kanaldan hem de keramik borulardan su taşınmıştır. Taş kanal ve keramik borulardan oluşan su kanalının kaç m uzunlukta olduğu tam olarak bilinmemekle beraber yaklaşık olarak 60-65 m olduğu tahmin edilmektedir⁵¹.

Sağlam olarak ele geçen ve konik biçimli olan keramik borular (künkler) ortalama 2 cm kalınlığında ve 57 cm uzunluğundadır. Keramiğin hamuru ince kum katkılı olup, oldukça iyi pişirilmiştir. Birbirinin içine geçen konik biçimli olan keramik borunun dar ağzı 28 cm, geniş ağzı ise 39 cm'dir. Borunun iç genişliği ise 30 cm çapındadır. Borular 7 cm kadar birbirlerinin içine geçmekte ve büyük bir olasılıkla kil ile yalıtılarak su kaçırmaları önlenmiştir⁵².

Aygır Gölü'ndeki sulama sisteminin 7. yüzyılın sonlarında yapıldığı düşünülmektedir. Aygır Gölü'ndeki sulama sistemi, Kef Kalesi'nin 1,5 km kuzeydoğundaki Kırçagöl Barajı gibi II. Rusa (M.Ö. 685-645) döneminde inşa edilmiş olmalıdır⁵³.

Su borularının benzerlerine şimdilik Urartu Krallığı'nın yayılım alanında rastlanılmamaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde keramik borularla suyun taşınma sistemini göstermesi açısından Aygır Gölü'nden ele geçirilen su boruları çok büyük önem taşımaktadır. Çünkü Aygır Gölü'nden su boru sistemiyle suyun alınarak tarımda kullanılması yöntemi, Urartu Krallığı'nda sulama ile ilgili çalışmaların yüksek bir seviyeye ulaştığını açıkça kanıtlamaktadır⁵⁴. Ayrıca Adilcevaz'da tepe uzunluğu 57 m olan ve genişliği 17 m olan bir Urartu bendi bulunmuştur.

Urartuların hâkim oldukları bölgelerde yapılan su tesislerinin, devrinin en ileri tekniğiyle gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Su depolamak için yapılanlar Urartularda iyi bir mühendislik bilgisinin bulunduğunu ortaya koyar.

⁵¹Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 486.

⁵²Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 486.

⁵³Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 487.

⁵⁴Oktay Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 487.

3.6. Ahlat Eski Kale (Harabe Şehir Kalesi)

Urartular döneminde kurulmuş olan Ahlat⁵⁵ şehrinin en eski adı Halads'dır. Urartulardan önce Van Gölü Havzası'nda Hurri-Mitanniler (M.Ö. 2000)' in varlığı bilinmekle beraber Asurluların M.Ö. 1274 yılında Urartu (Uriatri) ülkesine düzenlediği ilk saldırı sırasında aralarında Ahlat ve Tatvan'ın da olduğu 51 şehri tahrip ettiklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz⁵⁶.

Urartulardan Osmanlılara kadar çeşitli devlet ve hanedanların idaresinde kalmış olan Ahlat'ın ne zaman kurulduğuna dair bir kesin kayıt olmamakla beraber⁵⁷ M.Ö. XIII. yüzyılda bu bölgeye hükmeden Urartuların⁵⁸ buraya Halads dedikleri, Türklerin de bundan esinlenerek Ahlat dedikleri bilinmektedir⁵⁹.

Van Gölü kıyısında kurulmuş olan Ahlat, bir efsaneye göre adını dilden dile aktarılan bir Urartu efsanesinden almıştır. Anlatıma göre Lat adındaki kral, Van Gölü kıyısında güzel bir kent kurmuş. Bu kenti barış ve huzur içinde yöneten kral, halkı tarafından çok sevilirmiş. Ancak Urartu Krallığı'nın yıkımına neden olan Medlerin saldırılarına maruz kalınca her şey değişmiş. Kent saldırılara uzun süre dayanamamış ve Medler, kenti yakıp yıkmışlar. Savaşta kral da ağır yaralanmış. Son nefesini vermek üzere olan babasının başını dizlerine koyan kralın kızı, hıçkırıklar içinde “Ahh Lat, Ahh Lat” diyerek haykırmış feryat etmiş. Kral yaşamını yitirmiş ve kent tahrip edilmiş. Ancak aradan yıllar geçmiş ve Van Gölü kıyısındaki bu güzel yerleşim, kralın kızının feryatlarından dolayı Ahlat olarak anılmaya başlanmış⁶⁰.

Hurrilerden sonra M.Ö. 9 ile 6. yüzyıllar arasında Ahlat'ta Urartu hâkimiyeti görülür. Urartular tarafından yapılan sulama kanalları ve tünelleri 1100-1207 yılları arasındaki 300 bin nüfuslu Ahlat'ın su ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynamıştır⁶¹.

Ahlat'ta yapılış tarihi Urartulara götürülen *Eski Kale* ile Osmanlılar döneminde inşa edilen *Osmanlı Kalesi* olmak üzere iki kalenin varlığı söz konusudur. Bu kale Harabe şehirde bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Hangi tarihte yapıldığı

⁵⁵ Ahlat isminin kökeni hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Abdurrahman Acar, “Arap Coğrafyacılarına Göre Ahlat ve Çevresi”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, (s.215-232).

⁵⁶ Abdurrahman Acar, “*a.g.m*”, s.218.

⁵⁷ Abdurrahman Acar, “*a.g.m*”, s.218-219.

⁵⁸ Abdurrahman Acar, “*a.g.m*”, s.219.

⁵⁹ Salih Türkoğlu, *Van Gölü Rüzgarı*, Van, 2000.

⁶⁰ Komisyon, *Bitlis 1967 Yılı Yıllığı*, 1967, s.55; Komisyon, *Efsanevi Topraklar*, s.26.

⁶¹ Bilal Şentürk, *Ata Yedigari Ahlat*, Ankara, 2010, s.4.

bilinmemekte olup; İç kale kısmının Urartular tarafından yapıldığı sanılmaktadır⁶². Harabe şehir sırtlarında yer alan Eski Kale'den günümüze çok iz kalmıştır⁶³. Kale Ahlatşahlar döneminde Ahlat hükümdarının hanımı Şah Banu Hatun kaleyi mühendis Karakuş'a yeniden yaptırtmıştır. Yeni yapılan bu kalenin kırk burcu bulunmaktaydı. Bu kale önce Celalettin Harzemşah tarafından, daha sonra da Moğollar tarafından ve son olarak da Osmanlı ordularını engellemek için İran Şahı Şah Tahmasb tarafından tamamen yıkılmıştır⁶⁴.

Ahlat'ta Urartu varlığı bilinmesine rağmen arkeolojik çalışmalar yeterince yapılmadığından pek bilgi sahibi değiliz⁶⁵.

3.7. Ahlat Sütey Yaylası

Ahlat'ın yaklaşık olarak 13-14 km kuzeyinde bulunan Sütey Yaylası, deniz seviyesinden ortalama 2150-2300 m yüksekliğindedir. Süphan Dağı'nın güneybatı eteklerinde yer alan Sütey Yaylası, kaynağını da dağ ve tepelerin eteklerinde çıkan güçlü kaynak sularının birleşmesinden oluşan küçük dere ve akarsular tarafından parçalanmıştır. Arazide küçük vadiler açan akarsuların hemen hepsi, güneyde bulunan Van Gölü'ne dökülür⁶⁶.

Sütey Yaylası, volkanik bir arazide olup gür otlak ve dağ çayırlarına sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en zengin bitki örtüsüne sahip olan Sütey Yaylası, M.Ö. III. ve II. binyıllarında ekonomik üretimlerinde küçükbaş hayvancılığının geçerli olduğu göçebe ve yarı göçebe topluluklar tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu ünlü yayla, su ihtiyacını ortasında bulunan Nazik Gölü'nden karşılaşmıştır⁶⁷.

Sütey Yaylası'nda onlarca mezar, 1980 yılından sonra defneciler tarafından tahrip edilmiştir. Nekropol alanları, Ahlat'ın 7 km kuzeyinde yer alan Yuvadamı (Ersonk) ve Cemaleddin Köylerinin yakınlarında yer almaktadır. 1992'de Sütey Yaylası'nda yüzey araştırması yapan Aynur Özfirat halkın kaçak kazdığı mezarların bir kısmının Orta Tunç ve Demir Çağı'na bir kısmının ise Demir Çağı'na ait olduğunu belirtmiştir. Ölü armağanları yağmalandığı gibi, mezarların planları da tahrip olmuştur.

⁶²Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis*, Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Bitlis, 2007, s.65.

⁶³Bilal Şentürk, *a.g.e.*, s.60-61.

⁶⁴Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis*, Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Bitlis, 2007, s.65-66.

⁶⁵Fatma Çiğdem Gökçen, *Yaşayan Kültür Ahlat*, Ankara, 2001, s.14.

⁶⁶Vedat Evren Belli, "Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi", (ed. O. Belli-V. E. Belli), *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (The First International Symposium On Culture And Art Of The Ahlat-Avrasya)*, İstanbul, 2013, s.21.

⁶⁷Vedat Evren Belli, "Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi", s.21.

Mezar hırsızlarından kalan çanak çömleklerin bir kısmı, Ahlat Müzesi'nde sergilenmektedir⁶⁸.

3.8. Ahlat-Arinkar Kalesi ve Nekropolü

Arinkar Kalesi ve Nekropolü, Ahlat'ın yaklaşık olarak 38 km doğusunda Erciş ve Adilcevaz karayolunun hemen kuzeyinde bulunmaktadır. Halk tarafından kaçak olarak kazılan ve büyük bir kısmı tahrip edilen nekropol alanı, yöre halkı tarafından ‘‘Arinkar’’ veya ‘‘Resin Komları’’ mevkisi olarak adlandırılmıştır⁶⁹.

Arinkar Kalesi, deniz seviyesinden ortalama 1685 m yüksekliğinde, kalkerden oluşan kayalık tepe üzerine kurulmuştur. Kale ve nekropolda araştırma yapan Oktay Belli, Arinkar Kalesi'nin tipik bir Urartu Kalesi özelliği taşıdığını belirtmiştir⁷⁰.

Geniş bir alana yayılan nekropol alanı, Arinkar Kalesi'nin batı ve güney eteğinde bulunmaktadır. Mezar odasının üzerine yığılan konik biçimli toprak tabakasının akmasını önlemek amacıyla çevresi bir sıra taş ile çevrelenmiştir. Mezarlar bu görünimleri ile Son Tunç ve özellikle Erken Demir Çağı'na tarihlenen kurganlara benzemektedir. Taş çevrimli (kromlekli) mezarların bir kısmı dikdörtgen, bir kısmı da elips biçimlidir. Mezar odalarının hemen hepsi doğu-batı yönünde yapılmıştır. Dikdörtgen biçimli mezar odasının yan duvarları kalker taşından bindirme tekniği ile yapılmıştır. Mezar odasının üzerini kapatan büyük ve ağır kapak taşları ise, kuzey-güney doğrultusunda konulmuştur. Diğer Son Tunç ve Erken Demir Çağı mezarları gibi buradaki mezarların hemen hepsi ön girişsizdir. Kurgan biçimli mezarlar, Van Gölü Havzası'nda Son Tunç ve özellikle Erken Demir Çağı mezarlarının karakteristik örneklerini yansıtmaktadır⁷¹.

⁶⁸Vedat Evren Belli, ‘‘Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi’’, s.22.

⁶⁹Vedat Evren Belli, ‘‘Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi’’, s.22.

⁷⁰Vedat Evren Belli, ‘‘Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi’’, s.22.

⁷¹Vedat Evren Belli, ‘‘Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi’’, s.27.

SONUÇ

Daha çok Asur kaynaklarından öğrendiğimiz Urartu Uygarlığı hakkında her geçen gün yeni bulgular gün yüzüne çıkarılmakta olup bu bulgular incelenip değerlendirildikçe Urartu Uygarlığını daha iyi tanımaktayız. Urartu araştırmalarının tarihçesi geçen yüzyılın başlarına değin uzanmaktaysa da bölgenin sistematik bir incelenmesine ancak son yirmi yıl içinde başlanabilmiş olup çok önemli neticeler ortaya konmuştur.

Başkentliğini Tuşpa'nın (Van) yaptığı, bir zamanlar güçlü Asur'a rakip olan bu ülkenin isimlerinin doğru okunuşu zaman içinde unutulmuştu. Urartu okunuşu ancak 19. yy'da Urartu filolojisini araştıran çok az sayıdaki bir grup bilim adamı tarafından sağlanmıştır. Daha açık bir ifadeyle çivi yazısı 19. yy'ın ikinci yarısında deşifre oluyor ve okunan ilk metinler de Korsabad'daki Sargon Sarayı'nda bulunan Asur metinleri oluyordu. Asurlu Sargon'un savaştığı ülkeler arasından Urartu adı sıvrıldı ve hece yazılışındaki *Ur-ar-tu* yahut *U-ra-ar-tu* ismi netleşmiştir. Arkeoloji bilimi de onların bu başarılarını tamamlayınca esrarengiz devlet olan Urartu Krallığı tarihin tozlarından kurtularak yavaş yavaş gün yüzüne çıkmıştır.

İlk kez Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) Doğu Anadolu'daki bu dağlık bölgedeki ülkeden Uruadri olarak söz etmiş olup Uruadri adından ilk kez söz ettiği tarih kralın tahta çıktığı yıl olan M.Ö. 1274 tarihidir. Uruadri deyimi etnik bir ad olmayıp dağlık bölge anlamına gelmekte idi. Çünkü Urartuların kendilerini Urartu olarak değil de Bianili olarak adlandırdıklarını Urartu kaynaklarından biliyoruz. İlginçtir ki günümüze değin bu krallık, Bianili olarak değil de Urartu Krallığı olarak yani onların en büyük düşmanı Asurluların vermiş olduğu ad ile tarihteki yerini almıştır. Yazıtlar okundukça ve Urartu Krallığı ile ilgili her türlü arkeolojik çalışma yapıldıkça bu krallığın özellikle Van ve Bitlis illeri için önemi daha da iyi anlaşılmaktadır.

Yaklaşık olarak 3000 yıllık bir geçmişe sahip olan Van sözcüğünün Bian sözcüğünden geldiğini, Her iki kelimedeki B ile V harfinin yer değiştirmesinden doğmuş olduğunu öğrenmiş oluyoruz.

Kutsal Tevrat kitabında Ararat olarak rastlanılan Urartu ismine daha sonraki Asur yazıtlarında *Uruatri* biçiminde rastlanılmıştır. Bu belgelerden anlaşıldığı üzere M.Ö. 13. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında *Uruatri* ve *Nairi* gibi toplumlar Doğu Anadolu'da

beylik ve aşiretler halinde yaşamakta olup maden üretiminin artması ve özellikle Asur Krallığı'nın bu bölgeyi sürekli tehdit etmesi bu aşiretleri merkezi bir yapı altında birleşmeye zorlamıştır. Yaklaşık olarak M.Ö. 858-856 yıllarında özellikle Asurluların Kral III. Salmanassar komutasında Urartu içlerine yaptığı akınlar neticesinde Urartu aşiretleri arasındaki birleşme süreci hızlanmıştır ve M.Ö. 844 yılında I. Sarduri'nin idaresi altında birleşme gerçekleştirilerek başkentleri Tuşpa olan *Urartu Krallığı* ortaya çıkmıştır. Lutipri oğlu Sarduri I'den itibaren Urartular, *Merkezi Devlet Sistemi* ile yönetilmeye başlanmışlardır. Urartu dönemini kapsayan tüm araştırmalarda, I Sarduri “Kurucu Kral” olarak adlandırılmıştır. Lutipri oğlu Sarduri I (840-830) yeni ve düzenli bir güç oluşturduktan sonra Doğu Anadolu’da yaşayan siyasi toplulukları bir araya toplar. Kendisinden sonra başa geçen oğlu İşpuini de babasının izinden gitmiştir. Asurluların Turuşpa dedikleri Tuşpa’yı korumak için de Van Ovası’nın çevresine önemli tesisler yapmıştır. İşpuini’den sonraki krallarda Urartu Krallığı’nın can damarı olan Van ve Bitlis bölgesine (Kef Kalesi, Aygır Gölü v.b.) önemli tesisler yapmışlardır.

Ortak düşmana karşı bir araya gelen aşiretlerin oluşturduğu Urartu Krallığı üç asır boyunca Mezopotamya’daki Asur Devleti’nin en büyük rakibi olmuştur. Her ne kadar Urartular iki kez Asur orduları tarafından büyük yenilgiye uğratılmışlarsa da iki krallık arasında yüzyıllar boyu süren mücadeleler sırasında Urartular, Asurluları sık sık mağlup etmeyi başarmışlardır.

Urartu Krallığı’nın sınırları Kral Menua (M.Ö. 810-785) ve Kral I. Argiştı (M.Ö. 786-764) döneminde oldukça genişlemiştir. Krallığın gücünün ve zenginliğinin zirvesine ulaştığı dönem ise II. Sarduri (M.Ö.764-735) dönemi olmuştur. Van Kalesi’nde yer alan Analı Kız Kutsal Alanı’nda bulunan yazıtlar da bu dönemin başarılarını anlatmaktadır. Urartuların son parlak dönemi olan II. Rusa dönemini de özellikle Rusahinili kazıları aydınlatmaktadır. M. Ö 7. yüzyıldaki en güçlü krallardan birisi olan II. Rusa’dan sonra Urartu Krallığı gittikçe zayıflamıştır.

M.Ö. 9.-6. yüzyıllarda egemen bir güç olarak Yakındoğu’nun büyük devletlerinden biri olmayı başaran Urartular M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru Asur İmparatorluğu’nun da yıkılmasına neden olan olaylar Urartu Krallığı’nın da hâkimiyetini kaybetmesine neden olmuştur. Bu sonda özellikle İskit ve Med akınlarının etkili olduğu bilinmektedir. Yapılan kazı çalışmalarında Urartu coğrafyasında İskitlere ait silahların bulunması da bunu doğrulamaktadır. Özellikle eski Urartu kaleleri Çavuştepe ve Toprakkale’de bulunan İskit tip ok uçları Urartu ülkesini İskitlerin ele

geçirdikleri yönündeki Babil tarihlerini de desteklemektedir. Urartu Krallığı yıkılışına değin bölgede güçlü bir devlet olarak varlığını devam ettirmiştir.

Başkentliğini bugünkü Van Kalesi (Tuşpa) ve sonraki yıllarda Toprakkale'nin (Rusahinili) yaptığı, tarihçilerin Dağlar Krallığı olarak adlandırdığı 200.000 km²'lik bir alanda hâkimiyet kurmuş olan Urartu Krallığı, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kafkasötesi ve Kuzeybatı İran bölgesinde egemenliğini sürdürmüştür. Asur kaynaklarında Urartu adı ile tanımlanan krallığın sınırları, kuzeyde Kafkas ötesine, doğuda kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine, güneyde Urfa-Halfeti yakınlarına değin uzanmaktaydı.

Urartu Krallığı, M.Ö. 9.-7. yüzyıllara arasında, Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'ı egemenlik altına alarak 200 yılı aşkın bir süre denetiminde tutmak için büyük çaba harcamıştır. Bölge coğrafyasının tarıma elverişsiz olmasından dolayı enerjisinin büyük bölümünü tarımı geliştirmeye ve yarı göçebe toplumlardan yerleşik bir toplum oluşturmaya oluşturmıştır. Ülkenin farklı bölgelerinde ilk kez devlet denetiminde kentler inşa edilmiştir. Devleti temsil eden baş tanrı Haldi yanında halkın inandığı tanrılardan ortak bir panteon oluşturulmuştur. Madencilğin gelişimi ve özellikle de demirin kullanımının yaygınlaşması taş işçiliği ve mimaride Urartu damgası niteliğinde eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çömlekçi çarkı ve gelişmiş fırınlama tekniklerinin bölgede kullanılması ile seri üretime geçilmiştir. Doğuda ilk kez yazı kullanılmaya başlanmış, elit sınıfın beğenisi doğrultusunda çoğu bronz ve demirden eşyalar, takılar ile silahlar üretilmiştir. Mezarlara armağan olarak bırakılan bu türde çok sayıda eser kaçak kazılarda çıkarılmış, sonrasında yurt içi ve yurt dışında büyük müzelerde ve özel koleksiyonlarda sergilenmiştir.

Ana merkezini Van Gölü çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı; Çıldır, Sevan (Gökçe), ve Urmiye göllerinin bulunduğu bölgeleri kapsamaktadır. Urartuların göllerle çevrili bir alanda hüküm sürmesinden dolayı Urartu coğrafyasına “Üç Göller” adı da verilmiştir.

Bugünkü Türkiye yüzölçümünün yarısı kadar bir coğrafi bölgeye yayılan ve Hurrilerin ahfadı olarak kabul gören Urartu Krallığı, ne kuzeyde Karadeniz'e, ne de güneyde Akdeniz'e ulaşamadığı için büyük bir kara devleti olarak karşımıza çıkmaktadır. Deniz ticaretinden yoksun olan Urartu Krallığı'nın ekonomisi, bu yüzden fazla gelişememişti

Bu kısa ömrüne rağmen Urartu Krallığı'nın Anadolu ve Dünya uygarlıklarına katkısı oldukça fazla olmuş olmuştur. Örneğin cadde ve sokakları birbirini dik kesen ızgara planlı modern kentler, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk kez Urartu Krallığı tarafından kurulmuş olup kurulan bu kentler üç yüzyıl sonra batı uygarlığı için bir esin kaynağı olmuş ve Hippodamos planı ile anılmaya başlanmıştır.

Urartuların yazılı belgeleri ve arkeolojik buluntularının tamamı henüz tamamlanmamasına rağmen mimaride ileri bir düzeye eriştikleri, ilgi çekici su kanalları, göletler ve barajlar yaptıkları yapılan araştırmalar sonucu ortaya konmuştur. Urartu krallığının mimaride bu denli ileri düzeye ulaşmalarında doğal şartların zorluğunun ve iklimin sert olmasının büyük bir etkisi olmalıdır.

Günümüzde bile çoğu kullanılan Doğu Anadolu Bölgesi'nde insanların su ve tarım amaçlı küçük verimli ovalarını sulama amaçlı bir mühendislik bilgisi ile baraj, gölet ve sulama kanalları inşa etmişlerdir. Urartular yaptıkları bu sulama sistemleri sayesinde toprakların verimini artırmışlardır. Urartuların yapmış olduğu bu tesislerden dolayı Van Gölü Havzası, Anadolu ve dünyadaki sulama tesislerinin merkezini oluşturmaktadır. Yaklaşık olarak 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanalının benzerine şimdiye kadar ne Anadolu'da ne de Dünya'nın diğer yerlerinde rastlanılmamıştır. Bu yüzden haklı olarak Urartu Krallığı, Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyasının en büyük "Hidrolik Uygarlığı" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Urartu döneminde o kadar çok kale de Van'a yapılmıştır ki, Van iline bir anlamda "Kaleler Kenti" de denilebilir.

Urartu Krallığı döneminde Aygır Gölü'ndeki sular döşenmiş su borularıyla (künkler) taşınmıştır. Ayrıca birbirine geçmiş keramik boruların hemen yanına, taştan örülmüş bir kanal daha döşenmiştir. Yani gölden güneydeki araziye hem taş kanaldan hem de keramik borulardan su taşınmıştır. Bu su borularının benzerlerine şimdilik Urartu Krallığı'nın yayılım alanında rastlanılmamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde keramik borularla suyun taşınma sistemini göstermesi açısından Aygır Gölü'nden ele geçirilen su boruları çok büyük önem taşımaktadır. Çünkü Aygır Gölü'nden su boru sistemiyle suyun alınarak tarımda kullanılması yöntemi, Urartu Krallığı'nda sulama ile ilgili çalışmaların yüksek bir seviyeye ulaştığını açıkça kanıtlamaktadır. Urartuların hâkim oldukları bölgelerde yapılan su tesislerinin, devrinin en ileri tekniğiyle gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Su depolamak için yapılanlar Urartularda iyi bir mühendislik bilgisinin bulunduğunu ortaya koymuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk ulaşım ağlarının da mimarı bilindiği üzere Urartu Krallığı'dır. Başkent Tuşpa'da oturan Urartu krallarının Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptırmış olduğu önemli imar faaliyetleri, Eskiçağ'da 250 yıl boyunca bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında kara ulaşımı ağı gelmektedir. Doğu Anadolu, hatta Anadolu'nun en eski ve düzenli karayolları, bizzat Urartu kralları tarafından planlanarak yaptırılmıştır. Yolların geçtiği alçak kaya tünelleri de, yine ilk kez Urartu kralları tarafından yaptırılmıştır. Bu kaya tünellerinin en önemlileri, Sakaltutan Kaya Tüneli ve Semiramis Kaya Tüneli'dir. Yollar yalnızca Doğu Anadolu'nun değil, aynı zamanda Anadolu ve Eski Ön Asya'nın en eski ve düzenli karayollarını oluşturmaktadır. Urartu Krallığında ulaşım sistemini merkezini Tuşpa ve Rusahinili (Toprakkale) gibi iki görkemli başkentin bulunduğu Van Ovası oluşturmaktadır.

Kaynaklar Urartuların hayvancılıkta da ileri düzeyde olduklarını özellikle at yetiştirmede çok başarılı oldukları bilinmektedir. Asur kaynaklarında Asur Kralı Sargon, Urartu memleketinde bol miktarda at olduğunu zikretmiştir.

Yapılan araştırmalar Urartuların dokumacılık ve madencilikte de ileri bir seviyeye ulaştıklarını ortaya koymuştur. Hâkim oldukları coğrafyanın geniş maden yataklarına sahip olması Urartuların maden işletmeciliğinde ileri bir seviyeye ulaşmasına vesile olmuştur. Bu yönüyle Urartular, Anadolu'nun hatta dünyanın en büyük maden işletmecileridir. Urartu metal işlemecilik sanatı çevre kültürler üzerinde etkili olmuştur. Bu gelenek bugün bile devam etmektedir. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında yıkılmasından sonra, Siirt kenti Urartuların bakır işçiliğini, Bitlis kenti demir işçiliğini, Van kenti de gümüş işçiliğini başarılı bir şekilde devam ettirmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk kuyumcu toplumu olan Urartuların altın, gümüş ve bronzdan yapmış oldukları süs eşyalarının benzerleri, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde Vanlı kuyumcular tarafından büyük bir başarıyla yapılmaya devam edilmiştir.

Eskiçağda olduğu gibi günümüzde de büyüklüğünden dolayı deniz olarak tanımlanan Van Gölü kıyılarındaki ilk limanlar yine Urartu Kralları tarafından yapılmış olup Van Gölü kıyısında yer alan Edremit, Tatvan, Erciş ve Amik'teki liman kalıntıları sular altında kalmasına karşın Madırburcu ile Deliçay (Dainali) liman kalıntıları günümüze ulaşmayı başarmıştır.

Van Gölü'nün çevresinde yapılan çeşitli kazılar, Urartuların bu yörede birçok kent kurduklarını ve bunları kurarken, bunlara göz diken düşmanlara krallarının tehditlerini yazdıklarını, önce bağ ve bahçeler oluşturarak, hatta çevredeki bitkilerin bir arşivini yapıp kentlerini yerleştirdiklerini biliyoruz. Urartular krallarının yapmış olduğu tarihi yapılar günümüzde bile tüm görkemiyle dimdik ayakta durmaktadır. Ayrıca, Anadolu'nun en eski ve hala kullanılan sulama kanalı da, Van'ın doğusunda Edremit üstlerinde görülebilir. Urartuların arkalarında birçok yazılı belge bırakmış olmaları ve çivi yazısının çözülmüş olması, Urartuların büyük bir uygarlık olduğunu kanıtlamaktadır. Urartular bölgede önemli bir uygarlık oluşturmuşlar, mimaride v.b. alanlarda birçok alanda hayranlık uyandıran bu toplum bilindiği kadarıyla edebiyat alanında büyük eserler verememişler ya da vermişlerse de şimdilik bilinmemektedir. Urartular ile ilgili araştırmalar çoğaldıkça bu konunun da netlik kazanacağı aşîkârdır.

Urartu dili ve Urartu yazıtları ile ilgili ilk kez 1827 yılında genç araştırmacı F.E. Schutz tarafından bulunmuştu. Yapılan araştırmalar Urartular ile Hurriler arasında akrabalık olduğunu göstermektedir. Zaten Urartu dili de Sami ya da Hint Avrupalı bir dil olmayıp, Asiatik bir dil olan Hurri dili ile benzerlikler göstermektedir. Aynı zamanda Hurri ve Urartu tanrıları arasında büyük benzerlikler olması ikisi arasındaki ilişkiye de delilidir.

Urartu Dili ile yazılan yazılı kaynaklar nispeten Hititçe ve Asurca kaynaklara göre konuların çeşitliliği yönünden oldukça fakirdir. Şimdiye kadar bulunan 500 kadar Urartu belgesinin büyük çoğunluğunu kralların mimari, dini ve daha az miktarda da askeri eylemlerini anlatan yazıtlar oluşturmaktadır. Ritüellere, mitolojik ya da hukuki konulara bu taş yazıtlar üzerinde yer verilmemiştir. Madeni eşyalar ve toprak kaplar üzerindeki tek satırdan ibaret yazılar ile ekonomik nitelikteki tabletlerin sayısı çok kısıtlıdır. Urartu epigrafiyasını meydana getiren kaya yazıtları ile steller ve yazıtlı mimari parçalardır. Uzun ve ayrıntılı anallar niteliğinde olanlar dışında hemen hemen bütün yazıtlarda klişeleşmiş bazı ifadeler stereotipik olarak tekrarlanmaktadır. Bilindiği üzere Urartular hem çivi yazısını hem de hiyeroglif yazısını kullanmışlardır.

Kendilerine özgü bir kültür yaratan Urartular, organize devlet yapısı, gelişmiş mimarisi, sulama kanal sistemi ve üstün nitelikli maden işçiliği ile hayranlık uyandırmaktadır. Yalçın kayalıklar üzerinde görkemli kaleleri, ihtişamlı sarayları, anıtsal tapınakları, planlı ve tertipli yerleşimleri ile mimari alanda Urartuların ulaştığı seviyeyi göstermektedir.

Tarım da önemli işler başarmış; bağlar, bahçeler, yeni kim alanları, kurmuşlar, toprakları sulamak için kanallar açmış, suni göletler ve barajlar yapmışlardır. Taş, kemik ve keramikten kendilerine özgü eserler veren Urartular bronz işçiliğinde de çağlarını aşan ustalığa ulaşmışlardır.

Kazı çalışmalarında bulunan Urartu dönemi eserlerinden ve diğer Urartu yapılarında tasvir edilen resimlerden anlaşıldığı gibi Urartu ordusu; savaş arabaları, kalkanlı – mızraklı süvariler, okçular, mızrakçılar, kılıç ve kalkanlı piyadelerden oluşuyor idi. Böylece Urartuların güçlü bir ordu oluşturdukları da anlaşılmaktadır. Egemen oldukları coğrafyalarda 500'ü aşkın çivi yazılı yazıtları, Urartuları Anadolu'daki diğer uygarlıklardan farklı kılmaktadır.

Özellikle 1960'lardan sonra Doğu Anadolu'da yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda Urartu merkezi gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar içinde en önemlileri, Van-Toprakkale, Van Çavuştepe, Van-Altıntepe, Van-Yoncatepe, Van-Ayanis Kalesi ve Bitlis-Kef Kalesi'ni sayabiliriz. 1990'lardan itibaren Van Bölgesinde Rusahinili, Yukarı ve Aşağı Anzaf, Eski Van Kalesi ve Höyüğü, Karagündüz'de yapılan kazılar Urartu uygarlığına ait pek çok yeni bulgu edilmiştir. Karagündüz'de yapılan kazılar Doğu Anadolu Erken Demir Çağı ve Urartuların kökeni konularının daha iyi anlaşılmasına önemli katkılarda bulunacaktır. Bu bulgular sayesinde Urartu tarihinin karanlık kalan yerleri aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Yukarı Anzaf kazı çalışmalarında İskit saldırıları sırasında çıkan yangında ölen yüzlerce hayvan iskeletine rastlanılmıştır. Yapılan bu çalışma MÖ. I. bin yılın ilk yarısında Van Bölgesi'ndeki hayvan faunası hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri şimdiye kadar kazısı yapılan Urartu kalelerinde çivi yazılı bronz eşya ve adak silahının en fazla sayıda ortaya çıkarıldığı yönetim merkezleridir. Özellikle Yukarı Anzaf Kalesi'nde bugüne kadar Kral İşpuini (M.Ö.830-810) ile II. Argiştı (M.Ö.714-685) dönemleri arasında hüküm süren krallara ait 29 adet çivi yazılı eşya ve silah ortaya çıkarılmıştır. Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan buluntulardan olan bir ok ucunda çivi yazısıyla “*Menua tanrı Haldi'ye adadı*” yazmakta olup çivi yazılı bu bronz ok ucunu diğer ok uçlarından ayıran iki önemli özelliği var. Bunlardan ilki, daha önce bulunan ok uçlarında çivi yazısı gövdeye yatay olarak yazılırken burada gövdeye dikey olarak yazılmıştır. İkinci önemli özellik ise daha önce bulunan çivi yazılı bronz ok uçlarının en erken örnekleri II. Sarduri (M.Ö. 765-735) dönemine aittir. Kral Menua (M.Ö. 810-786) tarafından ulusal tanrı Haldi'ye

adanan bu ok ucu ise, şimdiye kadar bulunan çivi yazılı bronz ok uçlarının en eski örneğini oluşturmaktadır. Yine buluntular arasında, üzerinde “*Tanrı Haldi’ye, efendiye, Sarduri oğlu İşpuini bu kılıcı onun yaşamı için sundu.*” çivi yazısıyla yazılmış bronz bir kılıç kını ele geçmiş olup bugüne değin metal eşya ve silahlar üzerine yazılmış en küçük çivi yazısıdır.

Yukarı Anzaf Kalesi’nde yapılan kazı çalışmaları sonucunda üç farklı bronz sadak bulunmuştur. X-ışını radyografi tekniği ile bu sadaklar üzerinde çalışılmıştır. Sadakların birinin üst kenar çevresinde yazıt olduğu tespit edilmiştir. Yazıtta Urartu krallarından I. Rusa oğlu II. Argiştî’nin (M.Ö. 714-685) isminin geçtiği anlaşılmıştır. Bu önemli yazıt, Urartu Krallığı’nın çekirdeğini meydana getiren Van bölgesinde Kral Argiştî’nin tek yazılı belgesi olması hasebiyle oldukça önemlidir. Bundan da mühimi II. Argiştî’nin babası I. Rusa (M.Ö. 735-714) döneminde de hem başkent Tuşpa’da hem de Van bölgesinde en küçük bir yazılı belge bulunmamıştı. Yani I. Rusa ve oğlu II. Argiştî dönemlerine ait 50 yıllık süre içinde karanlık döneme ışık tutan tek yazılı belge sadak üzerindeki bu yazıttır.

Yukarı Anzaf Kalesi’nde ele geçen adak kalkanları üzerine betimlenen resim sahneleri Urartu dini ve sanatı konusuna çok önemli bilgiler vermiştir. Özellikle bronz eşya ve adak silahları üzerindeki ilginç ve birbirinden değerli yazıtlar Urartu tarihi yazıt bilimine çok büyük bir katkı sağlamıştır. Anzaf kalelerinde yapılan kazı çalışmaları Urartu Krallığı’nın bilinmeyen erken dönem siyasi tarihine büyük katkılar da sağlamıştır.

Giyimli (Hırkanis) Köyü’nde 2-3 bin kadar tunç levha parçaları bulunmuştur. Adak levhaları olarak kullanılmış olan bu bronz levhalar ve levhalar üzerine betimlenen resimler Tanrı ve tanrıçaların giysileri ile kadın giysileri ve takıları, o dönemin modası hakkında bize bilgi vermektedir. Giyimli definesi Urartu Krallığı’nın geç dönem sanatını oldukça zenginleştirmiştir.

II. Rusa’ya ait en geç tarihli kale Ayanis Kalesi’nde çeşitli madeni silahlar, çanak çömlekler, altın eşya, mühürler, taş kaplar, her çeşit aletler ve evsel eşya ortaya çıkarılmıştır. Yirmi yıllık bir dönemin keramik örneklerini teknik ve stilistik gelişimini eksiksiz olarak bu kalenin buluntuları arasında bulmak ve incelemek mümkündür. Bunun için Urartu çanak-çömlek sanatı ile ilgili yapılacak çalışma Ayanis örnekleri dikkate alınarak yapılmalıdır. 2009 yılında Ayanis Kalesi’nde yapılan kazılarda üzerinde “*Kraliçe Kakuli’ye aittir*” yazısı olan altın yelpaze sapı bulunmuştur. Kraliçe

Kakuli II. Rusa'nın eşidir. Kakuli adı Urartu yazıtlarında sadece bir kez rastladığımız kadın adlarına bir yenisinin eklenmesi açısından da son derece mühimdir.

Tapınak alanından elde edilen veriler Urartu dini merasimleri ile ilgili etraflı bilgi sunmaktadır. Özellikle bu alanda bulunan kalkan, yazıtlı ve bezemelidir. Ortasında ağırlığı 5.1 kg'ı bulan bir aslan başı ile süslenmiştir. Aslan başlı kalkan Urartu sanatında ilk kez ve tek olarak Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkmış ve ünlü Muşasir tapınağının üzerinde asılı olan kalkanlar ile büyük benzerlik göstermektedir. Kalkan üzerinde iki satır olarak sunulan yazıtta kalkanın II. Rusa tarafından Tanrı Haldi'ye armağan edildiği yazmaktadır. Ancak ikinci satırdaki bilgiler Urartu dini inanışlarında bir yeniliği ilk kez karşımıza çıkarmaktadır. İkinci satırda ateşin üzerine toprak atılarak söndürülmemesi, bunu yapanların tanrılar tarafından cezalandırılacağını yazmaktadır. Bu emir Urartu dini inanışları içinde “ateş” ile ilgili bir kültün var olduğunu ve tapınak ateşinin sürekli yanmasının gerekli olduğunu anlatmaktadır

Ayanis Kalesi'nden alınan elde edilen veriler Urartu dini merasimleri, kalenin ekonomik yapısı ve günlük yaşam tarzının nasıl olabileceğinin yanında Urartu sanatı ile de ilgili etraflı bilgiler sunmuştur. Hatta Urartu ile ilgili bildiğimiz birçok önerinin de hatalı olduğu Ayanis'te bulunan verilerle arkeolojik olarak kanıtlanmıştır.

Dilkaya Höyüğünde bulunan keramiklerden ve demir saç iğnesinden erken Demir Çağa ait mezarlık birçok yönden büyük bir öneme sahiptir. Doğu Anadolu'da bu çağa tarihlenen bir mezarlık olmaması hasebiyle çok önemlidir. Dilkaya Höyüğünde yapılan kazı çalışmalarında en eski *ekmeklik sert buğday* örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Dilkaya Höyüğü, Erken Tunç, Erken ve Orta Demir Çağları içermekte olup çok farklı tiplerde yüzlerce mezarı içeren Demir Çağ ve Orta Çağ mezarlığı, Urartu öncesi ve Urartu dönemi gömü gelenekleri hakkında geniş bilgiler vermesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Urartu Uygarlığını her yönüyle ortaya çıkarmayı amaç edinmiş bulunan kazı ve araştırmalardan biri de Altintepe kazılarıdır. Urartu başkenti Tuşpa halkının en geniş Urartu halk mezarlık alanı olan Altintepe kazılarının amacı; Urartuların mezar ve ahiret görüşlerini aydınlatmak ve definelerce talan edilen arkeolojik bir alanı koruyarak yeni bir ilgi mekânı ortaya çıkarmaktadır. Urartu mezarlarında ele geçen buluntular Urartuları daha iyi tanımamıza vesile olmuştur. Burada ele geçen mezar eşyaları, ölünün özel eşyalrı ve ölü armağanlarından Urartu mezar yaşamının bir ev yaşamı gibi olduğunu ortaya koymuştur.

Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ile Yoncatepe Sarayı'nda yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunan erzak depolarında çok miktarda çeşitli tarım ürünleri ve meyve türleri ortaya çıkarılmıştır. Yağ bitkisi, mercimek, burçak, kabuklu arpa, ekmeklik sert buğday, üzüm ve nohut gibi karbonlaşmış tarım ürünleri ele geçmiştir. Özellikle Yoncatepe Kalesi nekropol mezarlığında ele geçen üzüm çekirdeği şimdilik ele geçen en eski üzüm çekirdeğidir. Buradan da anlaşılaacağı üzere Urartular ölen kişiye çeşitli yiyecek ve yemeğin dışında o mevsimin meyvelerini de sunmaktaydı.

Arkeolojik kazılarda ele geçen buluntulardan biri olan kaşıklar, günümüzde kullanılan kaşıkların ilk örneğini yansıttığı için önemlidir.

Yoncatepe'de bulunan meşe ağacından yapılmış baston günümüzde kullanılan bastonların ilk örneğini oluşturmaktadır. Yoncatepe Sarayı'nda bulunan ağaç baston 2700-2800 yıldan beri bu yörede baston üretildiğini kanıtlamaktadır. Bu ağaç baston şimdilik Anadolu'nun hatta dünyanın en eski ağaç bastonunu yansıtmaktadır. Günümüzde Ahlat, Yoncatepe'de bulunan baston geleneğini devam ettirekte olup gibi en büyük baston üretim merkezidir.

Ayrıca son 20 yıldan beri gerek Türkiye müzelerinde bulunan Urartulara ait araç gereç ve gerekse Amerika ve Avrupa ülkeleriyle, Japonya ve İsrail'e kaçırılan yüzlerce Urartu malzemeleri ve özellikle adak levhalarının yayımlanması ile Urartularla ilgili bilinmezlik gizinden yavaş yavaş kurtulmaya başlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının daha kapsamlı olarak sürdürölmesiyle, erken demir çağına ait birçok baraj, kale ve nekropolün bulunacağı ortadadır.

Urartulara ait mezar mimarisi, ölü gömme âdeti, maden teknolojisi ve çanak-çömlekçilik v.b. araştırmalar Urartular üzerindeki sis perdesini her geçen gün daha da kaldıracaktır. Urartular hakkında bize ışık tutacaktır.

Sonuç olarak Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'na yani Urartu dönemine tarihlenen kale, sivil yerleşim merkezleri, nekropoller ve sulama kanalları, barajlar, göletler Van Bölgesi'nde çok daha yoğun olarak yer aldığı görölmektedir. Bu durum bize M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın çekirdeğinin Van Bölgesi'nde kurulmasının bir rastlantı olmadığını net bir şekilde kanıtlamaktadır. Yapılan bu çalışma Urartu tarihine, mimarisine, dinine ve sanatına çok büyük katkılar sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULKADİROĞLU, Abdulkerim, Mehmet Yiğit, Bekir Oğuzbaşaran; *Van Kütüğü*, Ankara, 1993.
- ACAR, Abdurrahman; “Arap Coğrafyacılarına Göre Ahlat ve Çevresi”, IV. *Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), (ed. O. Belli), Ankara, 2011, s.215-232.
- AKTÜRE, Sevgi; *Tarih İçinde Anadolu Kenti II: Pazar Ekonomisine Geçiş Sürecinde Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003.
- AKURGAL, Ekrem; *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 1997.
- AKURGAL, Ekrem; “Urartu Medeniyeti”, *Anatolia*, S.4, Ankara, 1959, s.67-75.
- AKURGAL, Ekrem; *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar, İstanbul, 2000.
- AR, Mustafa Selçuk; *Urartu Kılavuzu*, İstanbul, 1944.
- ARSEBÜK, G.; “1998 Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği”, *Karatepedeki Işık Halet Çembel’e Sunulan Yazılar*, İstanbul, 1998, s.715-726.
- AŞAN, M. Beşir; “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.87, İstanbul,1993, s.147-169.
- AYTEKİN, Osman; “Eski Eser Kaçaklığı-Tahribi ve Van Yöresindeki Yansımaları”, *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, (22-25 Mayıs 1995), Van,1996, s.190-208.
- AYYILDIZ, Nihal; “*Van-Yoncatepe Sarayı Çanak-Çömlek Parçalarının Değerlendirilmesi*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.
- BARNETT D. R.; *The Hieroglyphic of Urartu, Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of His 65th Birthday*, İstanbul Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten, 1974.
- BATMAZ, Atilla; *Urartu Krallığı’nın II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü*, (Ege Üniversitesi Sos. Bil. Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003.

- BELLİ, Oktay, Alpaslan Ceylan; “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Konya, 2004, s.175-188.
- BELLİ, Oktay, Mete Tozkoparan; “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Konya, 2004, s.189-202.
- BELLİ, Oktay, “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*” Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.
- BELLİ, Oktay, “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları VII1978*, İstanbul, 1979, s.45-95.
- BELLİ, Oktay; *Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları (Urartian Irrigation Canals In Eastern Anatolia)*, İstanbul, 1997.
- BELLİ, Oktay; “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.409-414.
- BELLİ, Oktay; “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1995, s.379-410.
- BELLİ, Oktay; “1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1996.
- BELLİ, Oktay; “1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (26-30 Mayıs), Ankara, 1997.
- BELLİ, Oktay; “1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C. 2, Ankara, 1999, s.89-100.
- BELLİ, Oktay; “2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Konya, 2004, s.203-217.
- BELLİ, Oktay; “2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (29 Mayıs-2 Haziran), C.1, Çanakkale, 2006, s.209-230.
- BELLİ, Oktay; “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.201-210.
- BELLİ, Oktay; “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.13, İstanbul, 2002, s.18-19.

- BELLİ, Oktay; “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-2004”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.19, İstanbul, 2005, s.20.
- BELLİ, Oktay; “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu’nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Ankara, 2008.
- BELLİ, Oktay; “Bitlis’in En Eski Tarihi ve Görkemli Anıtı: Deliklitaş Kaya Tüneli”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Seventy International Symposium Of Van Lake Region)*, (04-07 Ekim 2011-Bitlis), Bursa, 2013, s.7-15.
- BELLİ, Oktay; “Bitlis-Deliklitaş Kaya Tüneli’nin Doğu Anadolu Bölgesi Ticareti İçin Önemi”, *Betav Dergisi*, S.17, Ankara, 2011, s.37-44.
- BELLİ, Oktay; “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.210-216.
- BELLİ, Oktay; “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması-2004”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.19, İstanbul, 2005, s.31.
- BELLİ, Oktay; “Doğu Anadolu’da Urartu Krallığı’na Ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.403-408.
- BELLİ, Oktay; “Doğubayazıt Bölgesi’nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004, s.103-107.
- BELLİ, Oktay; “Dünya’nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.394-402.
- BELLİ, Oktay; “Eski Çağ’da Van Gölü’nün Güneyinde Bulunan Taşta Yapılmış Bitlis Geleneksel Konut Mimarlığının Kökenine Ait Yapı Kalıntıları”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Seventy International Symposium Of Van Lake Region)*, (04-07 Ekim 2011-Bitlis), Bursa, 2013, s.67-82.
- BELLİ, Oktay; “Eskiçağda Anadolu’nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi (Tuşpa)”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 2010, s.3-12.

- BELLİ, Oktay; “Giyimli (Hırkanis) Kazısı”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.228-232.
- BELLİ, Oktay; “Urartu Krallığı Döneminde Doğubayazıt Bölgesi”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004, s.73-89.
- BELLİ, Oktay; “Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi’nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.415-422.
- BELLİ, Oktay; “Urartu Krallığı’nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.223-227.
- BELLİ, Oktay; “Urartu Krallığının Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Delikli Taş (Semiramis) Kaya Tüneli”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (ed. O. Belli), Ankara, 2007.
- BELLİ, Oktay; “Urartuların En Zengin Takı Modası: Boncuklar”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 2010, s.14-22.
- BELLİ, Oktay; “Urartuların Kullandıkları Müzik Aletleri ve Bunlardan Günümüze Ulaşanlar”, *III. Van Gölü Havzası Sempozyumu (International Symposium Of Lake Region)*, (ed. O. Belli), Ankara, 2008, s.123-138.
- BELLİ, Oktay; “Van Bölgesi’nde Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.175-180.
- BELLİ, Oktay; “Van Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989”, *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (28 Mayıs-1 Haziran), Ankara, 1990, s.111-136.
- BELLİ, Oktay; “Van Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (27-31 Mayıs), Ankara, 1991, s.479-504.
- BELLİ, Oktay; “Van Bölgesi’nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (ed. O. Belli), İstanbul, 2006, s.41-55.
- BELLİ, Oktay; “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (23-27 Mayıs), Ankara, 1988, s.313-331.

- BELLİ, Oktay; “Van Bölgesinde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.386-393.
- BELLİ, Oktay; “Van Bölgesi’nin En Eski Konut Mimarlığı: Yoncatepe Sarayı ve Aşağı Kent Yerleşmesi”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Seventy International Symposium Of Van Lake Region)*, (04-07 Ekim 2011-Bitlis), Bursa, 2013, s.25-67.
- BELLİ, Oktay; “Van Gölü’nün Güneydoğusunda Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış”, *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (III. International Symposium Of Van Lake Region)*, (ed. O. Belli), Ankara, 2008, s.140-179.
- BELLİ, Oktay; “Van ve Urartular”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006.
- BELLİ, Oktay; “Van-Yoncatepe Sarayı’nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2007, s.45-57.
- BELLİ, Oktay; “Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı 2001 Yılı Çalışmaları”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.13, İstanbul, 2002, s.19.
- BELLİ, Oktay; “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.371-379.
- BELLİ, Oktay; “Urartular”, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.I, Görsel Yayınlar, 1982, s.139-208.
- BELLİ, Oktay, Alparslan Ceylan; “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.449-466.
- BELLİ, Oktay, Erkan Konyar; “Kuzeydoğu Anadolu’da Erken Demir Çağına Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, s.363-369.
- BELLİ, Oktay, Erkan Konyar; *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale Ve Nekropoller (Early Iron Age Fortresses And Necropolises In East Anatolia)*, İstanbul, 2003.
- BELLİ, Oktay, Ersin Kavaklı; “1998 Yılı Van-Yoncatepe Urartu Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.435-447.

- BELLİ, Oktay, Ü.Yalçın; “Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz ve Demir Silahların Arkeometallurjik İncelenmesi”, *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), Ankara, 1993, s.53-63.
- BELLİ, Oktay, Vedat Evren; “Ahlat In The Bronze And Early Iron Age”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (The First International Symposium On Culture And Art Of The Ahlat-Avrasya)*, (Ed. O. Belli), İstanbul, 2013, s.17.
- BELLİ, Oktay, Vedat Evren; “Tunç ve Erken Demir Çağında Ahlat Yöresi”, (ed. O. Belli-V. E. Belli), *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (The First International Symposium On Culture And Art Of The Ahlat-Avrasya)*, İstanbul, 2013, s.18-30.
- BELLİ, Oktay, Vedat Evren; “Van-Yoncatepe Saray Duvarlarında Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, İstanbul, 2010, s.322-337.
- BİBER, Hanifi; “Urartu Silahları-Urartian Weapons”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu’da Değişim (Transformation In The East)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.234-247.
- BİLGİÇ, Emin, Baki Ögün, “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XXI-1, Ankara, 1974, s.31-35.
- BİLGİÇ, Emin, Baki Ögün; “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia*, S.8, Ankara, 1964, s.65-92.
- BURNEY, Charles; “Uratian Irrigation Works”, *Anatolian Studies*, S.XXII, Ankara, 1972, s.179-186.
- BURNEY, Charles; *The Peoples of the Hills*, London, 1971.
- CAN, Birol, Mehmet Işıklı, *Doğudan Yükselen Işık*, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, İstanbul, 2008.
- CERECİ, Sedat; “Urartu Uygarlığında İletişim Alanları ve İletişim Araçları”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 2010, s.213-220.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet; “Urartu Takıları-Urartian Jewelry”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu’da Değişim (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.250-265.

- ÇAVUŞOĞLU, Rafet, Hanifi BİBER; “Van-Kalecik Nekropolü Kazısı-2004”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.19, İstanbul, 2005, s.31-32.
- ÇEVİK, Nevzat; “Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar”, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, S.XXXI, Ankara, 1997, s.419-460.
- ÇEVİK, Nevzat; *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 2000.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, Haluk Sağlamtimur, “Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1998, s.543-570.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu’da Değişim (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.338-361.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, An. Ar IX., 1983.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (20-24 Mayıs), Ankara, 1985, s. 151-162.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Van-Ayanis (Ağırtı) Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (28 Mayıs- 1 Haziran), Ankara, 1990, s.201-207.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (29 Mayıs- 2 Haziran), Ankara, 1995, s.363-378.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (23-27 Mayıs), Ankara, 1988, s.261-272.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (23-27 Mayıs), Ankara, 1988, s.247-253.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1989”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (28 Mayıs-1 Haziran), Ankara, 1990, s.271-273.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Yeni Urartu Kazılarına Doğru”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.I, Ankara, 1994, s.279-286.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, Zafer Derin; “Ayanis Kaleleri Kazısı-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (26-30 Mayıs), Ankara, 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, Zafer Derin; “Ayanis Kaleleri Kazısı-1998”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (24-28 Mayıs), Ankara, 1999.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; ‘‘Ayanis Kazısı’’, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu’nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Ankara, 2008, s.50-52.
- ÇÖLEMERİKLİ, İhsan; ‘‘Van Tarihi’’, *Van Kent Sempozyumu: Bildiriler Kitabı*, Van, 2009, s.13-21.
- DİAKOV, V.–S. Kovalev; *İlkçağ Tarihi I*, (Çev. Özdemir İnce), Ankara, 1987.
- DİNÇOL, Ali M., Belkıs Dinçol; ‘‘Doğu Anadolu’da Urartu Yazılı Belgelerinin Araştırılması’’, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.369-371.
- DİNÇOL, Ali M., Dr. Phil. A.M., E. Kavaklı; *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları (Die Neuen Urartaischen Inschriften Aus Der Umgebung Von Van)*, İstanbul, 1978.
- DÖNMEZ, Emel Oybak, Oktay Belli; ‘‘Van Yoncatepe Sarayı’nın Depo Odalarında Bulunan Tarım Ürünleri (Agricultural Products From The Storerooms Of Yoncatepe Palace-Van)’’, *III. Van Gölü Havzası Sempozyumu (International Symposium Of Lake Region)*, Ankara, 2008, s.179-192.
- ERZEN, Afif; ‘‘Çavuştepe 1970 Kazısı’’, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, Ankara, 1972, s.103-108.
- ERZEN, Afif; ‘‘Çavuştepe 1972 Kazısı’’, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, Ankara, 1974, s.21-24.
- ERZEN, Afif; ‘‘Çavuştepe Kazısı 1977 Çalışmaları’’, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, S. XXV-2, Ankara, 1982, s.65-68.
- ERZEN, Afif; ‘‘Giyimli (Hırkanis) Kazısı 1972 ’’, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, Ankara, 1974, s.13-20.
- ERZEN, Afif; ‘‘Giyimli (Hırkanis) Kazısı, 1972’’, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XXI-1, Ankara, 1974, s.13-20.
- ERZEN, Afif; ‘‘Toprakkale Kazısı 1977 Çalışmaları’’, *Türk Arkeolojisi Dergisi*, S. XXV-2, Ankara, 1982, s.69-70.
- ERZEN, Afif; ‘‘Van-Çavuştepe Kazısında İkinci Bir Urartu Tapınağı’’, *Arkeoloji ve Sanat*, S.2, 1978, s.5-6.
- ERZEN, Afif; *Çavuştepe I: M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978.
- ERZEN, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992.

- FALAY, Nilay; ‘‘Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası’nın ve Bitlis’in Ekonomik zellikleri’’, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.329-337.
- GÖKÇEN, Fatma iğdem; *Yaşayan Kültür Ahlat*, Ankara, 2001.
- Gökyüzünden Arkeolojik Türkiye, Arkeoatlas*, (Editörler Necmi Karul-Sedef okay Kepçe), İstanbul, 2010.
- GÜLEÇ, Erksin; ‘‘Van Dilkaya İskeletlerinin Paleoantropolojik İncelenmesi’’, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (26-30 Mayıs), Ankara, 1986.
- GÜNALTAY, şemsettin; *Yakınşark II- Anadolu (En Eski ağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)*, Ankara, 1987.
- GÜNER, İbrahim, Mustafa Ertürk; ‘‘Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları zerine Bir Araştırma’’, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S.2, Muğla, 2004.
- GR, Selçuk; *İlk İnsandan Selçuklu’ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik şehirler*, İstanbul, 2007.
- <http://arkeoloji.ege.edu.tr/Protohistorya/Projeler/Ayanis.htm>, 18.06.2013.
- <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/100233.asp>, 25.03.2014.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Arzashkun>, 25.03.2014.
- http://fe-mitolojisozlugu.com/kentler_turkiye/kentler_a/ayanis.html, 16.06.2013.
- <http://ikicihanaresinde.blogspot.com/2011/07/ayanis-ii-rusann-gorkemli-kalesi.html>, 06.01.2014.
- <http://tayproject.org/tahrip.html>, 24.06.2013.
- http://www.dsi.gov.tr/duyuru/van_konferans/index_dosyalar_s.1, 22.03.2012.
- <http://www.hemenogren.net/forum/turkiyedeki-tarihi-yerler/141-vanın-tarihi-yerleri.html>, 04.03.2013.
- <http://yasamguzelsanatlar.blogspot.com/2011/06/urartu-mimarisi.html>, 03.01.2014.
- <https://www.google.com.tr/search?q=adilcevaz+kalesi>, 03.01.2014.
- <http://www.adilcevaz13.com/adilcevaz-kef-kalesi-74h.htm>, 10.04.2014.
- İşIK, Cengiz; ‘‘Adilcevaz-Urartu Mezarlığında Bulunan Bir Mühür’’, *Anatolia*, S.20, Ankara, 1976, s.83-86.
- İşIKLI, Mehmet; *Doğ Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul, 2011.

- KARAHAN, Recai; ‘‘Van B6lgesinde Bulunan Su Değirmenlerinin Etnografik Açıdan İncelenmesi’’, *Van G6l6 evresi K6lt6r Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, (22-25 Mayıs 1995), Van, 1996, s.160-176.
- KINAL, Firuzan; *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1998.
- KOMİSYON, *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul, 1981.
- KOMİSYON; *Vilayetlerimizin Tarihi*, Tarihsiz
- KOMİSYON; *Bitlis 1967 Yılı Yıllığı*, 1967.
- KÖROğLU, Kemalettin; ‘‘Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu’daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının K6keni’’, *Arkeoloji ve Sanat*, S.127, İstanbul, 2008, s.21-38.
- KÖROğLU, Kemalettin; *Urartu Krallığı D6neminde Elazığ (Alzi) ve evresi*, İstanbul, 1996.
- KÖROğLU, Kemalettin-Erkan Konyar, *Urartu Doğu’da Değişim (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011.
- KUHRT, Amelie; *Eskiçağ’da Yakındoğu (yaklaşık M.Ö. 3000-330)*, (ev. Dilek Şendil), C. II, İstanbul, 2010.
- KUŞÇU, Ertan, *S6z dizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*, (Y6z6nc6 Yıl Üniversitesi SBE Basılmamış Y6ksek Lisans Tezi) Van, 2005.
- LİLOYD, Seton; *T6rkiye’nin Tarihi-Bir Gezginin G6z6yle Anadolu Uygarlıkları* (ev. Ender Varinlioğlu), Ankara, 2000.
- MELIKISHVILI, G.A.; *Die Urarstkie Klinoobraznye Napsidi*, Moskova, 1960.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Konya, 2005.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağ T6rkiye Tarihi*, Konya, 2005.
- NARIN, Ali; *A’dan Z’ye Urartu*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- ONAR, Vedat, Oktay Belli-Hasan Alpak; ‘‘M. 6. I. Binyılın İlk Yarısında Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Ortaya ıkarılan B6y6kbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği ıkarılması Bulguları’’, *III. Uluslararası Van G6l6 Havzası Sempozyumu (International Symposium Of Van Lake Region)*, Ankara, 2008.
- 6ę6N, Baki; ‘‘Urartu Araştırmalarının Anadolu Yunanistan ve Ert6sk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından 6nemi’’, *T6rk Tarih Kongresi Bildirileri*, S.VI, Ankara, 1967, s.65-71.

- ÖĞÜN, Baki; *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamran (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970.
- ÖZFIRAT, Aynur; “1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”, *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.2, Ankara, 1999, s.193-209.
- ÖZFIRAT, Aynur, Catherina Marro; *2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması*, Van, 2004.
- ÖZTÜRK, Şahabettin; “Bitlis Merkez Zırkyan Köprüsü”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.247-252.
- ÖZTÜRK, Şahabettin; *Bitlis Su Mimarisi*, Bitlis, 2004.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, Yaşar Çağlayan; *Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri-Genel Tarih I*, Ankara, 1976.
- PAYNE, Margaret R.; *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006.
- PAYNE, Margaret Rosalie; “Urartu Hacim Ölçüleriyle İlgili Yeni Bulgular”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S. 13, İstanbul, 2002, s.1-4.
- PEKTAŞ, Kadir, Gülsen BAŞ; “Bitlis/Adilcevaz Çevresi Yüzey Araştırması 2005”, *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (29 Mayıs-2 Haziran), C.1, Çanakkale, 2006, s.261-276.
- PEKTAŞ, Kadir, Gülsen Baş, Nuri Kılavuz; “Bitlis Çevresi Yüzey Araştırması”, *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Konya, 2004, (s.173-183).
- PIOTROVSKIY, B.B.; “Urartu Dini”, (Çev. İsmail Kaynak), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.23, S.1/2, Ankara, 1966, s.37-48
- SALTUK, Secda; *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989.
- SALVINİ, Mirjo; *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin AKSOY), İstanbul, 2006.
- SALVINİ, Mirjo; “Urartu Tarihine Genel bir Bakış-An Overview of Urartian History”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim, (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.74-101.
- SERDAR, Mehmet Törehan; *Bitlis*, Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Bitlis, 2007.
- SERDAR, Mehmet Törehan; *Şehr-i Bitlis*, Bitlis, 2013.
- SEVER, Erol; *Asur Tarihi*, İstanbul, 1996.

- SEVİN, Veli, A.Özfırat; “Van-Karagündüz Kazıları”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.168-174.
- SEVİN, Veli, E.Kavaklı, A. Özırat; “Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1997.
- SEVİN, Veli; “Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1984”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (20-24 Mayıs), Ankara, 1985, s.287-295.
- SEVİN, Veli; “Aşiretten Krallığa Urartular”, *National Geographic Türkiye*, S. 69, Ocak 2007, s.56-77.
- SEVİN, Veli; “Demir Çağı Urartu Devleti”, *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul, 2011.
- SEVİN, Veli; “Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi Kökeni Aranan Bir Devlet; Urartu”, *Belleten*, S.252, C.LXVIII, 2004, s.355-381.
- SEVİN, Veli; “Urartu Bahçeleri”, *Belleten*, C.LXIV, 2000, s.395-405.
- SEVİN, Veli; *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2003.
- SEVİN, Veli–A. Özırat; “Van-Altıntepe Kazıları”, *Türkiye Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000, s.217-222.
- SEVİN, Veli, Aynur Özırat, Ersin Kavaklı; “1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.421-433.
- SEVİN, Veli, E. Kavaklı; “Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1995.
- SEVİN, Veli, Ersin Kavaklı, Aynur Özırat, “Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), C.1, Ankara, 1999, s.409-419.
- SEVİN, Veli, Ersin Kavaklı; *Van/Karagündüz Bir Erken Demir Çağ Nekropolü / An Early Iron Age Cemetery*, İstanbul, 1996.
- STRABON; *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul, 1993.
- ŞENTÜRK, Bilal; *Ata Yedigari Ahlat*, Ankara, 2010.
- TARHAN, M. Taner; “Tuşpa- Van Kalesi”, *Arkeoatlas- IV*, İstanbul, 2005, s.126-131.
- TARHAN, M. Taner; “Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 2000.

- TARHAN, M. Taner; “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları*, S. VIII, İstanbul, 1982.
- TARHAN, M. Taner; “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, (21-25 Eylül), C. I, Ankara1982, s.285-301.
- TARHAN, M. Taner; “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları”, *X.Kazı Sonuçları Toplantısı I, (23-27 Mayıs)*, Ankara, 1998.
- TARHAN, M. Taner; “Van Kalesi’nin ve Eski Van Şehri’nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (20-24 Mayıs)*, Ankara, 1985, s.297-313.
- TARHAN, M. Taner, Veli Sevin; “ Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler, *Anadolu Araştırmaları*, S.IV-V, İstanbul, 1977.
- TARHAN, M. Taner, Veli Sevin; “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1999, s.355-367.
- TOP, Mehmet; “Hoşap Kalesi”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu’nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Ankara, 2008, s.116-118.
- TOP, Mehmet; “Hoşap Kalesi Kazısı (2007)”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fourth International Symposium Of Van Lake Region)*, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara, 2011, s.112-117.
- TUĞRUL, A. Beril, Oktay Belli; “Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntuların Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (25-29 Mayıs), Ankara, 1992, s.441-447.
- TUĞRUL, A. Beril, Oktay Belli; “Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntularının Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1992, s.441-448.
- TUĞRUL, A. Beril, Oktay Belli; “Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntularının Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1993, s.65-74.
- TUĞRUL, A. Beril, Oktay Belli; “Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz Sadakların Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi”, *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs), Ankara, 1993, s.65-73.

- TUĞRUL, A. Beril, Oktay Belli; “Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz Kalkan Parçasının Radyografi Tekniği İle Değerlendirilmesi”, *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1996, s.29-41.
- TUROĞLU, Hüseyin, Oktay Belli; “Urartuların Araziden Faydalanma Yöntemleri: Van-Yoncatepe Sarayı ve Yakın Çevresi”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s.81-112.
- TÜRKOĞLU, Salih; *Van Gölü Rüzgarı*, Van, 2000.
- UÇANKUŞ, Hasan Tahsin; *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu*, Ankara, 2000.
- UMAR, Bilge; *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir, 1982.
- VAN LOON, M.N.; *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 1966.
- YARICI, Ümit; “Urartu Gözetleme Kale ve Kuleleri”, *V. Van Gölü Havzası Sempozyumu (The Fifth International Symposium Of Van Lake Region)*, İstanbul, 2010, s.67-81.
- YILDIRIM, Recep; *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları (Uygarlık Tarihine Giriş)*, İzmir, 2011.
- YILDIRIM, Recep; *Uygarlık Tarihine Giriş*, Asil Yayınları, Ankara, 2004.
- YILDIRIM, Recep; “Urartu At Gemleri”, *Belleten*, S.199-201, C.LI, Ankara, 1988, s.441-467.
- YILDIRIM, Recep; *Eskiçağda Anadolu*, İzmir, 1996.
- YİĞİT, Ayhan, Pınar Gözlük, A. Cem Erkman, Asuman Çırak, Nevin Şimşek; “Altıntepe Urartu İskeletlerinin Paleoantropolojik Açından Değerlendirilmesi”, *20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs Konya 2004), Ankara, 2005, s.79-89.
- ZIMANSKY, Paul; “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü- A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu’da Değişim, (Transformation In The East)*, İstanbul, 2011, s.56-71.

ÖZGEÇMİŞ

AD-SOYAD: İhsan KIZMAZ

DOĞUM YERİ VE TARİHİ: Mutki, 25/10/1979

İlköğrenimimi Bitlis 8 Ağustos İlkokulu, Orta ve Lise öğrenimimi Bitlis İmam-Hatip Lisesi'nde tamamladım. 1997 yılında kazandığım Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2001 yılında mezun olduktan sonra aynı yıl öğretmenlik hayatıma başladım.

2008 yılında Adilcevaz Anadolu Lisesi'nde Tarih öğretmeni iken Bitlis Zübeyde Hanım Kız Meslek Lisesi'ne Müdür Yardımcısı olarak atandım. Daha sonra Necibe Gencer Kız Meslek Lisesi'ne Okul Müdürü olarak atandım. 2013 yılında Bitlis Anadolu Sağlık Meslek Lisesi Okul Müdürü iken aynı yıl Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne Enstitü Sekreteri olarak atandım.

Evli ve 2 çocuk babasıyım. 02.05.2013 tarihinde atandığım Bitlis Eren Üniversitesi'ndeki görevime halen devam etmekteyim.

İhsan KIZMAZ

19/03/2014